کورتە مێژووی
گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵناسی

www.pertwk.com

نووسینی: بۆتول
وەرگێڕانی: فەرشید شەریفی

www.pertwk.com

کورتە مێژووی

گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵناسی

www.pertwk.com

نووسینی: بۆتول

وەرگێڕانی: فەرشید شەریفی

www.pertwk.com

حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی رۆشنبیری
بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان
www.roshnbiri.org
khanaywargeran@yahoo.com

دەقی کتێبەکە بە فارسی:

تاریخ مختصر تحولات جامعه شناسی ــ بوتول ــ ترجمه :م.وکیلی ــ انتشارات صفی علیشاه ــ تهران ـ1347هـ.ش

- کورتە مێژووی گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵناسی
- نووسینی: بۆتول
- وەرگێڕانی: فەرشید شەریفی
- تایپ و دیزاین: سازان عومەر
- بەرگ:فەرهاد مەلا حەسەن
- زنجیرە:111
- زنجیرە:90
- تیراژ:1250
- ژمارەی (306)ی وەزارەتی رۆشنبیری پێ دراوە

www.pertwk.com

☐ چاپ: چاپخانەی شڤان

ناوەرۆک

بەرایی 9

فەسڵی یەکەم

دامەزرێنـــــەران و ســـــەرهەڵدانی کۆمەڵناســـــی.. 11

بەشی یەکەم

سەردەمی دێرین و چاخەکانی ناوەڕاست...12

کۆمەڵناســـــی نهـــــێنی 13

بیرکردنەوەی مەیلەوکۆمەڵناسی و بیرکردنەوەی پاساودەرانە 14

دامـــــــــەزرانی کۆمەڵناســـــــی ئیســـــــتدلالی 16

سۆفســـــــــــــــتاییەکان 16

ئـــــــــــــــــــــــــەفلاتوون 18

ئەرەســـــــــــــــتوو 21

تووســـــــــــــــــیدید 24

گرنگایـــــەتی بناغەدانـــــەرانی کۆمەڵناســـــی لـــــە یۆنانـــــدا 24

بیرۆکـــــــــە سۆســـــــــیۆلۆژیکەکانی ڕۆمییــــــــەکان 25

کۆمەڵناســـــــــــی دوالیـــــــــــزم 26

شۆڕشـــــــــــــی مەســـــــــــــێحی 26

www.pertwk.com

سەنت ئاگۆستین 28
پێشینانی کۆمەڵناسی قیاسی 30
کۆمەڵناسی فاتالیستی چاخەکانی ناوەڕاست 31
ئیبنی خەلدوون 32

بەشی دووهەم

سەردەمی نوێ 37
ڕێنسانس 37
مەکیاولی و هۆبس 41
دێکارت 43
ئسپینۆزا 45
تێزە گەشبینانەکان 48
ئادام ئسمیت 50
کانت 51
ئەفسانەی چاکەکردنی سەرەتایی 52
ژان ژاك ڕۆسۆ 52
ژ.ب.ویکۆ 55
مۆنتسکیو 58

بەشی سێهەم

سەردەمی هاوچەرخ 62
ڕەشبینیەکان 62
کۆنەپەرستی دژە ئۆمانیستی 64
کاردانەوەی دژە لیبراڵ 66

www.pertwk.com

جەنگە ناپلیۆنییەکان و شۆڕشی پیشەسازی 69
ڕۆمانتیکی جەبری 70
گەڕان بەدوای زنجیرە پلەوپایەگەلێکی تازەی کۆمەڵایەتیدا 74
سنت سیمۆن 76
فۆریە 78
پرۆدهۆن 81

فەسڵی دووهەم

سەرهەڵدانی کۆمەڵناسی مۆدێرن 83

بەشی یەکەم

سیستمە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵناسی 84
ئاگۆست کۆنت 84
ئستوارت میل و یوتیلیتاریزم 90
مارکس و ماتریالیزمی مێژوویی 94
هێربێرت ئسپێنسر و ئۆلۆسیۆنیزم 100
نیچە، یان بەرپرچدانەوەی دژە مەسیحی 102

بەشی دووهەم

قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵناسی 105
قۆتابخانەی پسیکۆلۆژێك 106
قوتابخانەی مکانیزم و بیۆلۆژی 109
پارتۆ و قوتابخانەکەی 110
تێزە ڕەگەزییەکان و هەڵبژاردنی ڕەگەز 114
قوتابخانەکانی کۆمەڵناسی و ڕەگەزناسی 121

www.pertwk.com

گەڕانـــــــەوەی کۆمەڵناســـــــی ئایدیالیســـــــتی 123

فەسڵی سێهەم

بـــارودۆخی ئێســـتای کۆمەڵناســـی.. 127

بەشی یەکەم

جیاکردنــــــــەوەی تێزەکــــــان لـــــە تیۆرەکــــــان 128
دورکـــــــــــــــــــــــــــــیم 131

بەشی دووهەم

ئامـــــــــانجی ئێســـــــــتای کۆمەڵناســـــــی.. 136
کۆمەڵناسی ئەنسکلۆپیدیك و زانستەتایبەتە کۆمەڵایەتییـەکان.............................136
ئیجـــــــازو بـــــــەراوردکردنی زانســـــــتە کۆمەڵایەتییـــــــەکان 138
میتــــــــۆدە ئۆبژێکتیڤـــــــــە مەخرووتییـــــــەکان 139
ڕەگەزناســـــی و ڕێکخـــــراوە کۆمەڵایەتییـــــە ســـــەرەتاییەکان 140
پێکــــــادان و شـــــێوەکانی تـــــێپـــــەڕین 142

بەشی سێهەم

کۆمەڵناســـــــــــی ئســـــــــــتاتیك 144
هۆکــــــاری زەمــــــان: ریـــــتم، دەورە، قۆنــــــاخ 144
گرنگایەتی کۆمەڵناسی.. 145

پـــــــەراوێزەکان 148
بۆئاگـــاداری زیـــاتر...155
واتای هەندێ زاراوە...167

www.pertwk.com

فەرهـــــــەنگۆك...171

www.pertwk.com

بەرایی

کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژی) وەك یەکێك لە گرنگترین لقەکانی زانستی کۆمەڵایەتی، دەورێکی یەگجار گرینگی لە پێشکەوتن و ئاگایی مرۆڤدا بینیوە و دیارە تا زیاتر لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت و پێوەی سەرقاڵ ببین، رۆشنگەری و گەشەسەندنی ڕای گشتیش زیاتر دەستەبەر دەکرێ و مرۆڤیش زیاتر وخێراتر لە ئامانجە ئایدیالەکانی نزیك دەبێتەوە. کۆمەلگای کوردیش وەك کۆمەڵگایەکی ئینسانی لەو بوارەدا پێویستی بە گەشەکردن و پێشکەوتن هەیە، هەربۆیە خۆ خەریك کردن بە هەموو لقەکانی زانستەوە، پێویستییەکی حاشا هەڵنەگرەو دەبێ بەخوێندنەوەی ئاسەوارە گرینگەکانی هەموو کۆمەلگا مرۆییەکان، ئەو رێگایە لەخۆی هەموار بکات. بەلاّم بەداخەوە لەم رووەوە بۆشاییەکی یەگجار گەورە بەدی دەکرێت و کورد تا ئێستا ئاوڕێکی ئەوتۆی لە هزر و ئەندیشە جیهانییەکان نەداوەتەوە (هەر چەند هەندێ تەقەلا دراوە، بە تایبەت لەم سالاّنەی دواییدا) و کەواتە دەبێ ئێمەش وەك ئەندامێکی ئەم جیهانە گەورەیە، کە ئێستا بە هۆی تەکنۆلۆژی و پێشکەوتنی زانست بە هەموو لایەنەکانیەوە، وەك گوندێکی

بچووکی لێهاتووە، لە خوێندنەوەو لێکۆڵینەوە و تاوتوێکردنی ئەندیشە و قوتابخانە فیکرییەکانی جیهان غافڵ نەبین. هەرهەمان هەست کردن بەو بۆشاییە و هەروەها گرنگایەتی یەکجار زۆری زانستی کۆمەڵناسی، نووسەری ئەم چەند دێڕەی هان داوە لە درێژەی کارەکانی وەرگێڕانیدا ئەو کتێبەی لە بەردەستاندایە وەربگێڕێتەوە سەر زمانی کوردی، بەو هیوایەی کەلێنێك پڕ بکاتەوە و لە رۆشنگەری و خستنە سەر زانیارییەکانی تاکەکانی کۆمەلگای کوردی، رۆڵێکی هەر چەند بچووك بگێڕێت.

شایانی باسە بۆ ئاگاداری زیاتری خوێنەرانی هێژا، لە کۆتایی کتێبەکەدا لیستەیەك لە هەندێ لەو وشەو زاراوانە و هەروەها ناوی ئەو کەسایەتی و بیرمەندانەی کەلە ناو بابەتەکاندا هاتوون و باسیان لێکراوە، تەرتیب کراوە و خوێنەر دەتوانێ لە کاتی پێویستدا بۆیان بگەڕێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ دراوە بۆ هەندێ لەو وشانەی کە رەنگە بۆ خوێنەر نامۆبن، یاخود بۆ ئاگاداری زیاتر، هاوتای فارسی و ئینگلیزییەکانیشیان دابنرێت. دیارە ئەو وشانە مانای لەوە زیاتریشیان هەیەو رەنگە وشەیەکیان هەبێ، چەندین مانای جۆراوجۆری هەبێت، بەڵام ئێمە زیاتر ئەو واتایەمان بۆ نووسیوەتەوە کە لە ناواخنی بابەتەکانی ئەم کتێبەدا مەبەست بووە. دیسانەوە چەند وشە و زاراوە و کەسایەتیشمان هێناوە کە لە دەقی کتێبەکەدا نین بەڵام لەبەر ئەوەی پێوەندی راستەوخۆیان بە بابەتەکانەوە هەبوو، بە پێویست زانرا دابنرێن.لە دواییشدا سپاسی کاك شۆڕش جوانرۆیی ئەکەم کەئەم کتێبەیان پێ ناساندم و هانیان دام وەری بگێڕمەوە بۆ کوردی.

فەرشید شەریفی ـ پاوە 2003

www.pertwk.com

فەسڵی یەکەم

دامەزرێنەران و سەرهەڵدانی کۆمەڵناسی

بەشی یەکەم

سەردەمی دێرین و چاخەکانی ناوەڕاست

گرنگترین پێشکەوتنەکانی زانستی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، لە سەردەمە پڕ قەیرانییەکاندا، یان لە کاتی تێڕامان لە سەر قەیرانێکی تایبەت هاتوونەتە ئاراوە واتە: کاتێك کەڕووداوەکان لەچوارچێوە ئاساییەکانیان تێپەڕاندووە و ڕێگا چارە گەلی ئاساییش هیچ کاریگەرییەکیان لە سەریان نابێت. چوونکە بە شێوەیەکی خۆڕسك تەنها چاومان لە گۆڕانکارییەکانەو لەناو دەزگایەکی بێ جموجۆڵ و چەق بەستوودا، شتێکی ئەوتۆ، سەرنجمان بەرەولای خۆی ڕاناکێشێت. لە کاتێکدا

www.pertwk.com

ئەوە ڕووداوو بارودۆخە پێشبینی نەكراوەكانن كەئەبنە هۆی ئەندیشەو داهێنان و ئالْ و گۆڕی فیكری. كۆمەڵناسی، تەنها زانستێكە كەهەر لەسەرەتای دەركەوتنیەوە، بەردەوام لە سەر شتومەكە بگۆڕەكاندا لێكۆڵینەوە و توێژینەوەی كردووە و هەموو قۆناغە گرنگەكانیشی، بەهۆی شۆڕشێكی كۆمەلأیەتییەوە هاتوونەتە ئاراوە. بەلأم ئەوە بەتەنها بەس نییە كە قەیرانێك ڕووبدات و بە ئاسانی پێشكەوتن بەدەست بێت. مەرجی بیركردنەوەی سۆسیۆلۆژیك، هەبوونی گرووپگەلی فەرهەنگی و "**فەزایەكی ڕۆشنبیرانە**"یە كە لەسەر ئەو گریمانانەی كە هەڵقولأوی تاقیكارییەكانن، بكۆڵنەوەو، جیالەوەش تاڕادەیەك لە ئازادی فیكری بەهرەمەندبن، ئەگینا ملكەچی رەوتێكی داخراوو بەدوادا چوونێكی زۆرەملانە دەبن و ناتوانن هیچ رەخنە، یان تیۆرێكی داهێنەرانە بهێننە ئاراوە.
بارودۆخێكی لەو جۆرە ـ كاتێ كەلە سەردەمی پڕ لە ئاژاوەی شەڕەكانی "**پلۆپۆنز**"دا قوتابخانە گەورە فەلسەفییەكانی **سۆفستاییەكان**، **ئەرەستوو**، **ئەفلاتوون** و.... دەرئەكەوتن ــ بۆیەكەم جار لە یۆناندا هاتە ئاراوە.

كۆمەڵناسی نهێنی

هەموو كۆمەڵگایەك جۆرەكۆمەڵناسییەكی نهێنی تێدایە كە بایەخی یەكجار كەمی پێ ئەدرێت و بەدەگمەن ئاوڕی لێ دەدرێتەوە. ئەم جۆرە كۆمەڵناسییە تەنانەت لە ناو سەرەتاییترین ڕێكخراوەكانیشدا و هەروەها لەناو ناشارستانیترین و بەرتەسك ترین گرووپە ئینسانییەكاندا، بە شێوەیەكی نهێنی گونجێندراوە. پێدەچێت داب و نەریت، مافەكان (یاساو حوكمەكان)، ڕێكخراوە بنەماڵەیی و

کۆمەڵایەتییەکانی هەر کۆمەڵگایەك، کەم تازۆر، ڕاستەوخۆ بە هۆی هەندێك لە "بدیهیات" و پرەنسیبەکانەوە هاتبێتنە ئاراوە. کەواتە، یەکێك لە ئەرکە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵناسی و مێژوو، جیا کردنەوەی ئەو پرەنسیبانەیە، لەو کۆمەڵە بابەتانەی کە لێکوڵینەوەیان لە سەر ئەکەن.

بیرکردنەوەی مەیلەو کۆمەڵناسی و بیرکردنەوەی پاساو دەرانە

گەریدە و مێژوونووسە یۆنانییەکان، تا ڕادەیەك ڕۆژهەڵاتی دێرین و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانیان بۆمان وەسف کردووە. لە ڕوون کردنەوەکانیاندا وادەرئەکەوێت، کە ئەندیشەو پێداویستییە مەزهەبییەکان، لە ژیانی خەڵکی ئەو ناوچانەدا گرنگییەکی زۆریان هەبووە. بۆ نموونە **"هیرۆدۆت"** ئەوە پیشان ئەدات کە ئایدۆلۆژیای میسرییەکان، پاساوی دەهێنایەوە بۆ ئەو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییانەی خۆیان کە لە سەر بناغەی مەزهەب دامەزرابوون. زنجیرەی پلە و پایەی خواکان، وەك زنجیرەی پلە و پایەی تاکەکانی کۆمەڵگا و چێ کردنی سەرزەمینی میسر، مەسەلەیەکی ئیلاهی بوو و فیرعەونیش کە بە واستیەی نێوان دوو جیهان لە قەڵەم ئەدرا، بۆخۆی خوایەك بوو. سەرەنجام، ژیانی دوای مردنیش درێژەی هەمان ژیانی دنیایی بوو. ئەم باوەڕەی دوایی، گرنگایەتی تەرم

و مۆمیـــایی کـــردن و هـــەروەها فەراهـــەم کردنـــی هـــەموو ئەوکەرەســـانە لای میسرییەکانمان بۆ دەرئەخات کە بۆ ئاسایشی ژیـانی دوای مـەرگ پێویسـتن. ئـەم چەمکە تەواو مادییەی ژیانی دوای مەرگ، کارێکی وای کـردووە کـە دێـرین‌ناسـان بتوانن ژیان و ئەندیشـەی میسـرییەکانی سـەردەمی دێـرین باشـتر وێنابکـەن وەك لەو کۆمەڵگانەی کە لە ناوچوونە.

کۆمەلگا هێندووەکان، تەنانەت دێرین ترینیشیان، فەلسـەفەیەکی کۆمەلایـەتییان هەیــە کــە وابەســتەبە بــاوەڕە مەزهەبییــە برهماییــەکانن. **تیۆلـۆژی** (زانســتی خواناسی) هێندووش، سەرەڕای هەموو کۆت و بەندی ئەفسانە و خورافەکانی، لەو ڕووەوە کــە دەرەنجــامی بــاوەڕە کۆمەلایەتییەکانــە، بــە بەشــێك لــە راســتییە کۆمەلایەتییــەکان ئــەژمێردرێت. سیســتمی ســەندیکایی، بناغــەی ســەرەکی ئــەو کۆمەلگانەیـە کـە، فەلسـەفەی برهمـایی تیایانـدا بـرەوی هەیـە. ڕوون کردنـەوەو ڕاڤەکارییە جۆراوجۆرەکانی هێندووەکان، سەبارەت بـەبـوونی سـەندیکاکان و ئـەو ئاکامانەی کە لێیانەوە بەدەست دەهێنن، سیستمێك دەهێنێتە ئاراوە کە ئـەتوانین بە باشترین شێوە لە سـەر بنـەمای مەزهـەبی و سـەمبولیك و لـە هـەمان کاتیشـدا لەگەڵ پرەنسیبە مادی و حیرفەییەکاندا بیگونجێنین.

هەروەها چەمکگەلی سۆسیۆلۆژێك لە ناو ئـەو پرەنسیب و باوەڕانـەی کـە بەسـەر دەزگاکانی کۆمەلگا گرنگەکانی ئەمریکای بەر لە "**کریستۆف کلۆمب**"دا زاڵ بوون، زۆر سەرنج ڕاکێشن.

رەنگەڕەهەندی بنەڕەتی و تایبەتی کۆمەلگا رۆژهەلاتییەکانیش، لەم مەسـەلەیەدا بێــت کەنەتــەنها دەزگــا کۆمەلایەتییــەکانیان لــە ســەر بنەماگــەلی مەزهــەبی

دامەزرابوو، بەڵکوو ئەم دەزگانە بەدرێژەی راستەوخۆی جیهانێکی بالاتر لە قەڵەم ئەدران. پاشایەکی پیرۆزیش، پێوەندی نێوان دوو دنیای دابین دەکرد و لە هیندستان دا رۆڵێکی لەو جۆرە، لەئەستۆی سەندیکا برهماییەکاندا بوو. تەنانەت لە فیۆدالیزمی راسیۆنالیستی چینی کلاسیکدا، **ئیمپراتوور**، کوڕی ئاسمانەو، لە ژاپۆندا **میکادۆ** بەخوا ئەژمێردرێت. لەگەڵ ئەوەشدا، بیرمەندە کلاسیکەکانی چین، زیاتر بیریان لە مەسەلە کۆمەلایەتییەکان ئەکردەوە، بەلام لە **قازانجخوازییەکی** (utilitarisme) سنووردارو جۆرە بیرکردنەوەی بێ بەزەییانە بەرانبەر ئازاری تاکەکان و بە تایبەت ژنان، تێیان نەپەڕاند، کە ئەو بیرکردنەوەشیان بە هۆی کەمتەر خەمییانەوە بوو.

کەواتە بەمەبەستی پێکهاتنی کۆمەڵناسی، تێڕامانێکی سۆسیۆلۆژیك کە بەلانی کەمەوە، تا ڕادەیەك دوور لە کۆت و بەندگەلی مەزهەبی بێت، بە شتێکی پێویست دەزانرێت. لایەنی تایبەتی **سیتە**[1](cité)ەکانی یۆنان، بریتییەلە وێکچوونی باوەڕگەلی مەزهەبی و شان بەشانی ئەوەش، ناکۆکی لە نێوان رێکخراوە سیاسییەکانیاندا. بوونی کۆمەڵگاگەلێکی جۆراوجۆری لەوجۆرە کە مافی بڕیاری چارەنووسیشیان هەیە ـ واتە سیتەسەرەکییەکانی یۆنان ـ وەك پێویست

سەرنجی ئەو کەسانەی کە بەیەکەم دامەزرێنەرانی کۆمەڵناسی لە قەڵەم ئـەدرێن، بەرەولای خۆی ڕاکێشا.

دامەزرانی کۆمەڵناسی ئیستدلالی سۆفستایەکان

یەکـەمین فەیلەسـووفانی یۆنـان کـە سـەرقاڵی مەسـەلە کۆمەڵایەتییـەکان بـوون، سۆفستاییەکان بـوون. ئێمـە لـە رووی نووسـینی نەیارەکانیانـەوە، ئاسـەوارەکانیان دەناسین. بیروڕای سۆفستاییەکان هەر لە ئەفلاتوونەوە تـا ئەریسـتۆفان تـەنها بـە مەبەسـتی ڕەخنـەلێگـرتن و گاڵتــە پــێکــردن، باسـیان لــێدەکـرا؛ بــەڵام ئــەو ئەندیشانەی کە خراونەتە پاڵیان، هەر چییەك بن، ئـەوە مەسـەلەیەکی ئاشکرایە کەتەنها ئەوان بوون کە بۆ یەکەم جار دەرکیان بەگرنگایەتی میتـۆدی زانسـتی لـە بـواری مەسـەلە کۆمەڵایەتییەکانـدا کـرد. واتـە؛ بیـنین، بـەراوردکردن و رەخنـە گـرتن. سۆفسـتاییەکان، ئیسـتدلال گـەلی ئاسـایی، ئەفسـانە و خورافـەو بەوتـەی **بیکەن** Idola –Tribus یان پەسەند نەئەکرد و پاشماوەی باوەڕە کۆنەکانیان بـە شتێکی بێ بایەخ دائـەنا. هـەر چـەند سـەرەڕای گەشـەکردنی فراوانـی بازرگـانی و فیکری ئەسینا، لە ناو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی ئەم سیتەدا بوونیـان هـەبوو. بناغـەی بیروڕاکانیـان، دۆزینـەوەی یاسایەکی سرووشـتی بـوو کـە لـە سـەربنەمای ڕێزلێنـانی تاکـەکانی مـرۆڤ ڕاوەسـتابوو. سۆفسـتاییەکان، پشـتیوانییان لـە تاکێـك ئەکرد کە لە کۆمەڵگا دێرینەکاندا بە تەواوەتی ملکەچی سیتەبوو و ئەیانەویست لـەم وابەسـتەییە ڕزگـاری بکـەن. لایـەنێکی مـۆدێرنی دیکـە ئەوەیـە کـە، هـەموو

بیرکردنـەوە و توێژینـەوەکانیان هـەڵقوڵاوی ئەندیشـە گـەلی ئاکاری (ethique) بـوون. واتـە یەکسانی خـواز بـوون و لەگـەڵ کۆیلـەتی و ناسـیۆنالیزمیس تەسك بینانـەی سـیتەکانی یۆنـان دا دژایـەتییان ئـەکرد و تـا پـێش ئـەو سـەردەمە مێژووییە، هیچ مەسەلەیەك بە گوستاخی و ئازایەتییەکی لەو جۆرە ــ کە دواتـر بوو بە شتێکی تایبەتی نوخبە یۆنانییەکان ــ نەخرابووە بەر لێکۆڵینەوەوە. ئـەم گوستاخی و ئازایەتییەش، لە شوێنێکدا کە فەلسەفە، ڕوخسارێکی پێچەڵ پـێچ و ئـاڵۆزی هـەبوو، شـتێکی ئیجگـار نائاسـایی بـوو. سـەرەنجام ڕەخنـەگران و سۆفسـتاییەکان سـەرنجی بیرمەنـدانیان ورووژانـد و خسـتیانە پـاڵ دیـاردە کۆمەڵایەتییەکانەوە.

ئەفلاتوون (429-347پ.ز)

پوختەی بیروڕاکانی **ئـەفلاتوون** لـە نـاو ئاسـەوارێکی سیاسـیدا بـە نـاوی "**کۆمـار**" کۆکراونەتەوە، کە سیسـتمێکی دیـاردەی فەلسـەفەی کۆمەڵایـەتی ڕوون دەکاتـەوە. ئـەم سیسـتمە بـە شـێوەیەکی "**نۆرمـاتیڤ**" ڕێـك خـراوە. واتـە؛ ئاراسـتەکەی بـە شـێوەیەکە کـەئـەتوانرێ بـە تێزێکـی کۆمەڵایـەتی لـە قەڵـەم بـدرێت. ئـەوە، بـە

شێوەیەك پێناسەی "**سیتە**" ئەکات کە ئەبێ ببێت، نەك بەوجۆرەی کە هەیە. **ئەفلاتوون** زۆر بیر لەو مەسەلەیە ئەکاتەوە کە چۆن دەتوانین لە ئاژاوەگێڕییە سەخت و ترسناکەکان، وەك ئەو شڵەژاوێتییەی کە لەو سەردەمەدا وڵاتەکەی داگرتبوو، خۆمان بپارێزین. لێرەدا بە پێی قسەکانی خودی **ئەفلاتوون**، دەبێ ڕێکخراوەکانی **سیتە** بە شێوەیەکی نەگۆڕو عەقڵانی ڕێك بخرێن.

دەتوانین بڵێین لە **ئەفلاتوون** بەولاوە، لایەنی تایبەتی فەلسەفەی کۆمەڵگا ئەوەیەکە، ئاژاوەگەلی جۆراوجۆر و هەروەها هیوایەت بە باشتربوونی دەرەنجامەکانیان، ئەبێتە هۆی وروژاندن و کامڵ بوونی کۆمەڵگا. **ئەفلاتوون** بۆخۆپاراستن لە بێ نەزمی، گەڕانەوە بۆ ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییە کۆنەکانی یۆنان بە پێویست ئەزانێت. ئەو نموونە زیندوویەی کە دەس نیشانی دەکا، بناغەی حکوومەتی ملهۆڕانە و ئەریستۆکراتییانە وسەربازییانەی "**ئسپارت**"ە. بەبیروڕای ئەو، ئەبێ پێوەندی نێوان **سیتەکان** کەمتر بێت و بەرانبەر بەڕۆشنبیرانیش هێندە ڕەشبینە کە شاعیران وەك هۆکاری هەیەجان و نۆێخوازی ڕەت ئەکاتەوە و لەسیستمی سەندیکایی پشتیوانی ئەکات و لە ئاکامدا، بۆ خۆپاراستن لە ناهاوسەنگی ئابووری و سیاسی، ژمارەی دانیشتوانی "**سیتە**"ی نموونە، کەبە هیچ شێوەیەك نابێ لەوە تێبپەڕێت، دەس نیشان ئەکات و لەو باوەڕەدایە کە بەرپرسان، بە مەبەستی ڕاگرتنی ژمارەی جەماوەری خەڵك و پڕکردنی ئەو بۆشاییەی کە بە هۆی جەنگ و نەخۆشی و کارەساتەکانیتر هاتۆتە ئاراوە، ئەبێ ژمارەی ئیزدواجەکانیش دەس نیشان بکەن. تەنانەت لەوەشی تێپەڕاندووە و

ئەڵێ ئەو کەسانەی کە تەمەن و هەل و مەرجی لەباری یاساییان نییەو منداڵیان ئەبێ، ئەبێ سزا بدرێن.

سپیناس دەڵێ: "ئەفلاتوون ئایدیالیستترین و لە هەمان کاتیشدا، ریالیستترینی تیۆرسیەنە سیاسییەکانە." سۆسیۆلۆژی **ئەفلاتوون**، لە سەربناغەی رەوانناسی ئەو ڕاوەستاوە و بناغەی رەوانناسییەکەشی، لێکۆڵینەوەیە لەسەر داخوازە چالاکە رۆحییەکانی مرۆڤ. بە ڕای **ئەفلاتوون** رۆحی مرۆڤ لە سێ شت پێك هاتووە: **دڵ، عەقڵ، حەز** (حەز لە شتومەکە مادییەکان).

لەم پێوەندییەدا سەقامگیر بوون بریتییە لە هاوسەنگی نێوان ئەوسێ داخوازە. (واتە، سەقامگیربوونێك کە بەرگری لە تەقینەوە و ڕقەبەرایەتییەکان ئەکات)وە ئەم هاوسەنگییەش، هەڵقولاوی سێ خەسڵەتی بنەڕەتییە کە لەگەڵ ئەو داخوازانەدا تەبان، واتە، **"اعتدال"**، **ئازایەتی** و **لێهاتوویی**. پێویستە ئەم هاوسەنگییە رۆحییە لە ناو کۆمەڵگادا ڕەنگ بداتەوە و کۆمەڵیش وەك رۆحی مرۆڤ، لە سێ سەندیکای **کاسبکاران**، **جەنگاوەران**، **دادوەران** و **فەیلەسووفان** پێك بێت. بە پێچەوانەی کۆمەڵگای فیۆداڵی، کە تیایدا چینی دەسەڵاتداری نەجیب زادە و ڕۆحانییەکان، هاوکات بە فیۆداڵ گەلێکی گەورەش لە قەڵەم ئەدرێن،

ئـەفلاتوون مـافی موڵکایـەتی بـۆ کاسب کـاران بـەڕەوا ئـەزانێت و هـەروەها چینە باڵاکان بەمەبەستی دابـین کردنـی برایـەتی و دڵپـاکی لـەناوخۆیانـدا دەبـێ جۆرە "**کۆمۆنیتاریزم**[2]"ێك بخەنە بواری جێبەجێ کردنەوە و تەنانـەت ئـەم سیسـتمە، بنەماڵەکەی خۆیانیش بگرێتەوە، واتە ئەبێ ئیزدواجەکانیان هەمیشە بە شـێوەی کـاتی بێـت و بـە تـەواوەتی لـە لایـەن دادەورانـەوە دەس نیشـان بکرێـت و منداڵەکانیشیان پێکەوە، برایانەو بەبێ ئاگاداری دایك و باوکانیان پەروەردە بکرێن و ڕابهێنرێن. بـەم جۆرە **ئـەفلاتوون**، جیاوازییـەکی تەواودەخاتـە نێـوان حـاکم و موڵکدارەکانەوە.

هـەروەها **ئـەفلاتوون** تیـۆرێکی ئاوەزمەندانـەی بـۆ ئـاژاوەگێڕی و شـڵەژاوێتییە کۆمەڵایەتییەکان خستۆتەڕوو. بە بـڕوای ئـەو، ئـەم ئـاژاوە گێڕییانـە، هـەڵقوڵاوی سـەردەمە سیاسـییە دوابـەدوای‌یەکەکانــە، کـە پـێش هەمووشـتێك هـەڵقوڵاوی بـەرەنگاری **پسـیکۆلۆژیکی** وەچـەکانە لەگـەڵ یەکدیـدا. هـەروەها پێـی وایـە، گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان، بەهۆی دەسـەڵاتداری ناوبـەناو(متنـاوب)ی هەنـدێ لە گرووپـە پسیکۆلۆژیکە هەمیشـەیییەکانەوە هاتوونەتـە ئاراوە کـە بـریتین لـە، دادپــەروەران، پلــەو پایــەخــوازان، پلۆتۆکراتــەکان[3]، چەوســێنەران وملــهۆڕان.

ئـەفلاتوون نێـوان ڕۆحییـەی دەوڵـەت و تاکـەکان، پێوەندییـەکی لـۆژیکی بـەدی ئــەکات: "**وەك چــۆن دڵــی ئینســانەکان جیاوازییــان لەگــەڵ یەکدیــدا هەیــە، حکوومەتـەکانیش جیـاوازن. کەواتـە جۆرەکـانی هەرشـتێك هـەر چـەندە بێـت، جۆرەکانی تریش هەر ئەوەندەیە**".

ئەرەستوو (384-322پ.ز)

بیروڕاکانی ئەرەستوو نەرمونیان ترن لە ئەندیشەکانی **ئەفلاتوون** و لە هەمان کاتدا واقیع بینانەترو عەقڵانیتریشن. ئاسەوارە سیاسییەکەی **ئەرەستوو** لەم بوارەدا کتێبێکە بەناوی "**سیاسەت**" کە تیایدا، رێکخراوی سیاسی و داوودەزگا کۆمەڵایەتییەکانی هەموو "**سیتە**"کانی یۆنان و هەندێ لەو جۆرە حکوومەتانە، بە تایبەت "**کارتاژ**" بە شێوەیەکی گشتی و قیاسی ئەخاتە بەر راڤە و لێکۆڵینەوە.

ژمارەیەکی زۆری راوبۆچوونە سۆسیۆلۆژیکیەکانی **ئەرەستوو**، فۆرمێکی کلاسیکیان لەخۆگرتووە. لە هەموویان گرنگتر ئەم پرەنسیبەیە کە ئەڵێ: "**مرۆڤ، ئاژەڵێکی سیاسییە**". واتە هەرگیز بەبێ ژیانی کۆمەڵایەتی نابێت. مرۆڤ بۆ مانەوە و پاراستنی ژیانی و هەروەها کامڵ کردنی ئایدیاکان و ئەو هێزە ئاکارییانەی کە دوا ئامانجیەتی، ناتوانێت بە تەنهایی هیچ کارێك بکات و بوونی خۆی بسەلمێنێت. **ئەرەستوو** پێ لەسەر کاریگەرێتی "ئاو و هەوا" لە سەر پسیکۆلۆژی کۆمەڵایەتی دائەگرێت. هەروەهابنەماڵە بەباشترین گرووپی سەرەکی کۆمەڵگا دەزانێت و هەر لێرەوە بیروڕاکانی **ئەفلاتوون** رەت ئەکاتەوە. چوونکە

ئەفلاتوون، بنەماڵە بە تێکدەری ئەو یەکگرتوویی‌یە لە قەڵەم ئەدا، کە دەبێ لە ناو هەموو ئەندامانی سیتەیەکداهەبێت و ئەیویست لە یۆتۆپیاکەی خۆیدا لە ناوی بەرێت.

باوەڕگەلێکی بنەڕەتی تریش کە دواتر هەموویان بوون بە ئیلهام بەخشی قوتابخانە جۆراوجۆرە سۆسیۆلۆژیکەکان، لە ناو ئاسەوارەکانی **ئەرەستوودا** بەدی دەکرێن. گرنگترینیان ئەمانەن: **ئەرەستوو کۆمەڵگا بە بوونەوەرێکی زیندوو ئەشوبهێنێت کە گرێدراوە بە یاسای زاوزێ و پێگەیین و مەرگەوە**. ئەو، لەو باوەڕەدایە کە گۆڕان و وەرگۆڕان، شتێکی پێوستە بۆ ژیانی کۆمەڵ. کۆمەڵ لە توخمگەلێکی ناوێکچوو پێك هاتووە کە هەمان ئەو توخمانە، پێك هێنەری پلەو پایەو دەوڵەت و دابەش کردنی کاریشن. ئەم حاڵەتە سیستمێکی هاوسەنگ ئەهێنێتە ئاراوە و ئەم هاوسەنگییە کاتێك لە ناو دەچێت کە:

1ـ یەکێك لە توخمەکانی **سیتە** لەڕووی ژمارەوە لەچاو توخمەکانی دیکەدا، زیاتر گەشە بکات، یا...

2ـ ڕادەی جەماوەری خەڵکی بەگشتی، بە شێوەیەکی بەرچاو زیادبکات. لەو حاڵەتەدا، بەوتەی **ئەرەستوو**، ئێدی ڕێکخراوە کۆنەکان بەکەڵکیان نایەن، چوونکە هەر ڕێکخراوێك دەبێ لەگەڵ ژمارەی جەماوەرکەیدا تەبابێت بەپێچەوانەشەوە.

ئەرەستووش وەك ئەفلاتوون و بەگشتی وەك **سوقراتییەکانی** دیکە، هەمیشە ترسیان هەبوو لەوێرانکاری و بێنەزمی گەلێك کە لە سەردەمی ئەودا، زۆرجار سیتەکانی یۆنانیان ئەشڵەژاند. ئەو، ئەم شڵەژاوێتییەی بە هەڵقوڵاوی نالەباربوونی بارودۆخ لە قەڵەم ئەداو لەو باوەڕەدا بوو کە یاسا دەبێ هەوڵ بدات

چاکسازی تیابکات. لەگەڵ ئەوەشدا، ڕێکخراوێکی یەکسانیخوازی لەوجۆرە، تەنها بەدرێژە پێدانی زاوزێ و وەچەخستنەوەوە لە توانادا بوو. بەوتەی ئەو، ئەگەر بیانەوێت سەروەت و سامان و ئیمکانات کەم بکەنەوە، دەبێ ڕادەی زاوزێش کەم بکەنەوە، ئەگینا ناهاوسەنگییەکی دیکە دێتە ئاراوە. لە ئاکامدا، چینێکی هەژار سەر هەڵئەدات و ناتوانرێ رێ لە شۆڕش کردنیان بگیردرێت[4].

ئەرستوو کە زۆربەی کات باوەڕی بە ئازادی هەمەلایەنەی ئاکاری هەیە، بە پێچەوانەوە، یەگجار سەختگیرانە و مل هۆڕانە لەگەڵ مەسەلەی جەماوەرو ژمارەی دانیشتوان هەڵس و کەوت ئەکا. ئەو تەنانەت تەمەنی زاوزێ کردنیشی دەس نیشان کردووە و بۆ هەندێ بارودۆخ بەشتێکی ئیجباری لە قەڵەم ئەدات و بۆ هەندێ بارودۆخی دیکە، قەدەغەی ئەکات و ئەمر بە لەبارخستنی منالْ ، یان منالْ کوژی ئەکات. سەرەنجام لە ڕوانگەی پسیکۆلۆژییەوە، بە بیروڕای **ئەرەستوو**، بناغەی ژیانی کۆمەڵایەتی، هاوبەشی و هاوڕایی بیرو هزرەکانە کە خۆی لە خۆیدا ئەبێتە هۆی هاوکاری کردنی ئیرادەی تاکەکان لەگەڵ یەکدی دا. کەواتە، راوێژکارییەك کە پێش لە بڕیاردانێکی بە کۆمەڵ ئەنجام ئەدرێت، لە ڕووی چییەتییەوە، لە راوێژکردنێکی تاکەکەسی زیاتر، هیچ نیە. بەوتەی ئەرەستوو

ڕادەی لێهـاتوویی و عەقڵانییـەتی تـاکی کۆمەڵایـەتی، گرێـدراوە بەزۆرایـەتی ئەندامانی کۆمەڵگا و فراوانێتی ئەزموونەکانیان..

تووسیدید (نزیکەی 460. 395 پ.ز)

ئاسەوارەکەی **تووسیدید** "**مێژووی جەنگی پلۆپۆنز**" جگە لە گێڕانەوەی ڕووداوە مێژووییـەکان، هەنـدێ لایـەنی گرنگتریشی هەیـە. **تووسـیدید** نەتـەنها ڕووداو و کەسایەتییە گـەورەکان ئەخاتەبـەر ڕاڤـە و لێکۆڵینـەوە، بـەڵکوو هـەوڵ ئـەدات بـە ئیسـتدلالەوە بـاس لـەڕووداوە مێژووییـەکان بکـات. ئـەو، سـەرجەم داخوازەکـانی مرۆڤ و هەروەها هێزەکانی بەشدار لە شەڕی گرینگ و شڵەژاوی پلۆپۆنز ـ کە لە هەمان کاتیشدا بەهۆی وێرانبوونی یۆنانی دێرین بەدەستی خـۆی، بـە یـەکێك لـە خاڵـەکانی دەسـپێکردنی مێـژوو لـە قەڵـەم ئـەدرێت ـــ ئەخاتـە بـەر ڕاڤـە و لێکۆڵینـەوە و لـەم ڕووەوە لـە راسـتیدا "**مێـژووی جـەنگی پلۆپـۆنز**". بناغـەی فەلسەفەی مێژووی دامەزراندوە.

گرنگایەتی بناغەدانەرانی کۆمەڵناسی لە یۆناندا

ڕاڤـەکردنی بناغەدانـەرانی سۆسـیۆلۆژی لـە یۆنانـدا، گرنگییـەکی یـەگجار زۆری هەیە، چوونکە سەرجەم قوتابخانە سیاسی و سۆسـیۆلۆژیکە دواییـەکان، بـەردەوام دەستەو یەخە بوون لەگەڵ ئەو هەڵوێست و داخوازانەی کە ئـەوان دەسنیشـانیان کردبوون. **ئەفلاتوون**، نوێنەری ویستە جیدییەکانە، واتـە ئەوحـەز و خواسـتانەی

که دژی ئازادی ئیختیار و ڕەسەنایەتین. به بڕوای ئەو، تاك بەجەستەو ڕۆحەوە، سەربەسیتەیە. تەنانەت لەو بڕوایە دایە کە دەبێ بنەماڵە ــ کە لە دیدگای ئەوەوە، بەهۆی "**ئەندیویدوالیزم**" بوونیەوە، دژی ڕۆحی هاوبەشە ــ لە ناوبرێت. هەروەها دەوڵەت بە تەنها خوڵقێنەری ئاکارو ماف ئەناسێت و گەڕانەوە بۆ بارودۆخی بەرتەسکی ژیانی سادەو ساکاری سەرەتایی پێشنیار ئەکات و دژایەتی هەرجۆرە پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتی تاکەکان ئەکات. بە بڕوای ئەو، زنجیرەی پلە و پایەکان دەبێ وەك سەندیکاگەلی بێ جموجۆڵ و هاوشێوەی ئەرکی دیاریکراوی کاربەدەستان، جێگیر و سەقامگرتوو بێت.

بەڵام **ئەرەستوو** بڕوای بە خواستێکی پێچەوانەی ئەوە هەیە. بە بڕوای ئەو، زانستی کۆمەڵ پێش هەموو شتێك زانستێکە کە لەسەر بناغەی تێڕوانین دامەزراوە. کۆمەڵگاکان دیاردەگەلێکی زیندوون کە جووڵانەوە، سەرەکی ترین تایبەتمەندییانەو جیاوازی ژینگە و جۆری پێکهاتەیان ئەبێتە هۆی فرەچەشنی و ئاڵۆزکاوێتییان.

www.pertwk.com

بیرۆکە سۆسیۆلۆژیکەکانی رۆمییەکان

سەردەمی بیرکردنەوە و تێڕامانە بنەڕەتییە سۆسیۆلۆژیکەکان، پاش ئەرەستوو تەفریبەن کۆتایی هات و شێوە بیرکردنەوەی یۆنانی، هەندێ شێوەی تری دەست پێکرد.

رۆمییەکان هیچ جۆرە باوەڕێکی تازەو گرنگی سۆسیۆلۆژیکییان نەهێنایە ئاراوە. بەڵام داگیردنی وڵاتگەلی دوورە دەست و توانای لێکۆڵینەوە لەسەر داب و نەریتی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی گەلانی دیکە بۆ ڕۆمییەکان، وەك لێکۆڵینەوە لەسەر ژێرمەنەکان لە لایەن "تاسیت"و، زۆربەی کات، لێکۆڵینەوە سەبارەت بە "گلوا[5]"کان لە لایەن "سزار"ەوە، بوە هۆی ئەوە کە جۆری بیرکردنەوەی ڕۆمی، رۆڵێکی گرنگ لە بواری سۆسیۆلۆژی راڤەکارانەدا بگێڕێت. شێوە بیرکردنەوەی ڕۆمی زیاتر لایەنی پراکتیکی هەبوو. رۆمییەکان، وەکوو چینییەکان، ئاکارخواز گەلێکی گەورەی وەك "سیسرۆن" و "سینێك" یان هەبوە. بەڵام لە هەمووی گرنگتر، ڕۆم، ئیمپراتوورییەکی راستەقینەی خوڵقێنەری مافە مۆدێرنەکان بوو و وردە وردە بناغە سەرەکییەکانی ئەو مافە مۆدێرنانەی، لەماوەی چەندین سەدە ئەزموون و پراکتیکدا، دارِشت. بەم جۆرە مافی بەرتەسك و سەرەتایی جاران، گۆڕا بە مافێکی پراکتیکیتر و قووڵتر و پرەنسیب گەلێکی زۆری لێ دروست کرا کە دواتر وەك مافی خۆڕسکی(فتری) ناودێر کران. ئالێرەوە دەتوانین دەرك بە گۆڕانی لەسەرخۆی بارودۆخی گشتی مرۆڤ و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان بکەین.بیروباوەڕگەلی زاڵ بەسەر ئەم پێوەندییانە، هەروەك وتمان، لە پلەی

یەکەمدا جۆرە سۆسیۆلۆژییەکی ڕاستەقینەیە و ئەم سۆسیۆلۆژییە، بە شێوەی شاراوە یا خود ئاشکرا، هەمیشە لە ژێرخانی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکاندا کە لە ڕاستیدا، حەقیقەتی سیستمی ئایدۆلۆژیکییەتی، بوونی هەیە.

کۆمەڵناسی دوالیزم (*Dualiste*)

شۆڕشی مەسیّحی

ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییە دێرینەکان، لەرووی کۆیلەدارییەوە، لەگەڵ ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی ئێستادا جیاوازییەکی زۆریان هەیە. کاتێك کە ئێمە سەبارەت بە ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی دیمۆکراسیترین سیتەکانی یۆنان قسە دەکەین، نابێ ئەوەمان لە بیربچێت کە تەنها ژمارەیەکی یەگجار کەمی خەڵکی، لەو ڕێکخراوانە بەهرەمەند ئەبوون و کۆیلەکان، لە هیچ مافێکی کۆمەڵایەتی بەهرەمەند نەبوون. جیا لەوەش لەشارستانییەتە دێرینەکاندا، سیستمێکی ـ کەم تازۆر ـــ وشك و بێڕۆح لە ئارادابوو کە هەنووکەش پاشماوەکەی لە ناو دانیشتوانی ئۆقیانووسیەو هەروەها ڕەش پێستەکانی ئەفریقا و هیندستاندا

دەبینرێت. بەڵام "**دۆترۆنۆم**"[6] هەندێ مافی دیاری کردبوو کە لەچاو ئەوسوننەتەکانی ئەو سەردەمەی کە تیایدا دەژی، یەگجار مرۆڤ دۆستانەبوو.توندو تیژی کردن بەرانبەر ئاژەڵانی قەدەغە کرد و پرەنسیبەکانی یەکسانی خوازی پەرە پێدەدا و فەرمانی دا کە وردە وردە کوێلەکان ئازاد بکرێن. بە پێی ئەو پرەنسیبانە، کوێلەداری تەنها بە شێوەی "کاتی" رێی پێدرابوو. "**سنت پۆل**" ناسراو بە "**حەواری نەجیبزادە**"ش، هەندێ ئسوولی خواپەرەستی لە ناو رێورەسم و داب و نەریتی کۆنی جوولەکەکانەوە، وەك رێورەسمی قوربانی کردن و هەندێ خورافاتی دیکەش، هەڵێنجا. پەسەند کردنی مەسیحییەت، بە لە ناو بردنی ئەسڵی زنجیرەی پلەوپایەی خواکان، کە بە رەنگدانەوەی خۆی لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا، بۆ سیستمی سەندیکاکان و شتانی لەو جۆرە پاساوی ئەهێنایەوە، بوەهۆی گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە ناو رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو سەردەمەدا. هەروەها لەبەر ئەوەی کە پڕوپاگەندەی بۆ خوایەکی تاقانە (واحد) ئەکرد، هەموو ئینسانەکانی لای ئەو خوایە بە یەکسان ئەزانی. هەر بەو هۆیەوە، رۆحی یەکسانی خوازی، سەرەکیترین لایەنی ئەو جیهانبینییە تازەیەبوو. لە لایەکیترەوە، ئەو باوەڕە تازەیەش لە ڕووی لۆژیکییەوە، هیچ سازگارییەکی لەگەڵ سیستمی سەندیکاییدا نەبوو، وە ئەم سیستمە لەوە بەدوا بناغە ئایدۆلۆژیکییەکانی خۆی لە دەست دا. "**ماف**" و "**ئاکار**"یش گۆڕان بە شتانێکی گشتی و، ئیدی سەربە **سیتە** یا گرووپێکی تایبەت نەبوون و تاکیش بە پێچەوانەی سوننەت گەلی دێرین، بە جەستە و رۆحەوە بە **سیتەوە** گرێ نەدرابوو و ئەرکە ئاکاری و ئایینییەکانی، لەسەرووی گۆشەگیرییە(انزوا)

سیاسییەکانەوە بوون. ئیدی دەوڵەت، ئاکارو یاسای دروست نەدەکرد، چوونکە پرەنسیبە سەرەکییەکان، تەنها لە ناو رێکخراوە ئایینی و ئیلاهییەکاندا بوونیان هەبوو. ئێدی هێزو سەرکەوتن، بە **"ئامانجی سەرەکی"** لە قەڵەم نەئەدراو پێویستی بەدیکۆمێنت و بەڵگە هەبوو. وردە وردە توندو تیژی کردنیش هەندێ یاسای لە خۆگرت و شێوەی هەندێ جەنگی موئەدەبانەی بە خۆوەگرت.مرۆڤ دۆستی و بەخشین و هاریکاری کردن و هەروەها چاوپۆشی کردن لە **"جنێو"** دانیش چووە ریزی ئەرکەکانەوە.لێرەدا مێژوو، ئەنجام گیری کۆمەڵناسییانەی مەسێحییەتی، خستە ئەستۆی **"سنت ئاگۆستین"**.

سنت ئاگۆستین (354-430ز)

ئاسەوارەکەی **سنت ئاگۆستین** لە یەکێك لەسەردەمە هەرە دراماتیکەکانی مێژووی مرۆڤدا نووسراوە. لەو کاتەدا، رۆم لە لایەن **"ئەلاریك"**[7]"وە داگیرکراو، دارووخان و وێرانبوونی شارێك کە چەندین سەدە بە پایتەختی جیهان لە قەڵەم ئەدرا، کاریگەرییەکی یەگجار زۆری لە دوای خۆی بە جێهێشتبوو.

www.pertwk.com

لە لایەکی‌تریشەوە، ئەوانەش کە مەسێحییەتیان پەسەند نەکردبوو، بەدەربڕینی ناڕەزایی، ئەم شڵەژاویێتییەیان زیاتر کرد و بەردەوام ئەو قسەیان دەکرد کە "بەجێ هێشتنی خواکانی پێشوو و پەسەند کردنی مەزهەبی تازە، بۆتە هۆی هەڵوەشانەوەی ڕۆم". لە وەها سەردەمێکدا "**سنت ئاگۆستین**" بە داخوازی هاوڕێکانی، نووسینی بەرهەمە مەزنەکەی خۆی واتە "**شاری خوا**"ی دەست پێکرد، کە لە ساڵی 412 تا 426ی زایینی درێژەی کێشا.

شاری خوا، تێکەڵاوێکە لە سەرجەم شارستانێتی دێرین و تێڕوانینێکی گشتی لەسەر مێژووی ڕۆم. تەنها لە ڕووی سۆسیۆلۆژییەوە، زۆربەی ئایدیا و روون کردنەوەکانی ئەم ئاسەوارە، بناغەی "**قضا یي**" و سۆسیۆلۆژیکی مۆدێرن پێك ئەهێنێت. هەموو ئەو باوەڕانەی کە دواتر ڕۆڵێکی گرنگیان لە ئەستۆگرت، وەك، مافی خۆڕسکی، حەقانییەتی پاشایەتی بۆماوەیی، ئازادی خۆڕسکی مرۆڤ، سەرچاوەی دەسەڵات و "جەبر"ی یاسایی دەوڵەت و...، لەم کتێبەدا کەوتۆتەبەر ڕاڤە و لێکۆڵینەوە. ئەم ئاسەوارە هەروەها مەسەلەی ئاگادار بوون بە حەقانییەتی "**یاسا**"شی خستۆتە روو و هەروەها لایەنە گشتییەکانی ئۆمانیزمی[8] ــ کە دواتر بوون بە بناغە سەرەکی‌یەکانی ئەو دیاردەیە ــ خستۆتە بەرباس و لێکۆڵینەوە و پاشان باوەڕە ئایدیالیستییەکانی خۆی سەبارەت بە کۆمەڵ، مەزهەب و پلەوپایەی کامڵبوونی رۆحی مرۆڤیشی روون کردۆتەوە.

سنت ئاگۆستین، سەبارەت بە جۆری دەوڵەت، باوەڕگەلێکی تایبەتی دەرنەخستووە، تەنها لەو باوەڕەدایە کە هۆی بەدەستەوە گرتنی دەسەڵاتی سیاسی، بەرقەرارکردنی دادپەروەرییە. دەتوانین ئاسەوارەکەی **سنت ئاگۆستین** بە

پردێکی نێوان شێوە بیرکردنەوەی دێرین و شێوە بیرکردنەوەی تازە لە قەڵەم بدەین و بە تایبەت لەو ڕووەوە کە لەخۆگری تێکەڵاوێکە لە شارستانییەتی دێرین و شارستانییەتی مەسێحی و لە هەمان کاتیشدا، ڕوونکردنەوەی چۆنیەتی گۆڕانی ئەوەی یەکەم (دێرین) بۆ دووهەم (مەسێحی)، گرنگییەکی زۆری هەیە. **شاریخوا**، لەڕاستیدا، دوایین بەرهەمی گەورەی نووسەرێکی رۆمییە. لە ئاکامدا، دەتوانین بڵێین کە بیرۆکەکانی **سنت ئاگۆستین** کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پێکهاتەی دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا هەبووە. زۆرکەس ئەوە دەزانن کە **شاریخوا**، کتێبی دڵخوازی "**شارلمانی**" بوو و لە ژێرکاریگەرێتی تێزەکانی ئەو کتێبەدا، سیاسەتێکی گرتبوە پێش، کە کاریگەرییەکی یەگجار زۆری لەسەر ئایندەی ئەورووپادا هەبوو.

پێشینانی کۆمەڵناسی قیاسی

لە ناو ئاسەوارەکانی جوغرافی زانان و گەریدەکاندا بە تایبەت لە "**هیرۆدۆت**" بە دواوە، لەسەدەی 5ی پێش لە زایین، بۆ یەکەم جار هەڵسەنگاندنێك لە نێوان شارستانییەتی یۆنانی و گەلانی ڕۆژهەڵات و ئەفریقادا بەرچاو دەکەوێت.

www.pertwk.com

ئاسەوارە مێژووییەکان و بەسەرهاتی گەلانی سەرکەوتووش هەر لەو سەردەمەدا هاتنە ئاراوەو هەموو زانیارییەکانی ئەمڕۆی ئێمە سەبارەت بە "**گل**"ی دێرین و ژێرمەن، لە تەفسیرەکانی **سزارو** ئاسەوارەکانی "**تاسیت**"ەوە (نزیکەی 35ـ نزیکەی 120ز) پێمان گەیشتووە.

ئەم سوننەتە، لە چاخەکانی ناوەڕاستدا، سەرەتا لە لایەن جوگرافی زانانی عەرەبەوە وەك "**ئدریسی**" (نزیکەی 1099 ـ نزیکەی 1164 ز) و "**ئیبنی بەتووتە**" هەروەها نووسینەکانی گەریدە گەلێکی وەك **مارکۆپۆلۆ** (1254ـ1323ز) پارێزرا و درێژەی پێدرا. **مارکۆپۆلۆ**، بۆیەکەم جار ڕۆژهەڵاتی دووری لە کتێبێکدا وەسف کرد، بەڵام لەو سەردەمەدا قسەکانیان بە ئەفسانە دادەدنا، پاشان چیرۆك گەلی **ئسپانیولی** سەبارەت بە داگیرکردنی دنیای تازەو هەروەها ئەدەبیاتێکی بەرفراوان دەربارەی سیاحەت و دۆزینەوەکان (اکتشافات) هاتە ئاراوە، کە لەسەدەی هەڤدەی زایینی بەم لاوە پەرەی سەند.

کۆمەڵناسی فاتالیستی چاخەکانی ناوەڕاست

ئەو شتەی کە دەتوانین بە سۆسیۆلۆژی چاخەکانی ناوڕاست ناودێری کەین، زیاتر لایەنێکی شاراوەی هەیە و بەداخەوە ئێمە ئەمڕۆ کتێب گەلێکی سیستماتیکمان لەو سەردەمەوە بە دەستەوە نییە، کە ڕێکخراوگەلی کۆمەڵگاکانی چاخەکانی ناوەڕاستی خستبێتە بەر لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەوە، بەڵام بە خوێندنەوەی بەرهەمەکانی تیۆلۆژیستە گەورەکانی ئەو سەدانە، دەتوانین پەی بەوە بەرین کە

"**ڕەش بینی مەزهەبی**"، "**جیهانی کاتی**" و هەندێ مەسەلەی لەو جۆرە، تەواو بەسەر شارستانییەتی ئەو سەردەمەدا زاڵ بووە.

ئیبنی خەلدوون (1332-1406ز)

بۆ درێژە پێدانی بیرۆکە سۆسیۆلۆژیکەکان کە دوای **سنت ئاگۆستین** بەتەواوەتی لێك پچڕابوون، ئەبوایە نزیکەی هەزار ساڵ چاوەڕوان بین. **ئیبنی خەلدوون**، لە ڕووی فکرییەوە بە کەسایەتییەکی بەرجستەی ڕۆژهەلاّت لە قەڵەم دەدرێت. لە فەلسەفەدا خوێندکاری (طلبه) **ئیبنی ڕوشد** (لە فەیلەسووفە گەورە ماتریالیستەکانی عەرەب) بوو. **ئیبنی خەلدوون**، ئەو ڕووداوانەی بە چاوی خۆی دیوە کە بوونە هۆی لە ناوچوونی دوایین دەوڵەتگەلی ئیسلامی لە **ئیسپانیادا** و هەروەها دروست بوونی ئاژاوە لە **باکووری ئەفریقا** و لە ڕۆژهەلاّتیشدا هێرشی تاتارەکانی **تەیمووری لەنگ**. هەر بەو هۆیەوە، دیاردەکانی پێوەندیدار بە هەڵوەشانەوەی داوودەزگا سیاسییەکانەوە، زیاتر لە هەر شتێکی دیکە، زەینی ئەوی بەخۆیەوە سەرقاڵ کرد.

ئاسەواره گرنگ و سەرەکییەکەی کە تیایدا خۆی بە پێشەنگی سۆسیۆلۆژی مۆدێرن لە قەڵەم دەدات، پێشەکییەکی تێروتەسەلە کە لەسەر کتێبە مێژووییەکەی خۆی (العبر دیوان المبتدا و الخبر في ایام العرب و العجم و البربر) نووسیویەتی. ئەو، لە ڕووی سۆسیۆلۆژییەوە بەم جۆرە پێناسەی مێژوو دەکات: "**ئامانجی ڕاستەقینەی مێژوو ئەوەیە کە بارودۆخی کۆمەڵایەتی مرۆڤ، واتە شارستانییەتمان پێ بناسێنێت و هەروەها هەموو دیاردەکانی پێوەندیدار بە شارستانییەتمان فێر بکا وەك؛ ژیانی بیابانی، هاوسەنگ کردنی (تعدیل) داب و نەریت، ڕۆحییەی خێڵ و خوێن، خۆ فەرزکردنی هەندێ لەگەلان بەسەر ئەوانی تردا، کە ئەبێتە هۆی سەرهەڵدانی ئیمپراتوورییەکان و زنجیرەی پاشاکان، جیاوازی پلەوپایەی کارو پیشەگەلێك کە خەڵکی پێیانەوە سەرقاڵن وەك؛ قسەی بە سوود، کارگەلێك کە ژیان دابین ئەکەن، زانستەکان، هونەرو سەرەنجام هەموو ئەو گۆڕانکارییانە کە ڕەنگە چییەتی شتومەکەکان، بخەنە ناو ئاکاری کۆمەڵایەتییەوە**".

سەرەڕای ئەوە، **ئیبنی خەلدوون** بە هۆی داماوییەکی ڕەش بینانە کە بەسەر رۆحییە و هزریدا زاڵ بووە، بە بیرمەندێکی "قرون وسطائي" ئەدرێتە قەڵەم، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گۆڕانکارییەکانی وڵاتە ئیسلامییەکانیش کە لەو سەردەمەدا، پێچەوانەی گۆڕانکارییەکانی ئەورووپای رۆژهەڵات بوون، بە باشترین شێوە وێنا ئەکات.

لەو سەردەمەدا، لە لایەکەوە رێنسانس دەسی پێ دەکردو لە لایەکی ترەوە شارستانییەتە مەزنەکەی عەرەب، بەهۆی هێرش گەلێکی بەردەوام و دوابەدوای

یەکەوە، لە حاڵەتی لەناوچووندا بوو. **ئیبنی خەلدوون** سەرنجێکی ئەوتۆی بە مەسەلەی بوونی دەسەلاتێکی یاسایی و هێزێکی هەلقولاوی ڕێکخراوە عەقلانییەکان لە کۆمەڵگادا نەدەدا. **ئیبنی خەلدوون**، بەڕەت کردنەوەی هەرجۆرە بیرۆکەیەکی **نۆرماتێڤ**، یان **پراکتیکی**، سەرچاوە و ماوەی خایاندنی دەسەلاتدارێتییە سیاسییەکان و هەروەها دروست کردنی دەوڵەت و نابووت کردنیان، دەخاتەبەر باس و لێکۆڵینەوە. ئەو لەڕاستیدا ئەم مەسەلانە بە دیاردەیەکی "**سووڕانەوەیی**" (cyclique) لە قەڵەم دەدات کە لەدەرەوەی ئیرادەی ئینسانن و مەبەستی لەوە، دیاریکردنی هۆکارەکانی ئەم تەرتیبە ڕێكوپێکەیە.

کەواتە، ئەو تیۆرییەی کە دەرەنجامی باوەڕەکانیەتی، لە چەند ڕووەوە لەگەڵ ئەو سووڕانەی (cycle) کە **ئەفلاتوون** باسی لێوە کردووە، وێکچوونێکی زۆری هەیە. هەروەها بەبڕوای **ئیبنی خەلدوون** هۆی زنجیرەی پاشاکان و چینی دەسەلاتداری بورژوا، دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی پسیکۆلۆژی وەچەکان. بە وتەی **ئیبنی خەلدوون**، ژیانی کۆمەلایەتی دیاردەیەکی سروشتییە و بارودۆخی کۆمەلایەتی، زیاتر لە ژینگەو ئاو و هەواوە سەرچاوە دەگرێت و ئەم بارودۆخە، لە دیاردە سیاسییەکان کەبە لق (فرع) و پاشکۆ دەژمێردرێن، سەقامگرتووتر و پایەدارترە.

ئینسان تەنها بوونەوەرێکی زیندووە کە پێویستی بەدەسەڵاتدارێتی (حاکمیت) هەیەو، بەبێ حاکمییەت، کۆمەڵگا تووشی بێ نەزمی و ئاژاوە و ئانارشیزم دەبێت چوونکە هەمیشە غەریزە خراپەکان زیاتر بەسەر مرۆڤدا زاڵن. بەڵام خودی حاکمییەت، بەسەر *دەسەڵاتدا* زاڵە و دەکەوێتە دەست کەسانێك کە بە ئازایەتی و فکر و تێگەیشتن و بەهرەی زاتی خۆیانەوە بەدەستی ئەهێنن. ئەم سیفەتانە کە لەڕاستیدا، توانای بەدەست هێنانی دەسەڵات ئەهێنێتە ئاراوە، بە هۆی ژیانی خێڵەکییەوە سەرهەڵ ئەدەن. سەرکەوتنە خێراو مەزنەکانی هەندێ هۆزی گەورە و بچووکی وەك؛ "ژێرمەنەکان"، "هونەکان"، "عەرەبەکان"، "مەغولەکان"، "تاتارەکان"، "نۆرمانەکان" نموونەیەکی ئەو مەسەلەیەن (ماوەیەك دوای ئیبنی خەلدوون، ئەم پرەنسیبە ئیدی بایەخی خۆی لە دەست دابوو و تەنانەت پاش هاتنەگەڕی چەکە کوشندەکان، مەسەلەکە بە تەواوەتی گۆڕا). بەڵام لە ڕووی پسیکۆلۆژییەوە زاڵ بوونی هەر زنجیرەیەك، چ جەماوەر بێت، یان خود گرووپێك، بەگشتی سێ وەچەو بەواتایەکی دیکە، سێ سەدە ئەخایەنێت. چوونکە بە گەڕخستنی دەسەڵات، ئەو پیاوە ئازاو تێکۆشەرانەی کە پێشتر دەسەڵاتیان بەدەستەوە بووە دەخاتە لاوەو دەسەڵات دەسپێردرێتە دەست وەچەیەکی تەمەڵ و گەندەڵ و بێلیاقەت. ئەم وەچانە لەئاکامدا وا تەسەور دەکەن کە بە هۆی کۆشش و تایبەتمەندی تەڤالاکانیانەوە نییە کە دەسەڵاتیان پێگەیشتوە، بەڵکوو تەنها بە هۆی جۆری زاوزێ، یان ڕەگەزەکەیانەوەیە کە دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرتووە. تەنها لەبارودۆخێکی لەو جۆرە دایە کە دەتوانین ئەوانیش لەسەرکورسی دەسەڵات لابەرین..

ئیـــبنی خەلـــدوون، مەســـەلە ئابوورییەکانیشـــی بـــە هۆکـــارێکی گرنگـــی ئـــەم گۆڕانکارییانـــە لـــە قەڵـــەم داوەو، لـــەم بـــارە پشـــت بـــە نموونـــە مێژووییەکانـــەوە ئەبەستێت و وەك نموونە باسیان لێدەکات. بە وتـەی **ئیـبنی خەلـدوون** "ژمـارەی جەماوەریش لە دوایین ڕۆژەکانی هەر ئیمپراتوورییەکدا بـە شـێوەیەکی نائاسـایی ڕوو لـە زیـاد بـوون دەکـات" و هـەر بـەو هۆیـەوە، کێشـەگەلێکی زۆری ئـابووریش دەخەنەوە.

ئیبنی خەلدوون بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەرو ئازایانـە کـەڵکی لـە میتۆدەکـانی خـــۆی وەرگرتـــووە و ڕووداوە سەرســـام کـــەرەکان و هـــەروەها گۆڕانکارییـــەکانی مێژووی ئیسلامی، بە پێـی بـیروڕا کۆمەڵایـەتی و تەنانـەت ئابوورییـەکانی خـۆی، لێك داوەتەوە.

ســـەرەنجام ئاســـەوارەکانی **ئیـــبنی خەلـــدوون**، سۆســـیۆلۆژییەکی ســـەرنج ڕاکێشـــی "تەوسیفی" یان تێدایە کە لەخۆگری سۆسۆلۆژییەکی ڕاستەقینەیە سـەبارەت بـە ئـــەفریقای بـــاکوورو، زۆربـــەی لایەنەکانیشـــی، هەنووکـــەش لەگـــەڵ سیســـتمی کۆمەڵایەتی ئەم سەرزەمینەدا دێتەوە.

www.pertwk.com

بەشی دووهەم:

سەردەمی نوێ

رێنسانس

بەرچاوترین دیاردەی ڕێنسانس ئەوەیە کە، رۆشنبیران، فەیلەسووفان، نووسەران، هونەرمەندان و هزرمەندانی ئەو سەردەمە، بە شێوەی ڕاستەوخۆ، پێوەندییان کرد بە بیرمەندانی کۆنی یۆنان و ڕۆمەوە. لێرەدا هەندێ ڕووداو هاتنە ئاراوە کە لە سەردەمی دێرین بەم لاوە نموونەیان نەبووەو ئاکامگەلێکی زۆریان لێکەوتەوە. شایانی باسە کە لە چاخەکانی ناوەڕاستدا، چینی بالاّو خەڵکی ئاسایی لە بنەڕەتدا جۆری بیرکردنەوەیان وەکوو یەك وابوو. بەلاّم پاش رێنسانس، مەسەلە فکرییەکان لە بازنەی خەڵکی ئاسایی چوونە دەرەوەو زۆری نەخایاند کە ئەم دابڕانە لە بوارەکانی زانست، ستاتیك و ئەدەبیاتدا دەستی پێکرد. بەلاّم ئەم مەسەلەیە لە بواری فەلسەفەدا ماوەیەکی زیاتری خایاند، چوونکە لەم بوارەدا،

سەرەڕۆیی و دەمارگرژی ئینسانە مەزهەبییەکان ڕێگربوون لە بەردەم دابڕان لە سوننەتەکانی چاخەکانی ناوەڕاست دا. شیاوی باسە هەربەو شێوەی کە "**ڕۆلاندی تووڕە**[9]" و "**دۆن کیشۆت**[10]" کۆتایی هاتنی ئەدەبیاتی چاخەکانی ناوەڕاست و سەرجەم بابەت و پاڵەوانە تایبەتەکانیان ڕاگەیاند، بواری سازدان و بە تایبەت بڵاوکردنەوەی فەلسەفەیەکی تازە هاتە ئاراوە، کە هۆی ئەوەش ڕەخنەگرتنە گاڵتەجاڕییەکانی هەندێ گومانکاری وەك "**ئارتین**[11]"، "**بووکاچیۆ**[12]"، و تا ڕادەیەك "**مەکیاولی**" لە **ئیتاڵیاو** "**ڕابلە**" و "**مۆنتی**" لە **فەرەنسەدا** بوو.

لە لایەکی دیکەوە، لە چاخەکانی ناوەڕاستدا بواری ئابووری بە زووترین کات گۆڕانی بەسەرداهات. شارە گەورەکان دروست بوون و ئەوشارانە، شوێنێکی باش و گونجاو بوون بۆ بیرکردنەوە لەسەر بابەتە کۆمەڵایەتییەکان. لە تەنیشت ئەو شارانەو هەروەها شان بەشانی فیۆداڵیزم، کۆمەڵگا گەلێکی جۆراوجۆری مۆدێرن هاتنە ئاراوە و گەشەیان سەند. کۆمارەکانی **ئیتالیا** (وەك بارودۆخی پێشووی **ئەسینایییەکان** بەرانبەر "**ئۆپاتریدەکان**[13]") بەرێژەیەکی زۆر، لەدژی **فیۆداڵیزم**، ساختاری **سیتەگەلی** بازرگانیو "ڕۆشنبیری" سەردەمانی دێرینیان پێك ئەهێنا. هەندێ داهێنانی (اختراع) تەکنیکی و ئابووری، گواستنەوەی کاڵاو شتومەك و

www.pertwk.com

هەروەها هاتوچۆکردنی تاکەکانی ئاسانتر کرد. بە هۆی پارەی کاغەزەوە (بە هەموو جۆرەکانیەوە) ئەوتوانایە هاتە ئاراوە کە بە بێمەترسی قەڵاچۆکردنی مل هۆڕان و ستەمگەرێتی دەسەلاتدارە فیۆداڵەکان، پارە بگوێزرێتەوە بۆ هەموو شوێنێك. سەرەتا لە **ئیتاڵیا** و پاشان لە **هۆڵەندد**ا، دامەزرانی تەکنیکێکی بەهێزی بانکداری و دوایش سەرهەڵدانی داوودەزگا گرنگە پیشەسازییەکان، جۆرە پێوەندی گەلێکی ئاڵۆز و هەندێ کێشەی کۆمەلایەتی هێنایە ئاراوە کە، ئێدی لە چوارچێوەی ساکاری کۆمەڵگای چاخەکانی ناوەڕاستدا جێی نەئەبووەوە.

ئەو دژایەتییانەی (تضـــــا د) کە بەهۆی ریفۆرمەوە[14] سەریان هەڵدا، هزرمەندانی ناچار کرد کە بە مەبەستی دۆزینەوەی هۆکارەکانی پێوەندیدار بەو مەسەلەیەوە، هەموو سوننەتە مەزهەبی و فەلسەفییەکان بە قووڵی بخەنە بەر باس و لێکۆڵینەوە. ئەو کێشمەکێشانەی کە لەسەر بەشە جۆراوجۆرەکانی مەزهەب، لە نێوان خەڵك و دەسەلاتداران، یا خود ئەریستۆکراتەکان و دەسەلاتداراندا سەری هەڵدابوو، لێکۆڵینەوەو راڤەکردنی بابەتە سیاسییەکانی هێنایە گۆڕێ و، هەندێ پرسیاریش سەبارەت بە مەسەلەکانی پێوەندیدار بە چییەتی دەسەلاتی سیاسی، پاشایەتی بۆماوەیی و چوارچێوەکانی، هەروەها زنجیرەی پلەو پایە کۆمەلایەتییەکان و گۆڕانکارییەکانی خرایەڕوو.

بەلام رێنسانس، تەنها پشتی بەباوەڕەکانی یۆنیانییەکانەوە نەبەست. سۆسیۆلۆژی یۆنانییەکان، حاڵەتێکی مەنگ و راوەستاوی هەبوو، لە هەمان کاتیشدا تژی بوو لە رەشبینی و تەنها هیوایەتی، بەدەست هێنانی "**سەردەمێکی زێڕینی**" یۆتۆپیایی بوو. مەسێحییە سەرەتاییەکان یەگجار گەشبین بوون، چوونکە پێیان

وابـوو کـه مـرۆڤ لـه ڕووی ئاکاریـیـەوه قـابیلی گۆڕانـه بـەڵام لـه لایـەکی تـرەوه باوەڕمەندی بـه "یەکـەمین دارمـان"[15] و ترسـی دایـم لـەتـاوان و ڕیسوابوون، کـه چـینه دەسـەڵاتدارەکانیش بـۆ قـازانجی ئامانجـەکانی خۆیـان پـەرەیان پـێ دەدا، کۆمەڵگای چاخەکانی ناوەڕاستی تووشی خەم و خەفەت و نیگەرانی کردبوو.

بـەڵام لـه رێنسـانس بـەم لاوه، بابەتـەگـرنگ و سـەرنج ڕاکێشـەکانی مەسـەله کۆمەڵایەتییەکان، بە گەشبینییەکی بێ وێنە لە چاخەکانی ناوەڕاستدا و تەنانەت لە سەردەمی دێرینیشدا، شان بە شانی یەکدی ئەخرانـه بـەر راڤـه و لێکۆڵینـەوه. ئـەم گەشـبینییه، زیـاتر لـه "**باوەڕمەنـدی بـه پێشکەوتن**" دا، خـۆی دەنوانـد و بـەتایبـەت لەسـەدەکانی حەڤـدە بـەدواوه، خـەڵك، خـۆی لـه پێشـینان بـەزیـاتر و عاقڵتر دەزانی. "**دێکارت**" و هەروەها "**ویکۆ**"، "**لاك**"، "**مۆنتسکیو**"، "**واڵتـەر**" و "**کۆندرسه**"، به باشترین شێوه ئەم باوەڕ بەخۆبوونەیان بەیان کردووه. تەنانـەت ئەو کەسانەش کە سوور بوون لەسەر ئەوەی کە لە پێشـینانیان لەسـەرترن، تـەنیا لایەنی ئاکاری ئەو مەسەلەیان لەبەر چاو بوو. "**ڕۆسۆ**" و شاگردەکانی بەو جۆره بوون بـەڵام لـه هـەمان کاتیشدا کـه پشـتگیرییان لـه "**گەڕانـەوه بـۆ میهرەبـانی و**

دلۆڤـــانی جـــاران" دەکـــرد، دژایـــەتی کردنـــی **دۆگمـــا**ی (Dogme) دارمـــانی سەرەتاییشان بە شتێکی پێویست لە قەڵەم دەدا.

سەرهەڵدانی ئەو خواستانەی کە دواتر بوونە هۆی پێـك هاتنی سۆسـیۆلۆژییەکی "عەینی"، تا سەدەی هەژدەهەم درێژەی کێشا. بـەلام لـە سـەدەی شـانزدەهەمەوە، لـــەم بـــوارەدا دوو ڕەوتـــی ســـەرەکی لـــە ئـــارادا بـــوون، یەکـــەمیان ڕەوتێکـــی عـــەقڵی(empirist) بـــوو کـــە کەســـانی وەك "**مـــەکیاولی**" و ئێکۆنۆمیســـتە سەرەتاییەکانی وەك "**بودن**"، "**مونچرشتین**" و "**بوترۆ**"، پشتیوانییان لـێدەکـرد و ئەوی دیکەیان رەوتێکی خـەیاڵی (utopie) بـوو. ئـەم ڕەوتـەی دوایـی، بـە پێـی سـوننەتی **ئـەفلاتوونی**، **سـیتە** ئایدیالـەکانی بـە هـەموو خـەیاڵ و وەهمەکانیـەوە رووبەڕووی واقعییەت دەکردەوە لەوانە "**یۆتۆپیا**" لە نووسینی **توومـاس مـوروس** و هەروەها "**شاری هەتاو**" نووسینی "**کامپانلا**").

مەکیاولی (1469-1527ز) و، هۆبس (1588-1679ز)

ئـەو توندوتیژییانـەی کـەبەسـەر ژیـانی سیاسـی چـاخەکانی ناوەڕاسـتدا زاڵ بـوو، بەهۆی چوار هۆکارەوە کەمترو کەمڕەنگـتر دەکرا:

1ـ هـەڵس و کـەوتی شـوالییەگەری، کـە هـەڵقولاوی بـاوەڕە مەزهەبییـەکان (لـە جیهـــــانی مەســـــێحییەت و هـــــەروەها لـــــە جیهـــــانی ئیسلامیشـــــدا) و ڕێکخراوەسەربازییەکانی سیستمی ئەریستۆکراتیك بوون؛

2ـ تەکنیکی سەربازی ئەو سەردەمە، بـە تایبـەت کـەپێکهاتەیـەکی "**قـەلا**" ئاسـای هەبوو، شێوەیەکی بەکەڵکتر بوو بۆ بەرگری کردن»[16].

3ـ سەقامگیرکردنی ئەوبارودۆخ و ئاسایشەی کە دەرەنجامی مافی سیاسی فیۆداڵی و مانای تایبەتی پاشایەتی بۆماوەیی بوو.

4ـ باوەڕە مەزهەبییەکان.

بەڵام سست بوونی باوەڕە مەزهەبییەکان و شۆڕشگەلی دوایین ساڵەکانی چاخەکانی ناوەڕاست؛ واتە لە ڕۆژهەڵاتدا داگیرکارییەکانی **مەغولەکان**، **تاتارەکان** و **تورکەکان**، هەروەها ڕووخانی **بیزانس** و لەخۆرئاواش دا هەڵوەشانەوەی وردە وردەی سیستمی فیۆداڵی و وێرانبوونی زۆربەی **سیتە کۆمارییەکانی** ئەوسەردەمە، بوە هۆی سەرهەڵدانی هەندێ ڕاڤە و لێکۆڵینەوەی تازە. ڕاڤەکردنی مێژووی دێرین کە هێدی هێدی بەشە جۆراوجۆرەکانی ئەدۆزرایەوە، یارمەتی ئەو لێکۆڵینەوانەی دەدا.

تێڕوانینەکانی "**هۆبس**" و "**مەکیاولی**" ئەوە دەردەخەن کە باوەڕ بە هەندێ پرەنسیبی ئاکاری و قەزایی ــ کە بناغەی سیستمێکی دیاریکراوی سیاسی پێك ئەهێنن ــ لە زەینی تاکەکاندا "**ڕاوەستانێك**" ئەهێنیتە ئاراوە و پاشان بە هۆی نەبوونی پرنسیبێکی پەسەندکراوی دیکەوە، سەرنجێکی زۆر بە توندو تیژی کردن دەدرێت. بە بیروڕای **مەکیاولی** و **هۆبس**، ژیانی کومەڵگاکان، بە پێی شێوەی

www.pertwk.com

کەڵك وەرگرتن لە دەسەلات بنیات نراوە. پسیکۆلۆژی کۆمەلایەتی ئەوان لەم ڕستە بەناوبانگە "Homo Hommi lupus17".و هەروەها لەم قسەیەی مەکیاولیدا کۆ دەبێتەوە کە **"خەڵك زیاتر حەزیان لە خراپەکردنە وەك لە چاکە کردن".**

بەلام مەکیاولی، تەنها پشتی بەم پرەنسیبە نەبەستووە، بەڵکوو هەوڵ دەدات لە ئەزموونە مێژووییەکان، زانستێکی ــ یان باشتر بڵێین هونەرێکی ــ سیاسی بهێنێتە ئاراوە کە لێکۆڵینەوەیەکی وردبکات لەسەر ئەو دەوڵەت ودەسەلاتە دژبەیەکانەی کە هەڵوێستیان لە دژیەکدی وەرگرتووەو لە ناوەوەی دەوڵەتێکدا لە یەکتری دەدەن.

ئاسەوارە گرنگەکەی ئەو، واتە **"لێکۆڵینەوە لەسەر دە کتێبە سەرەتاییەکانی تیت لیت"** **مێژووی ڕۆم بە پێی ئەوجۆرە میتۆدانە بەیان دەکات. مەکیاولی لەم ئاسەوارەدا، ڕێکخراوی سیاسی کۆماری ڕۆم ــ لەو ڕووەوە کە ڕێکخراوی ناوبراو تایبەتمەندییەکانی هەر سێ ڕژێمی پاشایەتی، ئەریستۆکراتی و دیمۆکراسی لە خۆیدا کۆکردبووە ــ بە شتێکی یەگجار "بالا" لە قەڵەم ئەدات. کۆنسوولەکانی ڕۆم، بە چاو پۆشی کردن لەو شتانەی کە پاشایەتی بۆماوەیی لێیانی قەدەغە کردبوو و، هێندەی پاشادەسەلاتیان هەبوو و "سەنا"ش، پارێزگاری دەکرد لە بەرژەوەندی ئەریستۆکراتەکان و هەروەها ئەنجومەنەکانی خەڵکی ڕەمەکیش، لەبەرانبەر زێدەڕەوییەکانی چینی دەسەلاتدارداپارێزگارییان لەخەڵکی عەوام دەکرد.**

گرنگایەتی ئـەم مێژوونووسـە **فلۆرانسیە** لەوەدایـە کـە بـوونێکی سـەربەخۆی بـە فەلسـەفەی مێـژوو و سۆسـیۆلۆژی بەخشـی. لەسـەردەمی مـەکیاولی بـەدواوە، کەسـانێك کـە لـەم بـوارەدا لێکۆڵینـەوەیان کـردووە، سـەبارەت بـە هێزەکـان و هاوسەنگییە کۆمەڵایەتییەکان، ئیلهامیان لە باوەڕەکانی ئەو وەرگرتووە.

ئۆمانیسـتەکانی رێنسـانس و پاشـان "**مـۆنتی**"ش، پاشمـاوەی دۆگمـاتیزمی چاخەکانی ناوەڕاستیان بـە تونـدی خسـتە بـەر رەخنـەوە. بـەڵام دروسـت کردنـی چوارچێوەیەك بە مەبەستی پێکهاتەیـەکی لـەباری فکـری، بـۆ ئـەوەی کـە جێگـای ئەو دۆگماتیزمە بگرێتەوە، لە ئەستۆی **دێکارت** دابوو.

دێکارت (1596-1560ز)

میتـۆدی "**کـارتزین**"[18] شۆڕشـێکی راسـتەقینەی لـە فەلسـەفەدا هێنایـە ئـاراوە. میتـۆدی **کـارتزین** بـە راسـیۆنالیزمەکەیـەوە، کاریگـەری لەسـەر بیرۆکـەکان دانـاو دواتـر کەوتـەڕیزی ئـەو زانسـتە کۆمەڵایـەتی و تیـزە سیاسـییانەی کـە تەنانـەت خۆیشی حەزی نەدەکرد قسـە و باسـیان لەسـەربکات. لـە هەنـدێ رسـتەدا، کـە بـە پارێزەوە دەیانڵێ، هۆی دەرنەبڕینی بیروڕاکانی خۆی لەو بـوارەدا بـەیان ئـەکات و

دەڵێ: "…. لەبەر ئەوەیە کە من هەرگیز ناتوانم دان بەم رۆحییە پڕ لەدڵەراوکێ و نیگەرانانەدا بنێم، چوونکە لە رووی چۆنیەتی لە دایك بوونیانەوەو هەروەها لە رووی سامانەوە بە هیچ شێوەیەك بەکەڵکی بەڕێوەبردنی کاروباری گشتی نایەن و لەهەمان کاتیشدا، هەموو کات بەخەیاڵی خۆیان، ڕیفۆرم گەلێکی تازە لەم بوارەدا ئەنجام ئەدەن. وە ئەگەر بمزانیایە هەر ئەم نووسینە شتێکی وای تیایە کە ناچارم بکات گومان لە جۆرە "شێتی"یەکی وابکەم، بەڕاستی لە بڵاوکردنەوەیدا تووشی رەنج و ئازار دەبووم. هەوڵدانی من، هەرگیز لە ڕیفۆرمی بیرۆکەکانی خۆم و دامەزراندنیان لەسەر ئەو بنەمایانەی کە تایبەت بە خۆمن، هەرگیز تێی نەپەڕاندووە". لەگەڵ ئەوەشدا، هەندێ بیروڕا لە بەرهەمەکانی دێکارتدا، لە ڕووی سۆسیۆلۆژییەوە هەندێ لایەنی تایبەتی و تەنانەت بە کەڵکیش پێك دەهێنن. بۆ نموونە، بەر لە هەموو شتێك ئەم باوەڕە کە هەموو پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتی بە ناچار پێڕەوی لە پێشکەوتنی زانستی پزشکی دەکات…. چوونکە تەنانەت ڕۆحییەو ئاکاریش، هێندە پێوەندییان بە چۆنیەتی میزاج و هەروەها چۆنیەتی ئەندامانی لەشەوە هەیە کە، ئەگەر دۆزینەوەی ئامرازێك بۆ عاقڵ کردن و کارامەکردنی خەڵکی، زیاتر لەڕادەی ئاسایی، لە توانادا بێت، بە بیروڕای من دەبێ لەناو زانستی پزیشکیدا بەدوای توانایییەکی لەو جۆرەدا بگەڕێین. ماوەیەك دواتر "**کۆتلە**[19]" کە پێدەچێت تەنانەت هەرگیز "**دێکارت**"ی بە بیردا نەهاتبێت، بەدەس نیشان کردنی ئەوە کە گەشەسەندن و کامڵ بوونی زانست و هونەر و پیشەسازی، ئەوە دەخوازێت کە تەمەنی نیسبی وەچەکان، بەڕادەی پێویست درێژبێت، ئەو تیۆرەی سەرەوە روون دەکاتەوە.

لە ئاکامدا، بەبڕوای **دێکارت** هەموو ئاکارێك ئەبێ بە شتێکی "کاتی" لەقەڵەم بدرێت. چوونکە بە دڵنیاییەوە، سەرهەڵدانی ئاکارێکی هەتایی و حەتمی، پەیوەستە بە کامڵ بوونی یەگجاری زانستەوە. ئاکارێکی تەواو زانستی، دەبێ لەسەرووی هەموو زانستەکانەوە دابنرێت. مەبەستی من والاترین و کاملترین ئاکارێکە کە بەڵگەیەك بێت بۆ بە ئاگابوونی تەواو سەبارەت بە زانست و هەروەها دواهەمین پلەی شارەزایی و لێهاتوویی.

ئسپینۆزا (1632-1677ز)

ئسپینۆزا لە ئاسەوارەکانی خۆیدا و بەتایبەت لە کتێبێکدا بە ناوی "**نامیلکەی تیۆلۆژیکۆ ــ پۆلیتیك**"[20] دا، هەندێ لە مەسەلەکانی فەلسەفەی کۆمەلایەتی دەخاتە بەرباس و لێکۆڵینەوە. بە بیروڕای ئەو، خەڵکی لە ڕاستیدا لە ژێر کاریگەرێتی نەفس و ویستەکانی دڵیان دان و مافەکانیان و دەسەلانەکانیان کە هەر هێندەی یەکیشن ، هەمیشە لە شەڕ و ململانێ دان .

ئسپینۆزا مەسەلەی کلاسیکی فەلسەفەی چاخەکانی ناوەڕاست واتە، **individuation** بە شێوەیەکی تازەتر دەخاتەڕوو: **چۆن دەکرێت کەسێك، لە کاتێکدا کە بەشدارە لە کۆمەڵگایەکدا، واقعییەتی بوونی خۆی بپارێزێت؟**

ئەو، هاوکاری کردن بە شتێکی پێویست بۆ ئەو مەسەلەیە لە قەڵەم ئەدات. مرۆڤ ئەوە دەزانێت کە تەنها بە هۆی چالاکیەکانییەوە ناتوانێت دەسەڵات و ئازادی رۆحیی تەواو بە دەست بهێنێت. ئاگایی راستەقینەی زانستی و ژیانی مادی تەنها لە رێگەی یەکگرتنی هەموو هێزەکانی جەستەو رۆحەوە، دابین دەکرێت. لە لایەکەوە، تاك هەرچی ئازادی و بەهرەی "دەسکرد"ی زیاتر بەدەست بهێنێت، ئەوەندەش ناکۆکییەکانی نێوان خەڵکی کەم دەبێتەوەو مرۆڤیش زیاتر هەوڵ ئەدات بەدوای ئەو شتانەدا بگەڕێت کەبە قازانجی خەڵکی بەگشتین.

ئسپینۆزا، لەگەڵ ئاکارگەلی لە جۆری چاخەکانی ناوەڕاست، کە تاکەکان هان ئەدەن لەسەختی و سەخڵەتی دابژین و تژین لە بەدبەختی و چارەڕەشی، ناکۆکە و لەو باوەڕەدایە کە :"چێژوەرگرتن و خۆش گوزەرانی، خۆی لە خۆیدا باشە و خەم و پەژارەش خۆی لە خۆیدا خراپە. هەر بەو هۆیەوە رق، ترس، بێ متمانەیی، پەشیمانی، تۆبەکردن و شەرمەزاریش خراپن. درایەتی ڕاستەقینە، تێڕامانە لە سەرژیان، نەك لەسەر مەرگ."

ئسپینۆزا، لە ژێرکاریگەرێتی بیرۆکەکانی "**هۆبس**"دا بوو. بەڵام لەگەڵ ترسی ئەولە کۆمەڵانی خەڵکدا کۆك نەبوو. چوونکە بە بیروڕای ئەو، تەبیعەتی هەموو خەڵکی وەکوو یەك وایە. هەر بەم هۆیەوە، "ئەو بڕیارانەی کە بە پارێزەوە و بە مەبەستی دابین کردنی ئاسایش و ئارامی دەدرێن، ئەوەندەی بۆ تاکەکانی وڵاتێك

پێویستن، هێندەش بۆ چینی دەسەڵاتدار پێویستن". بەوتەی **ئسپینۆزا**، کۆمەلگا لەیەکگرتنی تاکەکانەوە پێك هاتووە. ئەم تاکانە لەراستیدا، خواستە سەرەتاییەکانی خۆیان ئەپارێزن. کەواتە، کۆمەلگا جەستەیەکە کە ملکەچی یاسا بنەڕەتییەکانی ئەندامانی خۆیەتی. سەرجەمی ئەو یاساگەلە، کە بە هیچ شێوەیەك کۆمەلگا نەیگۆڕیون و لە سەر ئەوانەش دامەزراوە، بە مافی "فطري" ناودێر دەکرێن. لە لایەکی ترەوە، کۆمەلگا بریتییە لە سیستمی هێزەکان و دەسەلات و واقعییەتەکەشی تەنها پەیوەستەبەو دەسەلات و واقعییەتەی کە تاکەکان پێی ئەبەخشن. "کۆمەلگایەك کە هێمنایەتییەکەی لەسەر کز و لاوازبوونی ئەندامەکانی ڕاوەستابێت، کۆمەلگایەك کە ئەندامەکانی وەك "مەڕ" بەم لاولادا هەلئەسووڕدرێن و وەك کۆیلە رەفتاریان لەگەلّ دەکرێت. ئێدی کۆمەلگدا نیە، بەلکوو تاریکستانێکی پڕ لە بێدەنگییە".

کەواتە، بە بیروڕای **ئسپینۆزا** سەربەخۆیی تاکەکەسی و یەکگرتنی ئۆرگانیکی دەولەت، پێوەندی راستەوخۆیان لەگەلّ یەگدی داهەیە. تاکی کۆمەلایەتی، دەتوانێت بەهۆی تەبایی هزری و فکرییەوە، لەگەلّ تاکە کۆمەلایەتییەکانی دیکە،

هاوکاری بکات بە مەبەستی دروست کردنی تاکێکی تازە و کامڵتر و، بەم جۆرە ئەم مەسەلەیە ڕەنگە تاهەتایە درێژەی هەبێت.

هەر لەو سەردەمەدا، هەندێ تێز (دوکتەرین) و تیۆری "قضايي" هاتنە ئاراوە کە مافی "فطري" و مافی نێو دەوڵەتییان خستەبەر لێکۆڵینەوەو، هەموو توانایان تەرخان کردبوو بۆ دامەزراندنی تێزێکی راستەقینەی فەلسەفی و هەروەها پیاچوونەوەی حوکمە قەزایی و سیاسییەکانی سەردەمی خۆیان.

تێزەگەش بینانەکان (optimiste)

"**لاك**[21]" (1632-1704ز) و "**یانك**[22]" بە هۆی تیۆری هاوکاری فکرییەکەیانەوە، بارودۆخی پیسکۆلۆژیکی کامڵ بوونی مرۆڤیان پیشان دا و بەم جۆرە، بە هۆی سەرجەم تێزەکانیانەوە بواری ئەو شتەیان رەخساند کەدواتر بە "**فەلسەفەی ڕووناکی**" ناوبانگی دەرکرد.

نووسەری دیکەی بەریتانی، "**ماندویل**[23]" لە کتێبێکدا بە ناوی "**ئەفسانەی هەنگەمێشە**" کەدەنگ و هەرایەکی زۆری لێ کەوتەوە، هەوڵی دا ئەوە بسەلمینێت کە هەمان ئەو کەم و کوڕیانەی کە ئاکارخوازەکان سووکایەتییان پێ دەکردن، وەك؛ فرەخۆری، لە خۆبایی بوون، خۆشرابوێری و... لە راستیدا بوونەتە هۆی کامڵبوونی شارستانییەت و هونەرو تەکنیك و، ئەم خواستانە کە زۆربەی کات قابیلی لۆمەکردنن، لەڕاستیدا بایەخدارترین توخمی دنیامیکن. وەئەگەر لە ئارادانەبن، مرۆڤ لە حاڵەتێکی وەك ئاژەڵەکاندا ژیان بەسەر دەبات.

بە بیروڕای **ماندویل** ژیان لە رەنج و سەختیدا بەسەربردن؛ [واتە ،ریازەت کێشان] ، تەنها ڕێگە چارەی ئەو ئینسانە تەمەڵانەیە، کە دژی شارستانییەت و ئینسان دۆستی دەجوولێنەوە.

بە بیروڕای فیزیۆکراتەکان[24] ئەوە هەندێ یاسای سروشتین کەژیان، یان بەلانی کەمەوە ژیانی مادی کۆمەڵگاکان ڕێك ئەخەن. بەبڕوای قوتابخانەی فیزیۆکراتیك کە "**کۆسنی**"[25]پزیشکی خاتوو "**دوپمپادور**"[26] دایمەزراندبوو، ئەم یاسا سروشتی و پێویستانە، وەك کردەوەگەلی فیزیۆلۆژیکی ئۆرگانیزمی مرۆڤ، شتانێکی پایەدار و سەقامگرتوون. "**تەنها ناسینی ئەم یاساگەلە والآیەیە کە دەتوانێت هێمنایەتی و سەرکەوتنی هەتایی ئیمپراتوورییەك مسۆگەر بکات. جیا لەوەش، ئەم یاساگەلە بە شێوەیەکی فیتری بەدی دێن و، گوشار خستنە سەریان دەبێتە هۆی وەرگۆڕانیان**". لە سەردەمی نەزم و رێكوپێکی و روو لە زیاد بوونی ئالۆگۆڕە بازرگانییەکاند، رێکخراوگەلی رێكوپێکی سەندیکایی و هەروەها نرخ دانان لەسەر هەموو کالآ و خزمەتگوزارییەکان و بە کورتی، لەسەردەمێکدا کە ئابووری بە هەموو لایەنەکانیەوە، بەدروستی رێك ئەخراو بەڕێوە ئەبردرا،

فیزیۆکراتەکان لە دژی هەموو جۆرە نەزم و ڕێکوپێکی یەك راوەستان و ڕایان گەیاند کەدەبێ بەهۆی ئازادی ئابوورییەوە، "**فراوانی**" دابین بکەین.
رەنگە بتوانین بڵێین کە فیزیۆکراتەکان راستەقینەترین نوێنەرانی شێوە بیرکردنەوەی سەدەی هەژدەهەمن. بەبیروڕای ئەوان، نەزمی سروشتی لە خواستی خواوە سەرچاوە دەگرێت و تەنها بە هۆی ناساندن و جێگیر کردنی نەزمی سروشتەوە دەتوانین خەڵك وشیار بکەینەوەو هەروەها لەوەش دڵنیا بکرێن کە سۆز و بەزەیی و ڕەحمەتی سروشت بەنیسبەت ئەوانەوە ڕۆژبەڕۆژ روولە زیاد کردنە.
هەروەها بەبڕوای فیزیۆکراتەکان، گەشەسەندنی ئابووری و شارستانییەت، مەسەلەیەکی سروشتی، فیتڕی و تەقدیرییەو بە شێوەیەکی خۆڕسکی ڕوو ئەدات، هەڵبەتە بە مەرجێك کە بەری پێ نەگیردرێت.

ئادام ئسمیت (1723-1790ز)

لە سەدەی هەژدەهەمدا فەلسەفە و ئابووری بە تەواوەتی پێوەندییان بەیەکەوە هەبوو. ئابووریزانە لیبراڵەکانیش وەك فیزیۆکراتەکان بیریان دەکردەوە. بەڵام هەندێ بیروڕای فەلسەفییان خستەپاڵ تیۆری فیزیۆکراتەکان و بەم جۆرە سەرجەمی بەرهەمەکانیان لە ڕاستیدا سیستمێکی کۆمەڵایەتییە کە بەربڵاوتر و هەروەها تواناکانیشی زیاترە. **ئادام ئسمیت** کەدامەزرێنەری ڕاستەقینەی قوتابخانەی لیبراڵە، بە هەموو لایەنەکانیەوە، سەرەتا وەك **ڕەوانناس و مۆراڵیست** دەستی بە کارکرد. ئەو یەکێك لە خوێندکارەسەرەکییەکانی "**جێرمی بێنتام**"[26]

بوو و لایەنگری لە بەکەڵك بوونی "**مۆراڵ**" دەکرد. **ئسمیت**، سۆسیۆلۆژی تەقدیریشی خستە سەر ئابووری تەقدیری فیزیۆکراتەکان و لەو باوەڕەدا بوو کە سروشت کارێکی وا دەکات کە سەرەڕۆیی‌یەکانی مرۆڤ، بە قازانجی کۆمەڵگا بکەوێتەوە. دەتوانین بڵێین کە تیۆری سۆسیۆلۆژی **ئادام ئسمیت**، لەگەڵ "**ئەتۆمیزم**"[27]ی پسیکۆلۆژیکی سەدەی هەژدەهەمدا تەبایە.

بە بیرو ڕای "**کۆندرسە**" (1743-1794ز) پێشکەوتن بریتییە لە: کەڵەکەبوونی ئاگاییە زانستییەکان و هەروەها بە کار هێنانیان، کەدەبێتە هۆی باشتر بوونی بارودۆخی مرۆڤ. ئەو گەنجینە دۆزراوانەی کە سروشت پێشکەشی زانستی کردوون، هەرگیز تەواو نابێت و هەر بۆیە کامڵبوونی ئینسانیش هیچ سنوور و چوارچێوەیەکی تایبەتی نییە.

کۆندرسە، پشت بە وەسفکردنی باشتر بوونێکی نادیارەوە نابەستێت، بەڵکوو لەکتێبەکەیدا بەناوی "**خشتەیەك لە پێشکەوتنەکانی ڕۆحییەی مرۆڤ**" کە بە شێوەیەکی تراژێدیانە نووسراوە(کۆندرسە زیندانی کرابوو و چاوەڕێی بەرێوە بردنی حوکمی لە سێدارەدان و تێخی گیوتین بوو) ئەو قۆناغانەی کە تائەمڕۆ مرۆڤ تێی پەڕاندوون، لێکداوەتەوە و هێڵەسەرەکییەکانی ئایندەشی خستۆتەڕوو.

کۆندرسه، به شێوەی ناڕاستەوخۆ بوه هۆی سەرهەڵدانی بیروڕاکانی "**مالتووس**" و له بواری مرۆڤناسیدا و لەئاکامدا لە ڕێگەی مالتووسیشەوه کاریگەری لەسەر تێورەکانی **داروین** دانا.

کانت (1724-1804ز)

ئادام ئسمیت لەو بڕوایەدا بوو کەسەرجەم چالاکییەکانم به قازانجی مرۆڤ تەواو دەبێت. **کانتیش** بەدەس پێکردن لەبیروڕا متافیزیکییەکانەوه به دەرەنجامێکی لە هەمان چەشن دەگات و ئەوه دەس نیشان دەکات کە "ئەوشتەی کە لەتاکدا بە شتێکی تەمومژاوی و ناڕێك و پێك دەنوێنێت، له جۆری مرۆڤدا وەك کاملبوونی بەهرەگەلی سەرەکی دەرئەکەوێت".

بەمجۆره، بەبڕوای کانت، **تیۆری "ئازادی ئیراده"** و ئیختیاری فکری و چالاکییەکانی مرۆڤ، هاوسەنگی‌یەکی کۆمەڵایەتی لێدەکەوێتەوه، بە بێ ئەوەی کە هیچ زیانێك لە پرەنسیبی ئازادی ئیراده بکەوێت. تیۆره متافیزیکییەکانی "**کانت**"یش، به شێوەی ناڕاستەخۆ له بواری مەسەله کۆمەڵایەتییەکاندا هەندێ بیروڕایان لێ کەوتەوه. **کانت** به پیشان دانی ئەوه کە رۆحییەی مرۆڤ ناتوانێت کرۆکی شتومەکەکان بناسێت، بناغەی فەلسەفی رێکخراوگەلێکی کۆمەڵایەتی دائەمەزرێنێت کە لەسەر بنەمای **نادەمارگیری** و رەچاوکردنی "**نسبییەت**"دا دامەزراوه. ئەو، لە پرەنسیبە بە ناوبانگەکانی "**ئاکاری کردەیی**" خوێدا ئەوەپیشان دەدات کە بە هۆی ئەو هۆکارانەی سەرەوه، ئاکارێکی ئیستدلالی ناتوانێت جگە لەخودی مرۆڤ، هیچ ئامانجێکی هەبێت و پرەنسیبێکی لەو جۆره،

ئەو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییانە کە تیایاندا مرۆڤ دەبێتە قوربانی شتە خەیاڵی و وەهەمییەکان، ڕەت دەکاتەوە. **کانت**، ئاکاری زۆرەملانەو داسەپێندراو بە مەسەلەیەك لە قەڵەم ئەدات کە وەك ئاسمانی پڕ لە ئەستێرە وایە. [بە کورتی ئاکار شتێکی پێویستە و دەبێ هەبێت].

ئەفسانەی چاکەکردنی سەرەتایی

ژان ژاک رۆسۆ (1712-1778ز)

دۆگمای هەڵوشانەوەی سەرەتایی، بناغەی تێزە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی چاخەکانی ناوەڕاست پێك ئەهێنێت و مرۆڤ کە بە ناچار بە بوونەوەرێکی خراپکار و شەڕاشۆ وێنا دەکرا، ئەبوایە بە تەواوەتی مەحدوود بکرێت و لە بەرانبەر وەسوەسە جۆراوجۆرەکانیشیدا بپارێزرێت. ئەڵبەتە لەو پرەنسیبانەی کە "**مۆنتسکیو**" بە باشترین شێوە لێکیداونەتەوە، هەندێ زێدەڕەوی کراوە. بەڵام ئیدی قورسایی **دەزگای فشار** و چاخی ناوەڕاستی و ڕەشبینی بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ شێوە بیرکردنەوە و تەکنیکی تازەدا نەدەگونجا. ئیمتیازگەلی

ئەریستۆکراتیکی سیستمی "**کۆرپراتیو**"، پاشماوەی ئابووری چاخی ناوەڕاستی، بە هۆی کۆنترۆڵە رووخێنەرەکانیەوە وەك؛ رەشبینی بەرانبەر هەموو ئازادییەکان، زێدەڕەویگەلی مەزهەبی و قەدەغە کردنە جۆراوجۆرەکان، سزادانی وەحشیانە و دڕندانە و شکەنجەگەلی بێ مانا، تەنگیان بە خەڵکی هەڵچنیبوو. لە هەموو لاوە دەنگی ناڕەزایی بەرز ئەبووەوە، بەڵام ئەم جۆرە رەخنەگرتنانە، کە گرینگترینیان ئەوەی "**والتەر**"ە، زیاتر لایەنی نێگەتیڤیان هەبوو. وە دارشتنی تێزێکی رێکخەر ــ دژایەتیکردنی رەشبینی چاخی ناوەڕاستی کە بتوانرێت رێکخراوێکی تازەی کۆمەڵایەتی لەسەر دابمەزرێنرێت و لە رێگەیەوە بە شێوەیەکی لۆژیکی لە دیکتاتۆرییەتەوە بەرەو ئازادی بڕۆین ــ کەوتبووە ئەستۆی **ژان ژاك ڕۆسۆ**.

بناغەی تێزەکەی **رۆسۆ**، زیاتر پسیکۆلۆژیکییە. باوەڕمەندی ئەو بە چاکەکردنی سەرەتایی، لەهەندێ ڕووەوە بیروڕاکەی **سوقرات**، واتە "**کەس بەئەنقەست خراپکارنییە**" ئەهێنێتەوە یاد. مۆراڵی سۆزئامێزی "**بنتام**" تاڕادەیەك کاریگەری لە سەر ئەو بیروڕایەدا هەبوو. دەرەنجامی ئەم بزاڤە بەربڵاوە فکرییە، کە فیزیۆکراتەکان و پاشان لیبراڵەکانی لەگەڵ **ئادام ئسمیت** و "**ماندویل**"دا لە گۆشەنیگایەکی پسیکۆلۆژیکی ئابووریدا کۆ ئەکردەوە، ئەم پرەنسیبە بوو کە دەبێ متمانە بەمرۆڤ بکەین و لە هەر مەسەلەیەکدا، راستگۆیی و نیەتی چاکەی لەبەر چاوبگرین. هەر بەم هۆیەوە **ڕۆسۆ** لە کتێبی "**ئێمیل**"دا، هەوڵ ئەدات میتۆدێکی تازەی ڕاهێنان کەلەسەر بنەمای ڕێزگرتن لە "**ئیختیاری فکری**" ڕاوەستابێت، دابمەزرێنێت.

دووەمين هۆى گرنگايەتى **ڕۆسۆ** لە ڕووى سۆسيۆلۆژيكييەوە ئەوەيە كە تيۆرييەكى تازە بە مەبەستى بنياتنانى دەسەڵاتيكى **سياسى ياسايى** پێشنيار دەكات و ئەڵێ، حاكمييەت بە تەواوەتى تايبەت بەخەڵكەو، نە دەتوانرێ بسپێردرێتە كەسى تر و نەدەتوانرێ چاوپۆشى لێ بكرێت. **ڕۆسۆ**، لە "**پەيمانى كۆمەڵايەتى**"دا هەموو ئەو مافانەى كە بۆ تاكەكان دەس‌نيشان دەكرێت، بە شتێكىڕەها لە قەڵەم دەداو كەس بۆى نييە دەستيان تىَوەربدات. هەروەها هيچ هێزو دەسەڵاتێك ناتوانێت لە سەرووى تاك و خودموختارييە غەريزييەكەيدا لەنگەر بگرێت.

ڕۆسۆ بە شێوەيەكى تريش بير لە چاكەكردنى سەرەتايى دەكاتەوەو بەبيروڕاى ئەو، مرۆڤ لە بنەڕەتدا، واتە لە كاتێكدا كە لە بارودۆخى سەرەتايى خۆيدا ژيانى بەسەر ئەربرد، ــ كە **ڕۆسۆ** و هاوچەرخەكانى (ڕەنگە لە ژێر كاريگەرێتى ناڕاستەو خۆى "تەكامول[29]"دا) بە ژيانى بەهەشتييان دەشوبهاند ــ باش بووەو پاشان شارستانييەت، ئاكارى پاك و دڵە خاوێنەكەى ناپاك كردووە و لە ناوىبردووە. هەڵبەت، دەرەنجامە نێگەتيڤەكانى ئەم تيۆرييە، لە كاتێكدا كە موتەعەسبەكان، بيريان لەوەكردەوە كە بەزەبرى چەك و شمشێر، مرۆڤ بەرەو پاكييەكەى جاران بگەڕێننەوە، شتێكى ئاشكرا و چاوەڕوان كراوە. هەموانيش

دەزانـن کـە "**رۆبسـپێر**" و "**سـنت ژوسـت**" لـە قوتابییـە هەرەچـالاکەکانی **رۆسـۆ** بوون.

ژ.ب.ویکۆ (1668-1744)

ویکۆ، خەڵکی ناپل، بـە هـۆی کتێبەکەیـەوە بـە نـاوی "**پرەنسیبەکانی زانستێکی تـازە**" کـە لـە سـاڵی 1725 دا بـڵاو بوەتـەوە، بـە یـەکێك لـە دامەزرێنـەرانی فەلسەفەی مێژوو دەژمێردرێت. بەبیروڕای **ویکۆ**. گۆڕانکاری کۆمەڵایەتی بریتییە لــە، گەڕانــەوەی ســەردەمە وێکچــووەکان (مشــابە)، وە بــە قســەی خــۆی "corsi e ricrci"، کە بە "**ئسپیراڵ**[30]"ی دەشوبهێنێت[31]. بە بڕوای ئەو، هەموو گەلان ناچار بە شێوەیەکی یەکسان و دوابەدوای‌یـەك قۆنـاغ گـەلێکی وێکچوو تـێ دەپـەڕێنن. **ویکـۆ** بەمەبەسـتی دژایـەتی کردنـی ڕاسـیۆنالیزمی **دێکـارت**، ئـەو پرەنسـیبەمادییانەی کـە هـەڵقولاوی لێکۆڵینـەوەی رەخنەگرانـەی مێـژوو و بـە تایبەت هەڵقولاوی گۆڕانی شان بـە شـانی زمـان و ڕێکخـراوە کۆمەڵایەتییـەکانن و خـۆی بـە **فیلۆلـۆژی** نـاودێری دەکـات، لـەجێـی راڤەکارییـە سـادە و سـاکارەکاندا دادەنێت. وە لە ئاکامـدا، لـەو بـاوەڕە دایـە کـە، دەبـێ مێـژوونووس بـە شـێوەیەکی دیـاریکراو، هانـدەری خودئاگـا (محـرك ذي شـعور) لـە پراکتیـك و واقعییـەت جیابکاتەوە.

فەلسەفەی **ویکۆ**، لە هەمان کاتیشدا کـە بـەهۆی ئاڵۆزکاوییـە سکولاستیکیەکانەوە بەئاسانی قابیلی دەرككردن نەبوو، بەڵام تازە و پڕبایەخ بوو.

ئامانجی پسیکۆلۆژی **ویکۆ**، کە بەگەشبینییەکی هاوشێوەی فیزیۆکراتەکان، هەوڵی پەرەپێدانی دەدا، سەلماندنی ئەو مەسەلەیەبوو کە "**تەقدیر، شەهوەت و لایەنە ناهەنجارەکانی مرۆڤیان بە قازانجی شارستانییەت هێناوەتە ئاراوە**". هەروەها دامەزرێنەری هەندێ لە پرەنسیبەکانی سۆسیۆلۆژییەو، وەك **ئێتنۆلۆژی Ethnologie**[32] مۆدێرن، ئەگەڕێتەوە بۆ سەرچاوە نیمە ئەفسانەییەکانی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی گەلان. ئەو، وەك **مۆنتسکیو** سەرنجی نەئەدایە ئەو کارەسات و ڕووداوانەی کە قابیلی فەرامۆش کردن نین، بەڵکوو تەنها گرنگی بە ڕووداوە سەلمێندراو و گشتییەکانی مێژوو ئەدا، واتە، ئەو ڕووداوانەی کە پێوەندییان بە ڕێکخراوگەلی کۆمەڵایەتی و جۆری بیرکردنەوەی گەلانەوەهەیە. **ویکۆ**، لە بەرهەمی نووسەرانی رابوردوو کەڵکی زۆری وەرگرتووە، بەڵام بیروڕاگەلی ناخودئاگای ئەو نووسەرانەی کە لە ناو **گۆڕانکارییە زمانییەکانیاندا**[33] شاردرابوونەوە، بە بایەختر لەبیروڕا گەلی خودئاگا ئاشکرای لە قەڵەم دەدا، بەمجۆرە بە هۆی تێکەڵ کردنی پسیکۆلۆژی و لێکۆڵینەوەی رەخنەییانەی مێژوو، میتۆدێکی تازەی هێنایە ئاراوە.

هەروەها ئەتوانین بیروڕاکانی **ویکۆ** بە پێشەکییەك بۆ باوەڕەکانی **ئاگۆست کۆنت** و یاسای سێقۆناغ (**مراحل** ثلاثـــه) لە قەڵەم بدەین. بەبڕوای **ویکۆ**، هەرکۆمەڵێك دوابەدوای یەك، بە سێ قۆناغدا تێ **دەپەڕێت**. یەکەم،،قۆناغی ئیلاهی، واتە شێعر و تیۆلۆژیك و ئەفسانە سازی. دوەم، قۆناغی "دلاوەری و ئازایەتی"، یان قۆناغی زاڵ بوونی سیستمی ئەریستۆکراتیك و لە راستیدا ئەمە سەردەمی "**ئاشیلەکان**" و "**رمولوسەکان**"ە و، هەندێ کەس خۆیان لەڕیزی دلێران و منالانی خوا دادەنێن؛ سێهەم ، قۆناغی "گەشە سەندنی ئاگایی مرۆڤ"، کە یەکسانی خوازی، بیرکردنەوە، ئیستدلال و ئەرك بەجێ هێنان، لەتایبەتمەندییەکانێتی.

لە رووەکانی دیکەوە، **ویکۆ** لە مێژوونوسانی سەدەی نۆزدەهەم ئەچێت. "**میشلە**" بانگەشەی ئەوەدەکات کە **ویکۆ** تەنها فێرکاری بووەو ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە ویکۆ رۆڵێکی گرنگ و بنەڕەتی بۆ ڕای **گشتی** قایل بوو. بە بیروڕای ئەو، سوننەتەکان، مافەکان و هەروەها شکڵ و شێوەی زاراوەکان[34]، لە ژێر کاریگەری بیروڕای گشتی دایە."**خەڵك ئەو مانایە بە یاساکان دەبەخشن کە پێیان خۆشەو پەسەندی خۆیانە**". دەسەلاتدارانیش، بیانەوێ و نەیانەوێ ناچارن یاساکان بە پێی ئەو مانایانە ڕەچاو بکەن کە خەڵك پێی قایلن. کەواتە، **ویکۆ** دەکەوێتە ریزی ئەو کەسانەوە کە لە سەدەکانی هەژدەو نۆزدەدا وەك "**مۆنتسکیو**"، "**ڕۆسۆ**" و "**ئسپێنسێر**" هەوڵیان ئەدا گرنگایەتی هزرو ئاگایی کۆمەلایەتی بسەلمێنن. باوەڕی **ویکۆ** بە ڕۆڵی داهێنەرانەی خەڵك، لە ناو مێژوونووساندا کاریگەرییەکی یەکجار زۆری لەسەر **میشلە** دانابوو. پێویست بە

باس کردن ناکات کە تازە بوونی بەرهەمەکەی **میشلە** واتە، "**مێـژووی فەرەنسـە**" لەوەدابوو کە زیاتر گرنگی بە ڕاڤە کردنی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان و هەروەها بیرورا و داهێنانی گشتی دەدا، وەك بە پاشایان و وەزیـران و کەسانی دەوروبـەری پاشا و هەروەها شەڕە جۆراوجۆرەکان.

تەنانـــەت دەتـــوانین **ویکـــۆ** بـــە یـــەکێك لـــە پێشـــەنگەکانی تیـــۆری "**چـــینە کۆمەڵایەتییەکان**" لە قەڵەم بدەین. ئەو، ئەم تیۆرییەی لە هەموو بوارەکانـدا بـە دروست و گرنگ زانیوە و لەو بـاوەڕە دایـە کـە ڕەوشـی سیاسـی زۆربـەی تاکـەکان، دەرەنجامی ئـەو بارودۆخـە کۆمەڵایەتییەیـە کـە تیایـدا دەژیـن. **ویکۆ** دەرکـی بـە کێشمەکێشـە دەروونییـەکانی گـەلان کردبـوو، بـەڵام پێـیوابـوو ئـەم ناکۆکییانـە هەرگیز کۆتاییان نایە چوونکە هـەڵقوڵاوی پێکهاتـەی کۆمەڵایـەتین نـەك خـودی خەڵکی. کەواتە، لـە کـاتی لـە ناوچوونی هەنـدێ کێشـمەکێش و نـاکۆکی، نـاکۆکی گەلێکی تازە سەرهەڵ دەدەن.

لـەم ڕووەوە، **ویکـۆ** پشـتگیری لـە دوو بـیرورا دەکـرد؛ یـەکێکیان حـەتمی بـوونی گۆڕانکاری و ئەوی تریان لیبراڵیزم، کە لە بواری ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکاندا، لـە ڕووی ئابووریەوە لە تیۆری فیزیۆکراتەکان دەچێت. بەبڕوای ئەو، لەو ڕووەوە کە

کۆمەڵگا دەرەنجامی شارەزایی و لێهاتوویییەکی غەریزی و نهێنییە، هەر بەو هۆیەوە، عاقلانەترین و جوانترین رەوش بریتییە لەوە کە بەمەبەستی بەدیهاتن و پێشکەوتنی ئۆتۆماتیك و "نازۆرەملانەی" ئەم لێهاتوویییە غەریزییە، دەبێ لێبگەڕێین باشترین بارودۆخی پێویست بێتە ئاراوە.

مۆنتسکیو (1689-1755)

دەتوانین بڵێین کە **مۆنتسکیو** بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی ڕاستەقینەو یەکجاری، چەمکی یاسای تێکەڵی زانستی کۆمەڵایەتی کرد. هەمووکەس پێناسکردنە بە ناوبانگەکەی "**ڕۆحی یاساکان**[35]" ئەزانێت کە دەڵێ "یاساکان، نیسبەتگەلێکی پێویستن کە لە سروشتی شتومەکەکانەوە (اشیاء) سەرچاوە دەگرن".**مۆنتسکیو**، بە پشت بەستن بەو پێناسەوە هەوڵ ئەدات پێوەندی گەلێکی نەگۆڕ لە نێوان ڕێکخراوە سیاسی و قەزاییەکانی گەلان و بارودۆخی ژیان و بە تایبەت ئاو و هەوای ژینگەکەیان دابمەزرێنێت. بە بڕوای ئەو، مەسەلەکانی پێوەندیدار بە ئاو و هەواوە، کاریگەری لەسەر ئاکار دادەنێن و هەر بەو هۆیەشەوەیە کە مەزهەبی وڵاتانی گەرمەسێر، لە بەرانبەر جوانکارییەکاندا (تزئینات)و، مەزهەبی وڵاتە سەردسێرەکانیش لە بەرانبەر خواردنەوە مەسکەرەکان (مسکرات)دا، ناڕەزایی دەرنابڕن.

بەبڕوای **مۆنتسکیو**، ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان، پشتیان بە پێوەندییە نەگۆڕەکانی نێوان سروشتی مرۆڤ و ژینگەوە بەستووە و لێرەشەوەیە کە

ئەوشتەی کە خۆی بە "**ڕۆحییەی هەمەکی**" ناودێری دەکات ـ واتە جۆری بیرکردنەوە و بیروباوەڕ ـ دێتە ئاراوە.

مۆنتسکیو، لەکاتی ڕێکخستنی تیۆری دەوڵەت دا ـ بە پشت بەستن بە بیرۆکەکانی **ئەفلاتوون** لەم بوارەدا ـ میتۆدە سەرەکییەکان، بە دەرئەنجامی "**ئایدیال**"ە گرنگەکانی کۆمەڵگا لە قەڵەم ئەدات. ئەو، بەم جۆرە ئیستدلال دەکات کە بناغەو پارێزەری هەموو شێوە حکوومەتێك، هەندێ باوەڕن کە گرنگترینیان، ئایدیالی بنەڕەتی و ڕێکخەری ئەو حکوومەتە پێكدەهێنێت. بەوتەی ئەو، پاشایەتی، لەسەربنەمای "**شانازی خوازی ئەریستۆکراسی**"دا ڕاوەستاوەو، لە هەمان کاتیشدا بە خاڵی بەرانبەر و وەك "**ئیستۆپ**"ی ناوخۆیی دەسەڵاتەکەشی دێتە ئەژمار. ڕێکخراوەکانی "**جمهوورییەت**" لە سەربنەمای پرەنسیبە ئاکارییەکانو، "**دیکتاتۆرییەت**"یش لە سەربنەمای ترس ڕاوەستاوە. کاتێك کە هەستی کاریگەر و بنەڕەتی لاوازببێت، ئەو رژیمەش کە لایەنگرییەتی، بەرەولاوازی دەچێت و گەندەڵ ئەبێت و بەناچار دەبێ جێی خۆی بدات بە رژیمێکیتر: واتە، **ئەریستۆکراسی** ئەگەر هەستی شانازی خوازی تیا نەبێت، ئەگۆڕێت بە چینێکی **ئانارشیست** و هەل پەرەست و ئاژاوەچی. کاتێ کە

پرەنسیبگەلی ئاکاری لاوازبـبن، دەبێتـە هـۆی شـێواندن و بـە دیکتـاتۆر بـوونی جمهوورییەتـەکان. کـاتێکیش کـە تـرس لـە مـل هـۆڕان کـەم بێتـەوە، بناغـەی دیکتاتۆرییەتەکەیان هەڵئەوەشێتەوە. لـەم رووەوە **مۆنتسکیو**، وەك چارەسـەرێك، پرەنسیبە بەناوبانگەکەی "**جیاکردنەوەی هێزەکان**[36]" پیشنیاردەکات، کە بە پێی ئەو ئەسڵە، هێزەکانی راپەڕاندن، داد، یاسادانان (اجرائیە، قـضا ئـیـە ، **مقننـە**) دەبێ لە کارەکانیاندا سەربەخۆبن و دەستێوەردانی کاروباری یەکتری نەکەن.

لـــە لایـــەکی تـــرەوە دەتـــوانین لـــە رووی پـســـیکۆلۆژییەوە هـــەمان بیرۆکـــە تـــەعادولیـیـەکانی **مـەکیاولی** و لەهەنـدێ لایـەنی تـرەوە، هـەمان پسـیکۆلۆژییە رەشبینانەکەی ئەو بەدی بکەین. بە ڕای **مۆنتسکیو**، تاکەکانیش وەك کۆمـەڵانی خەڵك، هەمیشە ئەو توانایەیان هەیە کە بە شێوەیەکی خراپ کەڵك لە دەسـەڵاتی خۆیان وەربگرن، کەواتە پێویستە دابەش بکرێن و بە هۆی رێکخراوگەلی تایبەتی کۆمەڵایـــەتی و هـــەروەها داســـەپاندنی "**هاوســـەنگی**" لـــە نێـــوان هێزەکـــان و بەرژەوەندییـە جۆراوجۆرەکانیـان دا، رێ لـە چـالاکییەکانیان بگیردرێـت. وە لـە ئاکامدا **مۆنتسکیو**، لە ئاسەوارەکەیدا بە ناوی "**چـەند تـێبینییـەك سـەبارەت بـە مەزنایـەتی و هەڵوەشـانەوەی رۆمییـەکان**" دەڵـێ، گـۆڕانی شـێوە بیرکردنـەوەو رووخـان و توانـەوە سیاسـیـیـەکان، کاریگەرییـەکی تـەواویان لەسـەر ڕووداوەکـانی مێـژوودا هەیـە. بەوتـەی ئـەو، شارسـتانییەتەکان کاتێـك لـە نـاو دەچـن کـە لـە پرەنسیبەکاندا زێدەڕەوی بکەن.

بەشی سێهەم

سەردەمی هاوچەرخ

ڕەشبینەکان (Pessimistes)

فیزیۆکراتەکان و ئابووریزانە لیبراڵەکان کە هەندێك، تێزەکانیان کامڵ کردبوون، لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا سەرکەوتنێکی یەگجار مەزنیان بەدەست هێنا. سیستمە سەندیکاییەکان و نرخ دانان لەسەر کاڵاو خزمەتگوزارییەکان و هەروەها "مقررات"ی ئابووری، بەلانی کەمەوە لە وڵاتە خۆرئاواییەکاندا لە ناوچووبوون، یان ڕەت کرابوونەوە.

www.pertwk.com

لەم سەردەمەدا، سەروەت و سامان و مەسەلەی بەرهەم هێنان، پێشکەوتن و گەشەکردنێکی تارادەیەك زۆری بە خۆوە دیوە کە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا وێنەی نەبوە. بەڵام ئەم دینامیزمە ئەفسانە ئاسایە، شیوەیەکی تریشی هەبوو: هەژاری چینی کرێکار لە هەموو شوێنێکدا گەیشتبووە ئەو پەڕی خۆی و "**کار**"یش دۆخێکی تاقەت پڕووکێنی لە خۆگرتبوو و لیبراڵیزمی ئابووریش جۆرە کێبەرکێ(رقابت)یەکی هەوسارپچڕاوو کوشندەی لێ کەوتبووەوە. شیاوی باسە کە ئەو کێبەرکێیە، بە تایبەت لە کاتی هەناردنی کاڵا بۆ بازارە بیانییەکاندا زیاتر دەبوو.

پاشماوەی شێوە بیرکردنەوەی بازرگانانە، کە لیبراڵیزم نەیتوانیبوو خۆی لێ‌ڕزگار بکات، رەنگە بگەڕێتەوە بۆ ڕوودانی یەکەم شۆڕشی پیشەسازی لە **بەریتانیادا**. واتە، ولاتێك کە لەچاو بەرهەمهێنانی کشت و کاڵی (فلاحتی)خۆیدا، جەماوەرێکی زیاتری هەبوو و،کەواتە بۆ تێرکردنی ئەو جەماوەرەی خۆی، پێویستی بە هەنارده وئاوردەی کاڵا و خواردەمەنی هەبوو.

"**مالتووس**" و "**ریکاردۆ**"دەرکیان بە هەندێ لە دەرەنجامە کوشندەکانی دینامیزمی **ئابووری لیبراڵ** کردبوو. ئەم دوو کەسە بۆ یەکەم جار کاریگەرییان لەسەر گەشبینی ئێکۆنۆمیستە دەمارگرژەکاندا دانا. ئەو مەسەلە گرنگەی کە ئەوان باسیان دەکرد، "رژدی" سروشت بوو. یاسای "**راندمانی هەمیشە دابەز**[37]" لە بواری کشتوکاڵدا کە ئەوان جەختیان لەسەر دەکرد، بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە؛ کاروکۆشش هێندە زۆرە کە ئەگەرچی بەڕادەیەکی یەگجار زۆریش پێوەی خەریك بی، هیچ فایدەیەکی نابێت. "**یاسای داهات**"ی **مالتووس و ریکاردۆ**، ئەوە

دەرئــەخات کــە بەرژەوەندییــەکان هەرچــی زیــاتر بــن، هێنــدەش نــەگونجاوتر ونامەشــرووع تــرن. وە لــە ئاکامــدا "**یاســای جــەماوەر**"ی "مــالتووس"، (لەگــەڵ "یاســای داهــات"دا) ئەیویســت ئــەوە بســەلمێنێت کــە سروشــت، بــە هــۆی ئــامرازە توندوتیژی ئامێزەکانیەوە بەرگری دەکات لە مەسەلەی زاوزێ کـردن کـە ئـەوەش دژوازی و دەمەقرەگـەلێکی زۆری لـێ بوەتـەوە. ماوەیـەك دواتـر "**داروین**"یـش توندوتیژییەکانی هەڵقولاوی هەڵبژاردنی رەگەزنامە (شجرة) و رەسـەنایەتی و مانەوەی بوونەوەری بالآتری خستۆتە بەرباس و لێکۆڵینەوە. بەکورتی، گەشبینی خەیالآوی تێزەکانی سەدەی هەژدەهەم، لە ناو ئەم بیرۆکە تاریکانـەو هـەروەها لـە نـاو کوشـت و بـڕە گـەورەکانی جەنگـە ناپلیۆنییەکانـدا لـە نـاو چـوو؛ کەواتـە، پیاچوونەوەی ئەم بارودۆخە زۆر پێویستبوو.

کۆنەپەرستی دژە ئۆمانیستی

کلێســەی کاتۆلیــك، ســیمایەکی گشــتی و جیهــانی هــەبوو، پاشــان ئاکــارو تایبەتمەندییــەکانی رێنسانسیشــی خرایەســەر. بــەڵام شــان بــە شــانی ئــەوە لــە سەردەمی "**لۆتێر**"دا کۆنەپەرستییەکی چاخی ناوەڕاستی و ناسیۆنالیستی سـەری

www.pertwk.com

هەڵدا. بەم جۆرە فەلسەفەی ئیستدلالی و جیهانی و گەشبینانەی سەدەی هەژدەهەمیش بۆ خۆی هەندێ کاردانەوەی لێ کەوتەوەو، ئەوەش سەرنج راکێشە کە زۆربەی ئەوکاردانەوانە لە **ئەڵەماندا** بەرچاو ئەکەوت.

فەیلەسووفانی سەدەی هەژدەهەم، بەراشکاوی و لێبڕاوییەکی زیاتر لە فەیلەسووفانی رێنسانس ئەوەیان رادەگەیاند کە پرەنسیب و لۆژیکێکی هەمەکی (کلی) لە جیهاندا هەیە کە لای هەموو ئینسانەکان بە گشتی(بەهەمموورەگەزێکەوە) بایەخێکی یەکسانی هەیە.بەلام "هێردێر" Herder (1744-1803ز) جەختی لەسەر ئەوە دەکرد کە هەموو گەلێك خەسڵەتگەلی تایبەت بە خۆیانیان هەیە و تاکەکانیشیان بە ناچار جۆرە بیرکردنەوەو ئیحساسگەلێکی تایبەتیان هەیە کە ئەوانیتر ناتوانن دەرکیان پێبکەن.

لە دیدگای ئۆمانیزمدا، ئەرزشی هەر تاکێك گرێدراوە بەسیفەتە شەخسییەکانییەوە، لە کاتێکدا کە بە پێی قوتابخانەکەی هێردێر،ئەو ئەرزشە گرێدراوە بە چۆنیەتی رێکخراوگەلێکەوە کەتیایدا بەشدارە. **هێردێر**، لە **سترازبۆرگ**دا بۆ **گۆتە** ــ کە ئەودەم شاعیرێکی لاو بووــ وای ئیستدلال ئەکرد کە شیعرگەلی رەمەکی و حەماسەکان و هەروەها مافە سەرەتاییەکان،یەکەگەلێکی سادە نین،بەڵکوو ئۆرگانیزمێکی زیندوون کە شێوەیەکی ناخودئاگا "**رۆحێکی کۆمەڵایەتی**" یان تیایەو ئەمەش هەمان "**رۆحی نەتەوەیی**" (Volkeigeist)ە. ئەم وشەی دواییە بۆ یەکەم جار "**هێگڵ**" لە ساڵی 1793 دا لە نامیلکەی دۆکتراکەی خۆیدا هێناویەتی. ئەم رۆحە نەتەوەییە، چوارچێوەی دەوڵەتەکانی تێپەڕاندو وشەکانی volktum و Nationalite نزیکەی ساڵی 1810 بە هۆی

"**یـاهن**"ەوە (jähn) چـوەناو زمـانی ئەڵـەمانی و دوایـیش بـە هـۆی "**مـادام دۆشتال**"ەوە، چوە ناو زمانی فەرەنسییەوە. نـاوبراوان ئـەم دوانـە، Nationalite یان بە ئۆرگانیزمێکی گەورە دەشوبهاند کە تاکەکان "وەك گەڵاگـەلی دارێـك" وان {و بە کورتی بەشـێکن لـەو ئۆرگانیزمـە}. لـەوە بـەدواوە، شـوبهاندنی کۆمـەڵگا و دەوڵەتەکان بە ئۆرگانیزم، لایەنی هاوبەشی هەموو سۆسیۆلۆژییە کۆن پارێزەکـان بوو. واتە، بەم جۆرە دەیانویست بڵێن کە کۆمەڵگاو دەوڵەتەکان، تەنها بـە شـێوەی ئۆتۆماتیك و بە بێ ئەوەی کە ئیرادەی و خودئاگا، کەمترین کاریگەری لە سـەریان هـەبێت، دەتـوانن گەشـەبکەن و کامـڵ بـبن و ، ئەمـەش لـە راسـتیدا، پەرچەکردارییەك بوو لە بەرانبەر زێدەڕەوی گەلی توندڕەوە راسیۆنالیستەکاندا. دەتـوانین بـە ئاسـانی دەرەنجـامی سۆسـیۆلۆژیکی پرەنسـیبەکانی هێـردر دەرك بکەین. ئەم پرەنسیبانە، لە راستیدا "گەڕانەوەیە بۆ تاریکی" سکوولاستیکەکان و لەگـەڵ ئەوەشـدا، پرەنسـیبە کۆنـەکان و، هـەروەها ئـەو مەسـەلانەیان کـە قـابیلی ئیسـتدلال لەسـەر کـردن و وێنـاکردن نـین، بـە بـایختر لـە شـیکاری و راڤـەکاری و شعوور و ئیستدلال دادەنا. لە رووی مێژوویی و سیاسـییەوە، ئـەم تێزانـە بواریـان بۆ دیاردەیەك رەخساند ــ واتە، رەچاوکردنی "**میللەت**" وەك یەکەیـەکی (واحـد)

www.pertwk.com

عیرفـانی و نیمـە مەزهـەبی. واتــە، گەڕانــەوە بـۆ ڕێکخــراوە ســاواکانی خێڵــە سەرەتاییەکان، بە شێوەی ناڕاستەوخۆ ــ کەدواتر بە ناسیۆنالیزم ناسرا.

کاردانەوەی دژەلیبراڵ

ئــەم جــۆرە کاردانەوانــە لــە بــواری مەســەلە کۆمەڵایەتییەکانیشــدا ڕووی دا. فیزیۆکراتەکان و لیبراڵەکان، خوازیـاری سڕینەوەی جەبری **ئابووری حیرفەیی**، واتە **کۆرپوراتیزم** (سیستمی سەندیکایی) و هەروەها کۆیلەتی و کار پێکردنی زۆرەملانـە بـوون.(کـارکردنی لـەو جـۆرە تەنانـەت تاسـەدەی هەژدەهـەمیش لـە گونـدەکانی **بـەریتانیادا** بـاوبوو) ئـەم دیاردەیـە (واتـە، کـاری زۆرە ملانـە) لـە چاخەکانی ناوەڕاستەوە لە سەرشانی خەڵك قورسایی ئەکرد. لە بواری بازرگانی و ئـاڵوگۆڕی کـاڵاو شتومەکیشـدا دژایـەتی "**دیریژیسـم**[93]ەکـرد و لایـەنگری ڕەوتـی ئازادانـەی کـاڵا و پـارەو هـەروەها بـە گشـتی دژی ئـەو ڕێکخراوانـەبوون کـە کـاری بازرگانییان دەکرد.

یەکـەم دەنگێـك کـە لـە دژی ئـەم دیدگاگەلـە دەربـڕا، دەنگـی فیشـتە (1760ــ 1814ز) بوو، کە زیاتر وەك فەیلەسووفێك دەناسرێت و لە کتێبەکەیدا بـە نـاوی "**دەوڵەتی بازرگانێتی بەرتەسك**" تیۆرییەکی هەمەلایەنەی بۆ پاشایەتی دیکتاتۆر هێناوەتە ئاراوە، کە بە پێی پێشنیارەکانی، هەموو گەلێك ئەبێ پشت بە خۆیـەوە ببەستێت و تەنها بەرهەمە ناوخۆییەکانی خۆی مەسرەف بکات و لـە هـەناردەو هاوردە خۆ بپارێزێت. تەنانەت سەفەرکردن بۆ "مەنفا" بە شتێکی ناڕەوا دەزانێ

و لەو باوەڕەدایە کە گەریدەکان، بە "پیشان دانی بێکاری و بەرەڵڵایی خۆیان" خەڵکی ئاسایی بەرەوگەندەڵی هان دەدەن.

دوای ماوەیەك، کاتێ کە پرەنسیبی بازرگانێتی و ئاڵوگۆڕی ئازادانە،سەرکەوتنی بەدەست هێنا، دیسانەوە لە ئەڵەماندا کاردانەوەیەکی تازە بە شێوەی "**پرۆتکسیۆنیزم**[40]" و **ناسیۆنالیزمی ئابووری** هاتە ئاراوە کەلیست بەرجستەترینی ئەو دژایەتی کەرانەبوو.

لە لایەکی ترەوە، سیستمی کۆمەڵایەتی ئەورووپا، کە میراتی چاخەکانی ناوەڕاست بوو، لە رووی زنجیرە پلەو پایەوە، لە سەربنەمای پرەنسیب گەلێکی ئاڵۆزو زۆربەی کات دژبەیەك راوەستابوو.لەگەڵ ئەوەشدا پاشماوەی سیستمی سەندیکایی **ئیمپراتووری رۆمای رۆژهەڵاتی** تیا بەدی دەکراو هەروەها ئەو پرەنسیبەشی خرایە سەر، کەخەڵك دابەش بکرێت بە سێ بەشی:چینی ئەریستۆکرات،رۆحانی و خەڵکی رەمەکی.بەڵام چەمکی"نەجیب زادە"هەرگیز بە تەواوەتی روون نەبوەوە.لە لایەکەوە دەیانویست چینی ئەریستۆکرات بگۆڕن بەچینێك کە بە تەواوەتی بەڕووی ئەوانیتردا داخراو بێت و رێگە بەهیچ کەس و چینێکی تر نەدرێت.لەگەڵ ئەوەشدا لە ولاتە سەڵتەنەتییەکاندا ،پاشایان بۆ هەرکەسێك

www.pertwk.com

بیانویستایە، پلەوپایەی نەجیب زادەییان ئەبەخشی و بە هیچ شێوەیەکیش لەو مافانەی خۆیان چاوپۆشییان نەئەکرد.

ئەو هێرشە توندانەی لەسەدەی هەژدەهەمدا کرایەسەر ئیمتیاز گەلی ئەریستۆکراتەکان، بزاڤێکی دیفاعی هێنایە ئاراوە کە پێکهاتەیەك بوو لە تێزگەلێکی جۆراوجۆر.

لە فەرەنسەدا، ئیستدلالی سەرەکی ئەو کەسانەی کە داکۆکییان لە ئەریستۆکراتەکان دەکرد، ئەوە بوو کە ئیمتیازەکانی چینی ناوبراو، هەڵقوڵاوی مافی سەرکەوتنی رۆڵە راستەقینەکانی "فرانك"ەکانە.... ، واتە رەگەزی سەرکەوتووان. دواتر، ئەم تێزە کە زیاتر لە لایەن "ئابەدونوا" و "بولن وبلیە"وە پشتیوانی لێئەکرا، لە لایەن "گۆبینۆ[42]"وە بە ئیستدلال گەلی کۆمەڵ ناسی و مێژوویی کەڵکی لێوەرگیرا. ئەڵمانییەکانیش بە حەزو تاسەیەکی یەکجار زۆرەوە، پێشوازییان لە "گۆبینیزم"کرد. گۆبینیزمێك کە لە راستیدا بە پێی ویستو داخوازی ئەوان، ئاسانکاری تیا بەدی هاتبوو و وردەوردە لە ناسیۆنالیزمی "ویلهۆلم"ەوە تێی پەڕاندو گۆڕا بە تا رەگەزپەرستی دێوانە ئاسای نازییەکان[43].

بارودۆخی تازەی مەسەلەکانی کۆمەڵناسی،پاش شۆڕشی فەرەنسە

جەنگە ناپلیۆنییەکان و شۆڕشی پیشەسازی

ئەم رووداوانە بوونە هۆی بڵاو بوونەوەی ئەو ئایدیا یەگجار دیمۆکراتیکانـەی کـە دەرەنجامی فەلسەفە گەشەبینەکەی سەدەی هەژدەهەم بوون. گەش بینی لیبراڵ، و باوەڕی رۆسۆ بە ئاکارە چاکەکانی خـەڵك، کـە بـە بـڕوای ئـەو، تـەنها سەرچـاوەی دەسـەڵات و حاکمییـەتی مەشـرووع بـوون، لـە نـاو ئـەو ئایدیانـەدا دەبینـرا. ئـەم باوەڕەشیان خرابوە سەر کە پاشاکان، هۆکاری لێك‌جیابوونەوەی گەلان و هەروەها تەنها داگیرسێنەرانی جـەنگن و، دوای لەسـەرکار لابردنیـان **"گـەلانی سەرانسـەری جیهان، لەبەر چاوی ئەو ملهۆڕانەی کە لەسەر حکوومەت لابراون، لە بەرانبـەر**

www.pertwk.com

جیهانێکدا کە حەساوەتەوەو هەروەها لە ژێرئاسمانێکی ساماڵ و جوانـدا یەگدی لە ئامێزدەگرن[44]".

بەڵام سەرکەوتنەکانی ناپلیۆن و داگیرکردنی سـەربازی درێژخایـەنی وڵاتـان، وەك دەسدرێژی و داخوازگەلێکی نائاسایی، هەستی نەتەوایەتی هەمووڵایەکی بزواند و تینێکی زۆری بەخشی بە تێزەکانی هێردێر، کە لـە ئەدەبیاتـدا گرنگی تایبـەتیان پێدرا. لەوە بەدواوە ڕۆمانتیکەکان دەستیان کرد بە دژایەتی کردنی هزرمەنـدانی سـەدەی هەژدەهـەم و گرنگییـەکی تایبـەتییان دا بـەو شـتانەی کـە لەواقیعـدا پێناسەی هەر گەلێکن؛ واتە ئەفسانە دێرینەکان، سونەتگەلی چاخی ناوەڕاستی و پەرەستنی پاڵەوانە دێرینەکان و... .

کەواتــە ناســیۆنالیزمی تــازە پێڕەوکــە، کاردانەوەیــەکی گشــتی بــوو لــە دژی "کۆسمۆپـۆلیتیزم[45]"ی چینەدەسـەڵاتدارەکانی سـەدەی هەژدەهـەم و لـە هـەمان کاتیشدا، زەربەیەك بوو لە دژی ئۆمانیزم.

ڕۆمانتیکی جەبری

هێگــڵ (1770-1831ز) فەراهــەم کردنــی ڕێگــەی گواســتنەوەی متــافیزیکی ڕۆمــانتیکی بــۆ بــواری زانســتی کۆمەڵایــەتی دەســت پــێکــرد. ئــەویش وەك فەیلەسووفەکانی تری ڕۆمانتیك لەو باوەرە دابـوو کـە لەسـەرووی هـەر فیکرێکـی بە ئاوەزدا، توخمێکی باڵای عیرفانی هەیـە. بناغـەی ئەندیشـەی هێگڵ ئەوەیەکـە

بەرهەمهێنانی عەقلانی و هەروەها واقعییەت، بە دیاردەگەلێكی یەكسان لە قەڵەم ئەدات و بایەخێكی وەك یەكیان بۆ قایلە.

بە بیرورای ئەو، "**بوونەوەر و فكر**" وەك ئەسڵێكی واحد، واتە "**ئایدیا**" وان. بە ڕای ئەو، بەمەبەستی باش تێگەیشتن لە گۆڕانكارییە مێژووییەكان، دەبێ كەڵك لە "**دیالكتیك**"وەربگرین. ئەم دیالكتیكە، شێوە بیركردنەوەیەكی فەلسەفییە كە رۆمانتیكەكان پێیان وایە بە تەواوەتی شتێكی جیا لە ئاوەزی كردەیی ئاساییە، بەلام ناتوانن ئەوە دەس نیشان بكەن كە، ئەم بیركردنەوە لە كۆیوە دەستی پێكردووە و چۆن كۆتایی پێدێت. ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەكە بەویستی خۆیان ئەو بیركردنەوە ئاڵ و گۆڕپێ بكەن.

دیالكتیك، لەسەر بنەمای "دژوازی"یەكان دا ڕاوەستاوە. بە وتەی **هێگڵ** ناتوانین چەمكێك تەسەور بكەین و لە هەمان كاتیشدا لایەنە بەرانبەرەكەی لەبەرچاونەگرین. سەبارەت بەم مەسەلە، سێدەرەنجاممان دەس دەكەوێت؛ **تێز، ئەنتی تێز، سەنتێز**[46]. هەروەها ئەتوانین بەویستی خۆمان ئەو دژوازییانە دەسنیشان بكەین. چوونكە بەقسەی "**دوركیم**" چەمكی "دژوازی" دەرەنجامی داوەرییەكانی ئێمەیە سەبارەت بە شتومەكەكان. واتە لە ڕاستیدا "فینفسە" هیچ

نەیارێك لە ئارادانیە. "**ب.کرووس**" لەهەمان کاتدا کە فەیلەسووفێکی لایەنگری هێگڵە، ئەویش لەسەر هەمان باوەڕەو "**دیالکتیکی جیاوازییەکان**" لە بری "**دیالکتیکی دژوازییەکان**" پێشنیار دەکات.

بەلام چەمکی "**سەنتێز**"یش زۆربەی کات شتێکی ئیختیارییەو وەك جۆرە ئامرازێك بۆ "رێککەوتن" هەڵبژێردراوە. هەڵبەتە رێککەوتنی لە جۆرە، زۆرجار روودەدات بەلام بە دڵنیاییەوە ناتوانێت جیهانی و گشتی بێت. چوونکە، بۆ نموونە، زۆربەی داهێنانەکان دژی یەکن و یەکتری رەت ئەکەنەوە. هەروەها ئەبێ "نیسبەتە یەگجار بگۆڕەکانی پێك هێنەری هەر سەنتێزێك" لەبەر چاوبگرین، ئەگینا ئێدی شتومەکە ناهاوچەشن و لێك جیاوازەکان تێکەڵی یەکدی دەبن. بە کورتی، دیالکتیکی **هێگڵ**، بە بانگەشەکردنی ئەوەکە تێڕامان و لێکۆلێنەوە لەسەرووی هەموو شتەکانەوەیە، زۆربەی کات بە کایەیەکی سادەی زمانی کۆتایی پێدێت. بەلام لەم رێگەیەوە ئەتوانین ئەوشتەی کەدڵخوزای ئینسانە، بە شێوەی متافیزیکی بسەلمێنین و بە هۆی پێوەندی کردن بە عەقلێکی هەمەکی (ئایدیا)یەوە، روخسارێکی فەلسەفی بە خواستەکانمان ببەخشین.

بەبیرورای زۆربەی فەیلەسووفانی رۆمانتیك، "گەورە پیاوان" بەدرێژایی مێژوو، نوێنەری "ئایدیا" بوونەو، هەروەها ئینسانانێکی بەرجستە و پیشاندەری حەقیقەت بوونە. لەم روەوە، **هێگڵ** و پێڕەوانی، هەمیشە بەدوای ئەو قارەمانانەدا دەگەڕان کە تەقدیریان لە گەڵدا بوەو توانیویانە سەرکەوتن گەلێکی باش بەدەست بهێنن. بۆ نموونە "**کارلایل**" پاش "**فیشتە**" وای نووسیوە: "**مێژووی گەورە پیاوان، رۆحی مێژووی جیهانییە**".

ئێستا، ئەو مەسەلەیە ماوەتەوە کە "هێزی بێسنوور" لە چ کەسایەتییەکدا سەرهەڵئەدات؟ بە بیروڕای **هێگڵ** ئەو مەسەلەیە یەگجار سادەیە و لەو بارەوە ئەڵێ: پیاوی بەڕاستی گەورە، ئەو کەسەیە کە هەمیشە سەرکەوتوو بووە. سەرەنجام، "هێگڵ"یش ڕێزێکی یەگجار زۆر قایل بوو بۆ ئەو کەسانەی کە بە هەرشێوەیەکی مومکین، دەسەڵاتدار بوون و دەسەڵاتیان بەدەستەوە بوو. ئەو، ناپلیۆنی لە کاتی داگیرکردنی ئەڵەماندا ستایش کردو، بە سوارچاکێك ناودێری ئەکرد کە "ڕۆحی جیهان" بوو(!؟). پاشان کاتێك کە ئیمپراتووری پرووس پێك هات، ڕایگەیاند کە ڕۆحی مێژوو لە ناو بوروکراسی پرووسدا سەری هەڵداوە. بەڵام ماوەیەك دواتر ئەوقارەمانانەی کە هەمیشە هیوایەتی پێیان هەبوو، بەو هۆیەوە کە "بەخت" تاسەر لە گەڵیاندا یار نەبوو، بڕێك لەسەرخۆتر و موحتاتانەتر باسی لێوە دەکردن و تەنها بە شێوەی گشتی ستایشی دەوڵەتی دەکرد و هەروەها ستایشی ئەو هێزو "قەدەر"ە یاساییەی کە پشتیوانیدەوڵەت بوو. سەرەنجام ستایشی جەنگی کرد، چوونکە بە قسەی خۆی، دەوڵەت تەنها لە ڕێگەی جەنگەوە ئەتوانێت بە باشترین شێوە "بوونی" خۆی دەرك بکات".

هێگڵ رۆحی کاریگەرو چالاك و بەردەوامی "خەڵك"یش ئەهێنێتە نێو بازنەی ئەندیشەکانی و کەواتە جۆرە "**فاتالیزمێکی مێژوویی**" دێنێتە ئاراوە. بە هۆی ئەم فەلسەفەیەی هێگڵەوە دەتوانین ئیستدلال بکەین کە هەموو رووداوێکی مێژوویی ــ هەڵبەتە پاش ئەوەی کە رووبدات ــ بە شێوەیەکی حەتمی هەڵقوڵاوی لۆژیکی لە دایك بوونی مێژوویە. لەم روەوە، سەرجەم تەقەلاکانی **هێگڵ**، بۆ سەلماندنی ئەوە تەرخان کراوە کە شتێك کە رووی داوە، حەتمەن ئەبوایە رووی بدایە [واتە لە تەقدیریدا هەبووە].

فەلسەفەی **رۆمانتیزم** و بە تایبەت **هێگڵیانیزم**، مەترسی پشت بەستن بە هێزە نادیارەکانی وەك، **فاتالیتە**، بەهرەی رەگەزی و... بە باشترین شێوە پیشان دەدات. سۆسیۆلۆژی راستەقینە دەبێ خۆی لەو بوتە متافیزیکییانە بپارێزێت و بە تایبەت خۆی بە دەقیقترین ئامرازگەلی رەخنەگرتن تەیار بکات. سۆسیۆلۆژی **هێگڵ**، لە جیاتی روون کردنەوەی مەسەلەکان، بە پێچەوانەوە ئالۆزتریان ئەکات. جیا لەوەش، بە زنجیرە کۆت و بەندگەلێکی گەورەی مەزهەبی کۆتایی پێدێت؛ واتە، **پیرۆز راگرتنی مێژوو** و رووداو پەرستی" لە جێی تەسەوفی مەزهەبیدا، دائەنێت. رەنگە هەر ئەم مەسەلەیە، ئەم وەهمە بێنێتە ئاراوە کە ئینسان لەو رێگەیەوە دەرك بە هەموو شتێك دەکات. هەڵبەت رەنگە ئەم تەسەورە، هێمنایەتییەکی رۆحی بهێنێتە ئاراوە، بەلام هەرگیز تەنانەت یەك هەنگاویش ئینسان ناباتە پێشەوە.

گەڕان بەدوای زنجیرە پلەوپایەگەلێکی تازەی کۆمەڵایەتیدا

"**ژۆزف دۆمستێر**" (1753-1821ز) نووسەرێکی سیاسییە کە نووسینەکانی زیاتر، تەرخان کراوە بۆ داکۆکی کردن لەتێزێکی کۆن پارێزانە. **دۆمستێر**، بە توندی دژی هەندێ لە لایەنە نائەزموونی (غیرتجربی) و نامادییەکانی قوتابخانەی **رۆسۆ** و جێبەجێکردنی بیروڕاکانی بوو (کە گرنگترین نموونەیان یاسای ئەساسی 1793 بوو، کە هەرگیزیش نەخرایە بواری جێبەجێ کردنەوە). هەروەها بە توندی دژایەتی ئەو خواستە شۆڕشگێڕییەی دەکرد کە بە نیاز بوو رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی ڕابوردوو بە تەواوەتی هەڵوەشێنێتەوە. ئەو، میتۆدی تەجروبی بۆ راڤەکردنی کۆمەڵگاکان بە شتێکی یەکجار بەکەڵك لە قەڵەم ئەداو هەر بەو هۆیەشەوە، هیچ سازگارییەکی لەگەڵ راسیۆنالیزمدا نەبوو، ئەوەشی ئەوت کە دەبێ هەموو مەسەلەکانی پێوەندیدار بە چییەتی کۆمەڵگاوە، بە هۆی مێژووەوە چارەسەربکرێن.

بەڵام سەبارەت بە "**دەسەڵاتی نەتەوەیی**"، **دۆمستێر** بەراڤەکردنی ئەزموونە مێژووییەکان لەو باوەڕەدا بوو کە "دەسەڵاتدارێتی"، سەرچاوەیەکی نائاسایی (خارق الطبیعي) نییە و بەشێکە لە"سیستمی غەریزی کۆمەڵگاکان".

دۆمستێر، وەك نوێنەری تێزی "**لۆژی تیمیزم**[47]" دەناسرا، ئەویش لە کاتێکدا کە ئەم وشە، جگەلە "زنجیرەی پاشایەتی پێشوو "هیچ مانایەکی دیکەی نەبوو.

لەگەڵ ئەوەشدا هیچ سەرنجێکی بەوە نەئەدا کە وەك چۆن هەموو تێزێکی سیاسی لە دواراڤەکردندا، لە ناو تێورییەکی حەقانییەتی دەسەڵات و حکوومەتدا ئەتوێتەوە. بەو شێوەیەش، دوایی هاتنی وەچەیەك، ئەو بوارە دەڕەخسێنێت کە چینی زاڵ و دەسەڵاتدار، هەندێ ماڤ تایبەتی بۆخۆی قایل بێت و بانگەشەی ئەوە بکات کە مێژوو بە قازانجی ئەو "حوکمێکی نەگۆڕ و سەقامگرتوو"ی ئیمزا کردووە.

بە هەر حاڵ ئەندیشەکانی "**ژۆزف دۆمستێر**" یەگجار ئاڵۆزن و، لە هەندێ ڕووەوە لەئەندیشەی لیبراڵەکان دەچن. واتە وەك ئەوان، باوەڕی هەیە بە چالاکییە خۆڕسکییەکانی مرۆڤ و هەروەها ئەوەش کە ئینسان قابلییەتی ئەوەی هەیە کە بە شێوەیەکی عاقلانە ئامانجەباڵاکانی ژیانی تیا بەدیبێت. **دۆمستێر** بە توندی دژایەتی ئەورەخنانەی ئەکرد کە قوتابخانەی **رۆسۆ**، بە بیانووی ئاکارەوە، ڕووبەڕووی شارستانییەت، کامڵبوون، هونەرو داهێنانەکانی ئەکردەوە. لەو باوەڕەشدابوو کە پێشکەوتن و داهێنانەکان (اختراعات)، مرۆڤی لە سروشت دوورنەخستۆتەوەو، بە پێچەوانەوە نزیکتری کردۆتەوە. چوونکە "هونەر، خودی سروشتی مرۆڤە"، ئەوەشی ئەوت کە ئەگەر "چالاکییەکانی مرۆڤ، زیان لە یاسا

سروشتیەکان بگەینن، کەواتە دەبێ کولاندنی هێلکەیەکیش بەلادان لە یاساکانی سروشت لە قەڵەم بدرێت". ئەو باوەڕی بە هاوسەنگی کۆمەڵایەتی هەبوو، لە هەمان کاتیشدا، باوەڕیشی بە یاساگەلی رێکخەری کۆمەلگان هەبوو و پێی وابوو یاساگەلی ناوبراو ئەو توانایەیان هەیە کە لەو رێگەیەوە ئەتوانن تێکەڵی چالاکی گەلی هۆکارە ئازادەکانیش ببن".

سنت سیمۆن (1760-1825ز)

لە راستیدا ئەریستۆکراتیکی راستەقینەو میراتبەری (و ا رث) بیۆگرافیست(ژیاننامەنووس)ی بەناوبانگی دەرباری "**لوویی چواردەهەم**"و، بە پێی بانگەشەی خۆی، یەکێك بوو لە پێڕەوانی "**شارلمانی**". ئەویش وەك **دۆمستێر**، لە سەردەمی بزاوتەکانی شۆڕشی فەرەنسەدا، ئەندیشەکانی تاڕادەیەکی زۆر پوخت و کامڵ بووبوون، بەلام لەبری ئەوەی کە وەك **دۆمستێر** "شۆڕش" بە هەڵەیەکی نەبەخشراو لە قەڵەم بدات، بە پێچەوانەوە بە یاسایەکی گشتییەوە دەیبەستەوە. بە بیروڕای **سنت سیمۆن**، مێژووبریتییە لە دوابەدوای یەکداهاتنی (توالی) ئەو قۆناغە ئۆرگانیکانەی کەتیایاندا، هاوسەنگی و متمانە پێبوون و

یـەکگرتوویی بەسـەریاند زاڵە. بریتییـە لـە قۆناغـە قەیراناوییـەکان کـە تیایانـدا هـەموو شـتێك ـــ تـا دۆزینـەوەی هاوسـەنگییەکی کۆمەڵایـەتی و فکـری جێگـر و هەروەها سەرهەڵدانی زنجیرە پلەوپایەگـەلێکی تـازەی یاسایی و نـەگۆڕ لـە زەیـنی خەڵـکیدا ـــ رووبـەڕووی کێشـە بۆتـەوە. پاشـان سـنت سـیمۆن، بەسـەر شۆڕشـی 1789 دا باز ئەدات و نەتها وەك "پێشەکی" یەك لە قەڵەمی ئەدات و هیچـیتـر، چوونکە بەڕای ئەو، هۆکارێك کە بە تەواوەتی روخساری جیهانی گۆڕیوە، شورشی پیشەسازییە. لەو بڕوایەشدایە کە لەمەودوا بیرمەندان و هەموو ئەو کەسانەیکە سەرقاڵی کاروباری پیشەسازین، دەبێ پلەیان بۆ قایل بین و زنجیرە پلەوپایـە تـازە کۆمەڵایەتییـەکانیش ئـەبێ لەسـەر ئـەم پرەنسـیبە بنیـات بنـرێن. بـە کـورتی پێـیوابـوو "ئەگـەر بەدبـەختیـیـەکی مەترسـیدار رووی بدایـەو گـەورەترین کەسـایەتییەکانی بنەماڵـەی سـەڵتەنەتی و هـەروەها وەزیـران و دادوەرە پایەبەرزەکانی لە ناو بردایە، فەرەنسییەکان دەگریـان، چوونکە دڵناسکن. بـەڵام لەڕاستیدا، ئاژاوەیەکی راستەقینە لەناو کۆمەڵانی خەڵکیدا نەدەهاتە ئاراوە. ئەوە لـە کاتێکدایـە کـە تیاچـوونی کـتوپـڕی بیرمەنـدان، سـەنعەت گـەران و بانکـدارە گەورەکان، کۆمەڵگای تووشی زیانێکی زۆر ئەکرد، چوونکە دۆزینـەوەی جێگرێك بۆ ئەو کەسایەتییانە کارێکی ئاسان نییە".سنت سیمۆن، بەم رستەیە ــ کە لەسەر ئەوە ماوەیەك لە زیندان خرا ــ ئەیەویست ئەوەپیشان بدات کە زنجیرە پلەوپایە کۆمەڵایەتییەکان، لەڕاسـتیدا تووشـی گـۆڕان بووبـوون. پێشکەوتنەکانی زانسـت و پیشەسـازی و چـالاکی گـەلی پێوەنـدی پێـوەکردن (فعاليتهاي ارتباطي**) **و بازرگـانیش، لەچـاو "حکوومـەتی تاکەکانـدا" گرنگییـەکی**

زیاتریـان بـە "حکوومـەتی شـتومەکەکان" دەبەخشـی. لـەم روەوە، مەسـەلەی سـەرەکی، ڕێکخستنی بەرهـەمهێنانی ئابوورییـە بـە قـازانجی هـەموان. تەنانـەت مەزهەبیش ئەبوایە واز لە سووکایەتی پێکردن بە شتومەکە مادییەکان بێنێت و حەیسییەت و ئـابڕووی مادیـات و نەفسانیات بگێڕێتـەوە بۆیـان. هـەروەها لـەو باوەڕەدابوو کە بەمەستی خێراترکردنـی پێشکەوتنی کۆمـەڵگا ئـەبێ مـافی مـیرات (ا ر ث) رەت، یان بەرتەسك بکرێتەوەو سەرقاڵی ئەوەبین کـە "**بـۆ هـەر کەسێك هێندەی لیاقەتی و، بۆهەر لیاقەتێك هێندەی کاریگەر بوونی**".

لـەم روەوە، **سـنت سـیمۆن** بناغەدانـەری راسـتەقینەی سۆسـیالیزمە، بـەڵام سۆسـیالیزمێکی دیکتـاتۆری و رۆحـانی و، لایـەنگری کۆمەڵـگایەکیشە کـە ئەریستۆکراسـییەکی پێـك هـاتوو لـە، تەکنسـیەنەکان، دەوڵەمەنـدەکان و کارخانەدارەکان بەڕێوەی بەرن.

ئەندیشەکانی **سنت سیمۆن** بەهۆی کاریگەرییەك کە لەسەر پێڕەوانیدا هـەیانبوو، یەگجار بە کەڵك بوون و لایەنگرەکانی، لەسەرتادا جۆرە ڕیکخراوێکـی مەزهـەبی یەگجار چالاکیان پێك هێنا، بـەڵام پـۆلیس بـڵاوەی پـێکـردن. لەبـەر ئـەوە، سـنت سیمۆنییەکان وازیـان لـەو جۆرە چـالاکیانە هێنـاو زۆربـەیان، بـە پێـیبیروڕاکـانی

مامۆســـتاکەیان، بەســـەرکەوتنێکی زۆرەوە، لـــەرێکخراوە ئابووریـــەکانی ئـــەو سەردەمەدا بەشدارییان کـرد. یـەکێك لەوانـە، بـوو بـە یـەکێك لـە دامەزرێنـەرانی هێڵـی ئاسـنی فەرەنسـە و ئـەوی تریـان، بـانکی رەهـنی فەرەنسـەو کۆمپانیـای دەریاوانی ئۆقیانووسی ئەتڵەسی دامەزراند.

فۆریە (1772-1837ز)

لایـەنی تایبـەتی پسـیکۆلۆژی کۆمەڵایـەتی ئـەم هزرمەنـدە نوخبەیـە ئەوەیـە کـە لەسەر بنەمای غەریزەکان و نەفسانیات پێك هاتووە (هەر چەند زۆرشتی زیادە و ناپێویسـت و بـێ کەڵکیشـی تێدایـە). بیسـتنی ئـەم وشـانەی دوایـی‌یـە لـە دەم رۆمانتیکەکانەوە تەمومژو تاریکی و ماناگەلێکی خەماویمان دەهێننـەوەیاد، بـەڵام جـۆری بیرکردنـەوەی "فۆریـە"، تـەواو پێچـەوانەیە. بـەبڕوای ئـەو، ئـەبێ ئـەو نەفسـانیاتەی کـە هانـدەری مـرۆڤن، دەس نیشـان بکـرێن و لێکۆڵینـەوەیان لـە سەربکرێت و لە رێگەی قەناعەت پێ کردنیانەوە هێوربکرێنەوە. هەروەها فۆریـە چەشـنی سـووننەتە ئەفلاتوونییـەکان، نێـوان ئیحساسـاتی ئینسـان و سیسـتمی کۆمەڵایەتیدا، پێوەندییەکی نزیکی لۆژیکی بەدی ئەکات.

ئەو، لەو باوەڕەدایە کە ئەگەر ڕێکخراوگەلێکی تازەی کۆمەڵایەتی بێنە ئـاراوە کـە واز لە توندوتیژی کردن و دژایەتی کردنی سروشتی مرۆڤ بێنن ــ وەك تا ئـەمڕۆ باوبووە ـ خۆی لە خۆیدا، مرۆڤ خۆشـبەخت ئەکـەن. بـە ڕای ئـەو، شـۆڕش، نـەك تەنهادەبێ ئابووری و سیاسی بێت بەڵکوو دەبێ ئـازادی ئاکـاریش بێنێتـە ئـاراوە و لەراستیدا، ئەو بارودۆخەی کە لە ئارادایە بگۆڕێت.

فۆریەش وەك **ئەفلاتوون**، جۆرە سیستمێکی کۆمەڵایەتی دەخاتە ڕوو، کە بەڕای خۆی تەواو ڕێكوپێك و هاوسەنگەو، سروشتی مرۆڤ بە هەموو بەهرەکانیەوە، ئەتوانێت بە باشترین شێوە تیایدا بگەشێتەوەو چالاکی بنوێنێت. ئەم سیستمە بریتییە لە گرووپێکی بچووك کە پێکهاتووە لە چەند کەسێکی "بەرهەم هێنەر" کە لە هەمان کاتدا، تایبەتمەندییەکانی گوندو خێڵەسەرەتاییەکان و هەروەها ژیانی کۆشك نشینی و "**مانۆفاکتۆر**"یشی هەیە. بە بڕوای ئەو، لەناو گرووپێکی لەوجۆرەدا، کە ژمارەیەکی یەگجار کەمی تاکەکان لە قەلەمڕەوێکی دڵخوازدا دەژین و بەدابەش کردنی ڕێكوپێکی "کار"، خەریکی جێبەجێکردنی ئەرکە جۆراوجۆرەکانن و لە هەمان کاتدا هەم بەرهەم هێنەرن و هەم مەسرەف کەر، بەدڵنیاییەوە خۆشبەختی ئەگاتە ئەو پەڕی خۆی

هەربەو شێوە کە **فۆریە**، لەهەندێ ڕووەوە، بەیەکێك لە پێشەنگەکانی "**پسیکانالیز**" لە قەڵەم ئەدرێت، سەبارەت بە ڕێکخراوەکانی کاریش دیدگاگەلێکی تازەی هەیە. بەڕای ئەو، مرۆڤ لە هەموو بوارێکدا خاوەن ئەرزش و بەهرەو سەلیقەگەلی جۆراوجۆرە. کەواتە پێویستە مرۆڤ لە دیاردەی "**یەکڕەوتی کار**" کە

رەنج و ئازار و سەرکێشی لێئەکەوێتەوە ڕزگار بکرێت و "کار"یش بۆ ئەوەی کە ببێتە شتێکی دڵخواز و سەرنجڕاکێش، دەبێ بگۆڕدرێت بەجۆرە سەرگەرمییەك.
بەم جۆرە فۆریە، ئەوە دەسەلمێنێت کە دابەش کردنی دروست و هەمە لایەنەی "کار"، ئاکامگەلێکی جۆراوجۆری لێدەکەوێتەوە؛ واتە ڕەنگە بە هۆی رێکخراوگەلی پێوەندیدارەوە وەك هۆکارێك بێت بۆ بە نەزان هێشتنەوەی مرۆڤ، یان پێچەوانەکەی. ئەو هەروەها رەخنە لە رەوشی زۆرە ملانەی **راهێنان** دەگرێت و بە هوی کەڵك وەرگرتن لە میتۆدگەلی مۆدێرنی راهێنان، کە بایەخی یەگجار زۆر بە سەرەبەستی و ئازادی فکری منالان ئەدەن، زیاتر لە **رۆسۆ** چالاکی نواندووەو بە تایبەت دەتوانین بە داهێنەری راستەقینەی "پێشەنگایەتی" لە قەڵەمی بدەین. ئەو داکۆکی لە ئازادی هەمەلایەنەی پێوەندییە سێکسییەکانی جنسییەکانی کردووە و بەمەرجی سەرەکی خۆشبەختی و بە تایبەت بە عینوانی چارەسەری "خەمۆکی" لە قەڵەم ئەدا.
لە لایەکی ترەوە، **فۆریە** لایەنگری "تەقدیر" بوو. بە ڕای ئەو، هەموو ئەو ویستانەی کە خوا لە هەناوی ئینساندا دایناوە، بە مەرجێك کە بتوانێت کەڵکیان لێوەربگرێت، باش و بەکەڵکن.
فۆریە، لە پێشەنگە جدییەکانی ئازادی ژنانیش بوو. ئەویش وەك "**ئاگۆست کۆنت**" لەو باوەڕە دابوو کە شۆڕشی راستەقینەی ئاکاری ، تەنها لە کاتێکدا ڕوودەدات کە بارودۆخی ئاسایی و کۆنی ژیانی ژنان لە هەموو روویەکەوە بگۆڕدرێت.

لـەم بـارەوە دەڵـێ: "ئەگـەر خـەڵکانی نیمەوەحشـی بەرانبـەر ژنـان توندوتیـژی دەنـوێنن و بـۆ ئـەوەی کـە بەویسـتی خۆیـان لـە بـازاڕدا بیانفرۆشـن و بیانخەنـە حەرەمسەراوە، وایان پێ تەڵقین دەکەن کە هیچ رۆح و ژیانێکیان نییە. بەهـەمان شـێوە ، گەلـە شارسـتانییەکانیش بـۆ ئـەوەی کـە لەگـەڵ دۆگمـە فەلسـەفییەکانی خۆیان رێکیان بخەن و بۆ کۆیلەتی و ئیزدواج و... رایان بهێنن، هەر لە منداڵییەوە لە نەزانیدا دەیانهێڵنەوەو دەست ئەکەن بە کوشتنی رۆحیان".

پرۆدهۆن (1809-1865ز)

ئەندیشـەکانی **پرۆدهـۆن** سـەرەڕای بـیروڕا گەشـبینانەکانی، بـە تـەواوەتی لەگـەڵ ئەندیشـەکانی **فۆریـە**دا جیاوازییـان هەیـە. **فۆریـە** بەتونـدی هێـرش ئەکاتـە سەربناغەی "نەزمی ئاکاری " چوونکە بە بڕوای ئـەو، شـتێکی کـۆن و قـەدیمی و بـێ بایەخـە. لـە کاتێکـدا **پرۆدهـۆن** داکـۆکی لـە ئاکـاری بـاو و ئاسـایی و تەنانـەت دیکتاتۆرانـەش ئـەکات و ڕێزێکـی زۆر قایلـە بـۆ پرەنسیبەکانی ئاکـاری بـۆرژوازی وەك؛ ئیزدواج و بنەماڵە بـە پێـی ئیختیـاری هەمەلایەنـەی بـاوك. ئـەو، خسڵەتە مەزهــەبیـیــەکانی خــۆی پاراســتووە و وەك **دۆمســتێر**، تەنانــەت ستایشــی

"جـەنگ"یشـی دەکـرد و رۆڵێکـی ئیلاهـی بـۆ قایـل بـوو، لەگـەڵ ئەوەشـدا بەتەواوکەری (مـکمّـل) جوامێری و لایەنە چاکەکانی پیاوانی لە قەڵەم دەدا. ئەتوانین لە هەنـدێ رووەوە، **پرۆدهـۆن** (ئێمـە لێـرەدا، لێکۆڵێنـەوە لەسـەر تیـۆرە ئابووریەکانی ناکەین) لەڕیزی نـەیارانی شۆڕشـی **فەرەنسـەدا**، دابنـێین. ئـەو، دژی دەوڵـەت بـوو و فیـدراڵیزمی پێکهـاتوو لـەو "یەکـە" بچووکانەی کـە تاڕادەیـەك ئۆتۆنۆم بوون و تاکە ژێردەستەکانیان لە رووی ئاکارییەوە، بە شێوەی راسـتەوخۆ کۆنترۆڵ ئەکرد، بە باشتر ئەزانی. هەروەها پرەنسیبی "نەتەوە"ی رەت دەکـردەوە چوونکە زۆربەی شەڕەکانی سەدەی نۆزدەهەم، بە هۆی ئەو دیاردەیەوە هاتبوونـە ئـاراوە و پێشـبینی دەکـرد کـە دامەزرانـدنی ئیمپراتوورییـە گـەورەکان، بـە پێـی ویستە سیاسییەکانی ئەورووپا، نەتەنها نابنـە هـۆی پاراسـتنی ئاشـتی، بـەڵکوو بـە نیسـبەت چـەقێتی هێزەکـانی ئـەو ئیمپراتوورییانـەوە ئەبێتـە هـۆی هەڵگیرسـانی شەڕگەلێکی گەورەتر و خوێناوی تر.

فەسڵی دووهەم

سەرهەڵدانی کۆمەڵناسی مۆدێرن

www.pertwk.com

بەشی یەکەم

سیستمە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵناسی

ئاگۆست کۆنت (1798-1857ز)

ئەم کەسایەتییە، بەگشتی وەك دامەزرێنەری سۆسیۆلۆژی مۆدێرن، کە تەنانەت ناوەکەشی داهێناوە، لە قەڵەم ئەدرێت[48]. لەبەر ئەوەی کە سکرتێری (مونشی) **سنت سیمۆن** بوو، هەر بەم هۆیەوە هۆگرییەکی زۆری بەرانبەر سوننەتگەلی ئەنسکلۆپیدیکی سەدەی هەژدەهەم هەبوو. هەروەها لە ژێر کاریگەرێتی رشقەنەکانی واڵتەر لە دژی متافیزیکدا بوو و بۆبەرەنگاری کردنی تیۆلۆژی و تێڕامانە فەلسەفییەکان ، سۆسیۆلۆژی هەڵبژارد (کە بە ڕای ئەو، جگە لە زمانبازیەکی ئاسایی و زێدەڕەوانە زیاتر بە هیچ شتێکی تر لە قەڵەم نەئەدرا).

وەك چـۆن **دێکـارت**، پاشمـاوەی پێوەنـدییـەکانی نێـوان فەلسـەفە و تیۆلـۆژی لـە نـاوبرد، کـۆنتیش سۆسـیۆلۆژی لـە متافیزیـك جیـا کـردەوەو لـە **کۆنـت** بـەدواوە، "بایەخ نەدان بەمتافیزیك"، بوو بە لایەنی تایبەتی سۆسیۆلۆژی. لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار متافیزیك، یان تەنانـەت تیۆلـۆژیش بـە شـێوەی ــ کـەم تـازۆر ــ نهـێنی، هەوڵیان داوە کە سۆسیۆلۆژی بخەنە ژێر کاریگەری خۆیانەوە.

سیستمی **کۆنت**، بەپێرستێك لە زانستەکانی مرۆڤ و، تیۆرییـەکی گشـتی سـەبارەت بە "زانست" دەست پێ ئەکات. ئەو، زانست بەشەش بـەش دابـەش ئـەکات و بـەم جۆرە پۆلێنیان دەکات: ماتماتیك، "هیأت"، فیزیك، شیمی، بیۆلۆژی و لە سەرووی هەمووشیانەوە زانسـتی تـازەی سۆسـیۆلۆژی، یـان راڤـەکردنی عـەینی و پـۆزەتیڤی کۆمەڵگاکان. بە وتـەی **کۆنـت**، ئـەم پـۆلێن کردنـە نـەك تـەنها لەسـەر بناغەیـەکی راسیۆناڵ دا راوەستاوە، بەڵکوو لەگەڵ مێژووی زانستیشـدا دێتـەوە. چـوونکە ئـەو زانستانەی کە بابەتەکانیان ئاسانترە، پێشتر هاتوونەتە ئاراوە، وەك لەو زانستانەی کە بابەتگەلێکی ئاڵۆزتریان هەیە.

سۆسیۆلۆژی، زانستێکە کە راڤەی هەنـدێ بابـەتی دەسنیشـان کـراو دەکا و دەزگـا کۆمەڵایەتییەکانیش بەهەموو لایەنەکانیانەوە ئەخاتە بەر راڤە و لێکۆڵێنـەوەوە.

www.pertwk.com

بە بیروڕای **کونت**، کۆمەڵگا پێکهاتەیەکە لەو کەسانەی کە لە ڕاستیدا درێژەی هەمان ژیانی ئینسانانی پێش خۆیانن و لە مێشك و زەینیاندا چەقیان داکوتاوە. بە کورتی، کۆمەڵگا پێکهاتەیەکە لە کەڵەکەبوونی ئەو ئەزموون و زانستانەی کە وەچەکان پێکەوە دەبەستێتەوە. بەڵام کۆمەڵگا، لە هەموو بوونەوەران بگۆڕترە، چوونکە دەتوانێت خۆی لەگەڵ هەموو جۆرە دیاردەیەکی دەرەکی بگونجێنێت. هیچ بوونەوەرێك، توانای ئەو جۆرە پێشکەوتنە خێرا و بە تایبەت بەردەوامەی نییە، چوونکە بە هۆی دوابەدوای یەك هاتنی وەچەکانەوە،کۆمەڵگا بەسەر زەمەندا زاڵە.

بە بیروڕای کۆنت، ڕەوشی سۆسیۆلۆژیستەکان، هەمیشە دەبێ لەسەر تێڕامان و ئیستدلالەوە ڕابوەستێت. **کۆنت** ئەم تیۆرەی پەیوەست ئەکرد بەو تیۆرە گشتییەی خۆی کە سەبارەت بە گۆڕانکارییە فەلسەفییەکان بوو. بە پێی ئەوتیۆرەی ناوبراو، کە بەناوی "**یاساکانی قۆناغە سیانییەکان**[49]" ناسراوە، مرۆڤ لەدرێژەی هەوڵ و تەقەلا بەردەوامەکانیدا، بە مەبەستی تێگەیشتن و ئیستدلالی کێشەکانی جیهان و ژینگەکەی خۆی، سێ قۆناغی دوابەدوایەکی تێپەڕاندووە:

1ـ قۆناغی تیۆلۆژی:

کە بریتییە لەوەی کە هۆکارەسەرەتاییەکان و بەگشتی خواکان، بە هۆکاری ڕووداوە جۆراوجۆرەکان لە قەڵەم بدرێن. گرووپە ڕۆحانییەکان لە ناو ڕێکخراوگەلی لەباری کۆمەڵایەتیدا، بە هۆی ئەو جۆرە بیرکردنەوەوە، دەسەڵاتێکی ڕاستەقینەیان هەیە.

2ـ بازدانی متافیزیك:

لــەم قۆناغــەدا مــرۆڤ هــەوڵ ئــەدات پشــت بــە بەڵگەگەلێکــەوە ببەســتێت کــە جیاوازییان لەگەڵ کۆمەڵگا و ڕێکخراوە ئینسانییەکاندا هەیە.هۆکارە گشتییەکانی تر، واتە، یەکە متافیزیکیەکان سەقام دەگرن ولەژیانی نەتەوەکاندا دۆگماتیزمێك سەرهەڵ ئەدات کە لەسەرڕووی هەموو واقعییەتەکانە و هەروەها دەبێتــە پاشــکۆی هەندێ پرەنسیبی نائــەزموونی وەك؛ ئایــدیای ئــازادی ڕەهــا و فەزیلــەتی نــەگۆڕو ....هتد.

3. قۆناغی پۆزیتیویسم:

کــە بــە پشــت بەســتن بــە تــێڕامــان و لێکۆڵینــەوەی زانســتیانەوە؛ بــە ئــەزموون و کردەوە، لێکۆڵێنەوە لەسەر هۆکاری دیاردەکان دەکات.

دەبـــێ تـــەنها ڕەوشـــی فەلســـەفەی پۆزیتیویســـم[51]، ڕێککـــەوتن لەگـــەڵ ڕاســتییەکاندابێت. ئــەم فەلســەفە، ئــەبێ لــە "**ئــامپیریزم**" و تەســەوفیش خــۆی بپارێزێــت و لێکۆلێنــەوە لەســەر یاســاگەلی دیاردەکــان بکــات. واتــە، پێوەندییــە هەتاییەکانی نێوان ئەودیاردانەی کە لەبەرچاو ئەگیردرێن. ئەگەر ئەم دیاردانە، بەکۆمەڵ یا هێدی هێدی لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکرێت و بە هـۆی وێکچوون، یـان پـۆلێن کردنــەوە بــە یەکــەوە ببەســترێنەوە، بــە هــیچ شــێوەیەك نابێــت هۆکــارە

www.pertwk.com

ڕەهاکـان، یـان جەوهـەری شـتومەکەکان لێـك بدرێتـەوە. چـوونکە فەلسـەفەی پۆزیتیویست ئەوەیـە کـە هەمیشـە جـەخت لەسـەر "نسبییەت" دەکات، وەك لـە "ڕەهابوون".

لە ئاکامدا، بەبیروڕای **کۆنت**، پسیکۆلۆژی دەبێ کۆتایی بـەبـوونی خـۆی بهێنێـت و لە نێوان بیۆلۆژی و سۆسیۆلۆژیدا دابەش بکرێت. چوونکە بـە قسـەی ئـەو، تـاك، ئەبستراکتێکی سکوولاستیکەو تەنها جۆری مرۆڤ ئەمری واقیعە.

وەك چـۆن لـە فیزیـك یـان شـیمیدا، هێزەکـان، سـەرەتا بـە شـێوەی وەسـتان و هاوسـەنگی (رکـود و تعـادل) و پاشـان لـە حاڵـەتی چـالاکی و جووڵانـەوەدا تـاقی دەکرێنەوە، سۆسیۆلۆژیش ئەبێ بریتی لە دووبەشی بنەڕەتی بێت:

1ــ **بەشی هاوسەنگی**، کە بارودۆخی سەقامگرتووی ژیانی کۆمەڵگاکان بخاتە بـەر لێکۆڵینەوە.

2ــ **بەشی دینامیك**، کە لێکۆڵینەوە لە سـەر یاسـاکانی کـامڵبوونی کۆمـەڵگا بکـات.

ئاگۆست کۆنت بە درێژە پێدانی سوننەتە گەش بینانەکانی "**کۆندرسە**" و "**سنت سیمۆن**" دان بەوەدا ئەنێت کە گۆڕان، دەبێتە هۆی پێشکەوتنی مرۆڤایەتی. بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا لـە ریـزی ئـەو هزرمەندانەدایـە کـە ئـاژاوە گێڕییـەکانی شۆڕشـی فەرەنسـەیان بـەناڕەوا و نادروسـت زانیـوە و ویسـتوویانە ڕێگـە لەسـەرهەڵدانی شۆڕشی گەورەی لەو جۆرە لە ئایندەدا بگرن. بە قسەی **کۆنت**، بایەخی پراکتیکی سۆسـیۆلۆژی ئەوەیـە کـە لـە حاڵـەتی هاوسـەنگی کۆمەڵگـەدا بـارودۆخی نـەزمی کۆمەڵایەتی و، لە حاڵەتی دینامیکدا، یاساکانی پێشکەوتنی کۆمـەڵگا بدۆزێتـەوەو دەس نیشانیان بکات. بەڕای ئەو، دەتوانرێ شان بە شانی "نەزم"یش پێشکەوتنی

بەردەوامی مرۆڤایەتی مسۆگەر بکرێت. کەواتە، "نـەزم و پێشکەوتن" دروشمی سیاسەتی پۆزیتیویزمە.

ئاگۆست کۆنت، لە کۆتایی تەمەنیدا دەرکی بەوەکرد کە ئـەرکی سەرشانیەتی، بـە بـێ چاوەڕوان کردنـی کۆتـایی هـاتن و کـامڵبوونی زانستی کۆمـەڵگا، رێکخراوێکـی ئایـدیالی کۆمەڵایـەتی پێشـنیار بکـات. پاشـان بـە هـۆی وەڕەز بـوونێکی لەڕادەبەدەرەوە، تەنانەت گومانیشی لە میتـۆدە تایبەتییـەکانی خـۆی کـردو وتـی: **"ئـەمڕۆ بوێرانـە دەتـوانم بڵـێم کـە مێشـکی لاوازی ئێمـە هـەرگیز ناتوانێـت زانستەتەواو مادییەکان دەرك بکات"**.

بە بیروڕای **کۆنت**، تـەنها رێگـەی چارەسـەرکردنی کێشـەکانی کۆمـەڵگا، ئـەوینێکی گشتی و جیهانی و یەگجار بەهێزە کە تاکەکان بەرەو لایـەکتری ڕابکێشـێت و لـە پلەی یەکەمدا، ئەبێ مرۆڤ ببێتە ئامانجی ئەم ئەوینـە. بـەڵام سـەرەڕای ئـەوە کـە فەیلەسـووفانی سـەدەی هەژدەهـەم، بـە هـۆی ئـەم ئیسـتدلالانەوە بـەسیاسـەتێکی لیبراڵـی ئەگەیشـتن، بـەڵام **ئاگۆسـت کۆنـت** ئەیەویسـت رێکخراوێکـی کۆمەڵایـەتی لـەبری کەسـایەیەتییەکی دەسـەڵاتدارو رێبـەر دابنرێـت و دەسـەڵاتی ناوەنـدی، کاریگەری لەسەر هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی دابنێت. **کۆنت** تەنانەت بـە

توندی دژایەتی ئازادی فکری دەکرد، چوونکە پێیوابوو "لە ناو ماتماتیکدا ئازادی ئیرادە بوونی نییە". ئەو، کە لە بیٚنەزمییەکانی هەڵقوڵاوی شۆڕشی 1848 بە تەواوەتی وەڕەزبوو بوو، پێشوازی لە کوودەتای **ناپلیۆنی سێهەم** کرد.

ئاگۆست، لە کۆتایی ژیانیدا بڕیاری دا بە باشترین شێوە، چۆنیەتی حکوومەتە ئایدیالەکەی خۆی وەسف بکات: ئەو دەیەویست مەزهەبێك بێنێتە ئاراوە و مرۆڤ پەرەستی ـ کە خۆی بە "بوونەوەری گەورە" ناودێری ئەکرد ـ بکاتە بناغەی ئەو مەزهەبە. هەر بۆیە هەوڵی دا کەڵك لە هەموو ریٚوڕەسمە باوە ئایینییەکان و هەروەها کەڵك لە دامەزرێنەران و گەورەپیاوان و کاروبارەکانیان وەربگرێت و لەو مەزهەبەدا کۆیان بکاتەوە. بە هۆی ئەم مەزهەبەوە، لیژنەیەکی رۆحانی کە بە هۆی دەسەڵاتێکی باڵاو، لە هەمان حاڵیشدا مەزهەبی و زانستی و سیاسییەوە، ئەندامەکانی خۆی هەڵئەبژێرێت، دەبیٚ چارەنووسی مرۆڤیش هیدایەت بکات. ئێمە لێرەدا بۆ جارێکیتر، ئایدیالی **ئەفلاتوون** و **فیساغوورس**، واتە؛ کۆمەڵگایەکی تیۆکراتیك کە کۆمەڵێکی عاقڵ و زانا بەڕێوەی ئەبەن، بەدی ئەکەین . بەڵام **کۆنت**، ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە نەك تەنها پیاوان، بەڵکوو ژنانیش ئەبیٚ لەم دەزگا باڵا رۆحانییەدا بەشداری بکەن و، وەك "دایك و ئیلهام بەخش" ریٚزێکی زۆریان لیٚبگیردرێت.

بەم جۆرە **ئاگۆست کۆنت**، سەرەنجام دەستی کرد بەگەڕان بەدوای ئەو زنجیرە پلەوپایەگەلەی کە باس و لێکۆڵینەوە هەڵناگرن و دەتوانین بڵێین کە بەمجۆرە دەیەویست، زنجیرە پلەوپایە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بناغەی ئایین دابمەزرێنێت. زۆربەی خوێندکارانی **کۆنت**، وەك "**لیترە**"، بە تەواوەتی ئەم بەشە نۆرماتیڤەی

فەلسەفەی کۆنتیان خستە لاوە. بەلاَم هەندێکیان بە پێچەوانەوە بەو پەڕی لۆژێکی بوونی فەلسەفەی **کۆنت** و هەروەها بەڵگەیەك بۆ ئازایەتی کۆنتیان لە قەڵەم ئەدا. چوونکە بە بیروڕای ئەوان، **کۆنت** تەنها پشتیبە رەخنەگرتن و لێکۆڵینەوەگەلی سادەی فەلسەفی نەبەستووە بەڵکوو، بیری لەوە کردبووەوە کە لەگەڵ واقعییەت دا رووبەڕوو ببێتەوەو ئاسەوارێکی بەکەڵك و پراکتیکی بهێنێتە ئاراوە.

ئستوارت میل (1806-1873ز) و یوتیلیتاریزم

بەهۆی بیروڕاکانی **ئستوارت میلەوە**، لیبرالیزم ئەولایەنە پسیکۆلۆژیکییەی کە پێشتر لە سەدەی هەژدەهەمدا هەیبوو، سەرلەنوێ بەدەستی هێنایەوە. تا ئەو سەردەمە، هەندێ رووداوی تازەی جۆراوجۆر روویدابوو، وەك، شۆڕشی پیشەسازی، هەژاری چینی کرێکار، زیاد بوونی لەڕادەبەدەری جەماوەر، ئیمپریالیزم و فرەخوازی وتەماحی ئیستعماری و ئابووری، کۆبوونەوەی هێدی هێدی کریکاران لە ناو سەندیکاکان و... ئەو رووداوە تازانە، بوونە هۆی ئەوەی کە زۆربەی هزرمەندان، لە جیاتی بیرکردنەوە و تێڕامان؛ زیاتر خەریکی کاری

کردەیی (عملی) ببن. هەندێکیان کە لە داخوازەکانی خەڵکی ترسابوون، بەدوای ڕێکخراوێکی لەباری کۆمەڵایەتیدا بوون، تا لەو ڕێگەیەوە خەڵك سەرکوت بکەن. هەندێکیتر، وەك "**بلانکە**" و "**سوورل**" تەنها ڕێگەچارەیان لەوەدا دەبینی کە چینە هەژارەکان وەك ڕێکخراوێکی نیمە سەربازییان لێ بێت و نارەزایی خۆیان دەربڕن. ئەم دوو ڕوانگە دژبەیەکە، بیروڕاکانی ئەو مێژوونووسانە ئەهێنێتەوە یاد کەپێیان وابوو مێژووی مرۆڤ، هەڵقولاوی زنجیرە تاقیکاریگەلی هێزە جۆراوجۆرەکانە.

ئستوارت میل، ئازادی بیرکردنەوە لەسەرووی هەمووشتێکەوە دادەناو لەو باوەڕەدا بوو کە ئەم ئازادییە، تاڕادەیەك بەئاسانی هەموو کێشەکانیتر چارەسەرئەکات. ئەویش وەك "**فۆریە**" خوازیاری ئازادییەکی هەمەلایەنە بوو، چوونکە پێیوابوو "لەناو بردنی جەبرو ئازاری جەستەیی، بە تەنها بەس نییە، چوونکە زۆربەی کات لە کۆتوبەند کردنی بیروڕای گشتی و کۆنترۆڵ کردنی ئاکار، لە ڕووی ڕۆحییەوە، ئینسان بە کۆیلە ئەکات". لە ئینسانیشدا، هاوڕەنگ بوون و پێڕەوی کردن، وەك هێزێکی ئاکاری، کەمتر و لاوازترە لە هێزی جەستەیی. **تەنها ڕێگەی خۆپاراستن لە مەترسی وەستان و داڕمانی فکری،ئازادییە، بە تایبەت ئازادی دەربڕینی بیروڕاگەلی تازە، چوونکە "تەنها سەرچاوەی پێشکەوتنی بەردەوامە و هەرگیز کۆتایی نایەت. هەروەها هێندەی ژمارەی کەسایەتییەکان، ناوەندگەلی سەربەخۆی ڕیفۆرمخواز دائەمەرزێنێت»**"[51]. کەواتە بە هۆی جوولانەوەی ــ زۆربەی کات پێشبینی نەکراوی ــ تاکەکانەوەیە کە کۆمەڵگا، فۆرمێکی تازە لەخۆ دەگرێت و بە تەواوەتی ڕژیمەکەی ئەگۆڕێت.

ئستورات میل، سـەرەڕای بایـەخ دانـی زۆریـش بـە پۆزیتیـویزم و **ئاگۆسـت کۆنـت**، تێگەیشـتنە نۆرماتیڤـەکانی پشـت گـوێ خسـت و هـیچ بایـەخێکیش بـۆ ڕژیمـە دیکتاتۆرەکان قایل نـەبوو، تەنانـەت ئەگـەر لـە لایـەن کۆمـەڵێك لـە بیرمەنـدان و زانایانیشـەوە ئیـدارە بکـرێن. بەوتـەی ئـەو، بەمەبەسـتی پێکهێنـانی گۆڕانکـاری، ئێستە تەنها دوو ڕێکخراو لە ئارادان کە بۆ گەیشـتن بـە سـەرکەوتن و پێشـکەوتن لە گەڵ یەگدیدا ململانێ ئەکەن و ئەوانەش بریتین لە دیمۆکراسی و بوروکراسی. تـەنها ڕێگەیـەك کەلەبەردەمایـە ئەوەیـە کـە، دیمۆکراسـی کـەڵك لـە بوروکراسـی وەربگرێـتو کـۆنترۆڵی بکـات و هیچـی تـر. هـەروەها ئـەوەش دەڵـێ کـە "**دیکتاتۆرییەکی باش، لە وڵاتێکی کەم تا زۆرشارستانیدا، لە دیدگایەکی خراپیش خـراپترە، چـوونکە هێـزو دەسـەڵات و توانـای داهێنـانی خـەڵك، کـز و لاوازتـر ئەکات**".

ئستوارت میل هەوڵی ئەدا ئابووری لیبراڵ لەگـەڵ کۆمـەڵگادا ئاشـت بکاتـەوەو بـەم دەرەنجامە دەگات کـە "بڕیـار دان لـەم بـارەوە، ڕەنگـە گرێـدرابێت بـە دەسنیشـان کردنی ئەو مەسەلەیەوە کە، کام یـەك لـەو دوو سیسـتمە "ئابوورییـە" ئـەتوانێت لەگـەڵ زیـاترین ڕادەی ئـازادی و ئیختیـاری مرۆڤـدا سـازگاربێت. چـوونکە کـاتێ

کەهەموو کەرەسە و پێداویستییەکانی ژیان دابین کران، حەزکردن بە ئازادی، ئەبێت بە یەکێك لە بەهێزترین پێداویستییە شەخسییەکانی مرۆڤ و لە جیاتی ئەوەی کە حەزو تاسەی بەرانبەر کامڵبوونی بەهرە فیکری و ئاکارییەکان کەم بێتەوە، بە پێچەوانەوە ڕوو لە زیاد بوون ئەکات".

ئستوارت میل بۆ هەڵسەنگاندنی ئەرزشی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکان بە دوای پرەنسیبگەلێکدا ئەگەڕا کە هیچ جۆرە لایەنگرییەکیان تێدا نەبێت. بە بڕوای ئەو، باشترین ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی ئەوەیە کە بتوانێت زیاترین رادەی کەڵك وەرگرتن لە ئاسایشی مادی و ئازادی بۆ زیاترین ژمارەی خەڵك دابین بکات. بەڵام ئەم دیدگایە واتە "Utilitarisme" لەو سەردەمەدا، بە شتێکی نائاکاری لە قەڵەم ئەدرا.

لە لایەکیترەوە، سەرەڕای ئەوە کە **ئستوارت میل**، ڕەخنەکانی **"ریکاردۆ"** و "مالتووس"ی لە دژی زێدەڕەوییەکانی دینامیزمی ئابووری و بە تایبەت ئەو دینامیزمە ڕوولەزیادبوونەی کە بە هۆی ئازادییەوە سەری هەڵدابوو، پەسەند کردبوو، بەڵام ڕێگە چارەی ئەم مەسەلەیە بەبیروڕای ئەو ـــ لە جیاتی ئەوەی کەئینسان دابنیشێت و چاوەڕێی بەڵا ئاسمانییەکان بێت بەمەبەستی کوشتارو کەم بوونەوەی ژمارەی جەماوەری خەڵك ــ ڕاهێنان، ئازادی سێکسی و لەگەڵ ئەوەشدا کەم کردنی زاوزێ بوو.

سەرەنجام **ئستوارت میل** کە بەردەوام بەدوای سازگارترین بارودۆخ بۆ گەشانەوەو دەرکەوتنی کەسایەتی مرۆڤ دا بوو، لە دوو ڕوانگەی مافی مەدەنی و مافی سیاسییەوە، ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لە ئازادی ژناندا. بیروڕاکانی ئەو، لەم

بـارەوە، بـە نیسـبەت دروسـت تـر و راشـکاوانەتر لەوانـەی **ئاگۆسـت کۆنـت** بـوون، چوونکە **کۆنت** زیاتر لە ڕووی ئیحساسییەوە لایەنگری ژنانی ئەکرد.

بە بیروڕای **ئستوارت میل**، پێوەندی نێوان ژنان و پیاوانی هەر گەلێك، گرنگترە لە پێوەندی لەگەڵ گەلانی بیانیدا و، مەسەلەی ئازادی ژنان،لەڕووی پێشکەوتنەکانی داهـاتووی مرۆڤـەوە، هێنـدەی مەسـەلەی ڕزگـار بـوونی چـینە هـەژارەکان گرنگـی هەیە.

ئەویش وەك **فۆریە**، لەوباوەڕەدایە کە ژنان، قوربانی پاشماوەی ئەو داب و نـەریت و خورافاتە سەرەتاییانەن کە ئەمڕۆ هیچ بیانوویەك بۆ درێژە پێدانیان نەماوە.

مارکس و ماتریالیزمی مێژوویی (1818-1883ز)

ئەندیشەکانی **مـارکس**، تارادەیـەك لـە پۆزیتیـویزم ئەچـن. ئـەویش وەك **ئاگۆسـت کۆنت** مەسەلە متافیزیکییەکانی بە تـەواوەتی خسـتۆتە لاوە و سـەرجەم هـەوڵ و تەقالاکانی بۆ راڤەکردنی دیاردەکـانی کۆمـەڵگا تـەرخان کـردووە. لەئاسـەوارەکانی مارکسـدا، سۆسـیۆلۆژی بـە مانـا تایبەتییەکـەی، تـا رادەیـەك رۆڵێکـی پلـە دووەمـی

هەیەو تیۆرە ئابوورییەکانی لە پلەی یەکەمدان (واتە، زیاتر گرنگایەتی بە تیۆرگەلی ئابووری داوە، وەك بە سۆسیۆلۆژی).

لایەنە بنەڕەتییەکانی میتۆد و سۆسیۆلۆژییەکەی کارل مارکس، بەم شێوەیەی لای خوارەوەیە:

مارکس وەرگۆڕانە یەك لایەنەکەی هێگڵ کەتیایدا، "تێز" بە تێ پەڕین لە "ئانتیتێز" لە دوا قۆناغ دا ئەبێ بە "سەنتز"، دەگۆڕێت بە دیاردەیەکی ئالۆزتر کە تیایدا، تێزو ئانتی تێز بە هات و چۆیەکی دوولایەنەو "ئیستقراییی"، کاریگەری لە سەریەگدی دادەنێن. دیالکتیکی مارکسیستی، بە هیچ شێوەیەك وەك دیالکتیکی هێگڵ، جۆرە زمانبازییەکی بێ کەڵك و بێمانانییە، بەڵکوو شیکردنەوە و لێکدانەوەیەکی پۆزەتیڤە لەسەر هێزە کاریگەرەکان و بە تایبەت ئەو کاریگەرییانەی کە لەسەر یەکدی دایدەنێن.

مارکس ئەم شیکردنەوەو لێکۆڵینەوانە لە گۆشەنیگای دینامیکەوە، واتە بە مەبەستی دەرك کردنی هۆکار و چۆنیەتی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان ئەنجام ئەدات. هەر کۆمەڵگایەك لە ناو خۆیدا هەندێ شتی دژبەیەك و هەروەها هەندێ هێزی دژبەیەکی هەیە: ئەم شتە دژبەیەکانە جۆراوجۆرن و هەندێکیان وەك "کێبەرکێ نەتەوەیی و ئاینییەکان"، دوابەدوای یەك دنیایان غەڵتانی خۆین کردووە. بەڵام بەڕای مارکس "ململانێی چینایەتی" گرنگترینی کێشە کۆمەڵایەتییەکانەو، بە هەر حاڵ کۆمەڵگا، تەنانەت دێرین بێت یا خود فیۆدالیتەش، جۆرێکە لەم ململانێیە.

مـارکس، بەرانبـەر ئـەو کەسـانەی کـە رەخنـە لـە بنـەڕەتی بـوونی ئـەم جـۆرە دوژمنایەتییانـــە ئـــەگرن و پـــێ لـــە ســـەر ئـــەوە دائـــەگرن کەکـــەمتر لـــە دوژمنایەتییەکانی دیکە شەڕو ئاژاوە ئەخەنـەوە، بـەم جـۆرە وەڵام ئەداتـەوە کـە، دژایەتییـە نەتـەوەیی و ئایینییـەکان، بـە غافـڵ کردنـی خـەڵك لـە ململانـێ چینایەتییەکان، دۆژمنایەتییە راستەقینەکان دەشارنەوە.

هەروەها پێوایە ململانێ ناچینایەتییەکان و هەروەها ئەو دەسدرێژییە لاوەکـی و دەسکردانەی کە بۆ غافڵ کردن و رێ ونکردنی خەڵکی ئەنجام دەدرێـن، زۆربـەی کـات نابەرهەسـت و نـائیرادین. لێـرەدا دەتـوانین تـەوژمی ئیسـتدلالەکانی "شـەکاکەکان"ی سـەدەی هەژدەهـەم بـە تایبـەت "**والتـەر**[52]" هەسـت پـێ بکـەین.

مـارکس، بـە تونـدی ڕەخنـە لـە بـەرەو گەنـدەڵی بـردن و غافـڵ کـردن و هەڵخەڵەتانـدنی خـەڵکی دەگرێـت. بـە بـیروڕای ئـەو، کۆمـەڵگای سۆسیالیسـتی، کۆمەڵگایـەك ئـەبێت کـە مـرۆڤ تیایـدا نـابێ بـە کۆیلـەی بوتـە ئینسـانی، یـان ئایدۆلۆژیکە بالاکان. هـەروەها مـرۆڤ لـە کۆمەڵگایـەکی لـەو جـۆرەدا، لـە جـەبری خەسـارکردن و رووخانـدنی کەسایەتی و هێـزی کـاری خـۆی رزگـاری ئـەبێت. بـە

بیروڕای مێژوونووسێکی فەلسەفی، ئەم تیۆرە، پرەنسیبی ئاکاری کردەیی **کۆنت** ــ واتەمرۆڤ بە گشتی ــ ئەهێنێتەوە یاد و دەس نیشانی دەکات.

دوژمنایەتییە کۆمەڵایەتییەکان، چۆن ئەگۆڕدرێن؟ بەوتەی **مارکس** ، هاندەری سەرەکی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان،ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییانەن کەخۆشیان هەڵقوڵاوی جۆری بەرهەم هێنانن. لێهاتوویی **مارکس** لەوەدا بوو کە بە باشترین شێوە گرنگایەتی پێوەندی نێوان شێوەکانی بەرهەمێنان و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی دەس‌نیشان کرد. ئەم ڕێکخراوانە کە بە پێی ژینگە و کەش و هەوای تەکنیك دائەمەرزێن، سەربەخۆ لە ئیرادەی مرۆڤن. کەواتە لەم ڕووەوە **مارکس**، بەتەواوەتی خاڵی بەرانبەری **هێگڵە**. بە بیروڕای **هێگڵ**، ئایدیا مێژوو ئەهێنێتە ئاراوە، بەڵام بە بیروڕای **مارکس** مێژوو، ــ بە تایبەت ژێرخانی ئابووری ــ ئایدیا ئەهێنێتە ئاراوە. هەروەها بە بیروڕای مارکس، چەمکی ئایدیا پرەنسیبێکی متافیزیکی نییە بەڵکوو بریتییە لە هەندێ تێز و پرەنسیبی سیاسی و هەروەها مافی کۆمەڵایەتی. کەواتە بە بیروڕای ئەو، هەموو شتێك لەسەر بناغەی "مادە" ڕاوەستاوە. هەر لەبەر ئەوەیە کە تێزەکەی **مارکس**، بە ماتریالیزمی مێژوویی ناودێر کراوە. لە ناو ئەندیشەکانی مارکسدا، هەندێ لایەنی فاتالیستی(جەبری) بەدی دەکرێت:

1ــ هەژاری چینەدەسکورتەکان، بە هۆی خراپکاری و دڵ پیسی مرۆڤەوە نەهاتۆتە ئاراوە، بەڵکوو بەرهەمی جۆری کارکردنی ماشینی ئابووری و ئاکامی گۆڕانکارییەکی نائیرادییە؛

2ـــ رەوشــی تاکـەکانی مـرۆڤ بەســتراوەتەوە بـە ڕۆڵـی پێوەنـدییان بـە بزاوتـە جۆراوجۆرە ئابوورییەکانەوە. ئەمە مانـای "چـین" دەگـەینێت و مرۆڤـی کۆیلـەی ئـابووریش، ئێکۆنۆمیسـتە کلاسـیکەکان ئەهێنێتـەوە یـاد کـە ئـەویش بـە جـۆرە جەبرێکی سادەی ئابوورییەوە بەسترابووەوە.

3ـــ **مـارکس** پێشـبینی دەکـات کـە لـە ئاکـامی پێشـکەوتنی تـەکنیك و گۆڕانکـاری ئـابووری دا؛ بـە تایبـەت بـە ناوەنـدبوونی کارخانـە پیشەسـازییەکانی دەزگـا ئابوورییەکەی ئێستا کە لەسەر بناغەی قازانج (کاپیتالیزم) راوەستاوە، سـەرەنجام هەڵئەوەشێتەوە:

4ـ هەر بەو شێوەی کە **ئاگۆست کۆنـت**، پۆزیتیـویزم بـە لووتکـەی ئەندیشـەکانی خۆی لە قەڵەم ئەدات، "**مارکس**"یش دوای پیشاندانی ئەوە کە هەموو شـێوەیەکی ژیانی کۆمەڵایەتی، هەندێ دوژمنایەتی تایبەت بە خـۆی دەخولقێنێـت، سـەبارەت بە دوژمنایەتییەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایەی کە خـۆی پێشـبینی ئـەکات و هـەروەها سەبارەت بە شێوە تازەکانی زنجیرە پلەو پایە کۆمەڵایەتییـەکانی ئـەو کومەڵـگایە هیـچ قسەیەك ناکات. لێرەشدا، ئەم لایەنـە سـەرنج راکـێش و هاوبەشـەی زۆربـەی

تێزە گەورەکانی سۆسیۆلۆژی نۆرماتیڤ، کە هەموویان هەوڵی دامەزراندنی دەزگایەکی سەقامگیر ئەدەن، بەدی دەکرێت.

شان بەشانی ئەم گەشبینییە، خواستێکی ئیرادی و شۆڕشگێڕانەش لە ناو ئەندیشەکانی **مارکس** دا دەبینرێت. بە ڕای ئەو، کاتێ کە مرۆڤ، بزاڤە ئابوورییەکان دەرك بکات و بتوانێت لێکیان بداتەوە، دەتوانێت بە شێوەیەکی کاریگەر دەستیان تێوەر بدات و ڕەوتەکانیان بگۆڕێت و ئەمەش کاتێکی لەبارە بۆ "بە گەڕخستنی ئیرادە" و دەست پێکردنی "هۆکاری سۆبژێکتیڤ" لە کۆمەڵگەدا. لەگەڵ ئەوەشدا **مارکس** ئەگەری شکست هێنانی ئەم هۆکارەش لەبەرچاو دەگرێت. هەڵبەتە لەو حاڵەتە دواییەدا، هیچ ڕووداوێك ناقەومێت، یان تەنانەت ڕەنگە روو لە "ئاوابوون" بکات. دیارە لە درێژەی ڕەوتی خۆگونجاندن لەگەڵ بارودۆخی تازەدا، خۆپاراستن لە ئاژاوە تازەکانیش ئاسان نییە و بگرە زۆر سەختیشە. بە تایبەت، چوونکە چینە دەسەڵاتدارەکان، لەم ڕووەوە کە پلەوپایەو پیشەی خۆیان لە دەست داوە، مقاومەت ئەکەن.

ئەم لایەنە تایبەتانە ــ کە هەڵقوڵاوی گەشەسەندنی ئاسەوارەکانی **مارکس** و هەروەها درێژخایەن بوونی ماوەی گۆڕانکارییە فکرییەکانی ئەون ــ هەندێ قوتابخانەو حیزبی سیاسی هێناوەتە ئاراوە کە هەموویان خۆیان بە لایەنگری ئەو دەزانن. هەندێ کەسی وەك "**برۆنشتین**" و "**ژۆرس**"، هەروەها تیۆرسیەنەکانی بزاڤە سۆسیال دیمۆکراتەکان، هەندێ داگەڕانی هێمنایەتیخواز و گەش بینانەیان هەیەو لایەنگری ئازادی تاکەکەسین و، خوێندکارەکانی تری مارکسیش نوێنەری خواستە شۆڕشگێرانە و لێبڕاوانەکانی مارکسن ـ بە تایبەت ئاسەوارەکانی **لێنین** و

تیۆرسیەنەکانی دیکەی بزاڤی کۆمۆنیستی، نموونەیەکی تەواوی ئەو مەسەلەیەن. لێکدانەوەی ئەم تێزانە کە لە بنەڕەتدا، سیاسین و هەندێ ئامانجی خێراو پراکتیکییان هەیە، لە بازنەی سۆسیۆلۆژی زانستیدا ناگونجێن.

بە هەرحاڵ دەتوانین بەڕاشکاوییەوە ئەوە بڵێین کە دوای **سنت ئاگۆستین**، هیچ تێزێکی سۆسیۆلۆژی، لە بواری پراکتیکییەوە هێندەی تێزەکەی **مارکس** سەرکەوتوو نەبوە. ئەم تێزە ئەمڕۆ بە شێوەیەکی ڕەسمی و راستەوخۆ ئیلهام بەخشی گرنگترین بزاڤگەلی سیاسی هاوچەرخە (هەنووکە، لە "کیشوەری کۆن"دا رەگەزی سپی، لە نێوان دوو داگەڕانی دیاریکراودا، تا ڕادەیەك بە دوو بەشی یەکسان دابەشکراوە). ئایدیاکانی **مارکس**، بە دوو فۆرمی دیکتاتۆری و لیبراڵەوە، بە شێوەیەکی رەسمی، ڕێکخراوەکانی چەندین دەوڵەتی گەورە ڕێبەرایەتی دەکەن. ڕووداوە تازەکانیش ئەوە دەرئەخەن کە فەلسەفەی **مارکسیستی**، شۆڕشێکی گەورە ڕێبەرایەتی ئەکات کە ئاژاوە و شڵەژاویێتی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییە دێرینەکان و جۆری بیرکردنەوەی کۆنی هەندێ لەگەلانی ئاسیایی ئەو مەسەلەیە دەسەلمێنن بە تایبەت، ئەمڕۆکە پێدەچێت جیهانبینی تایبەتی **چینی**، بە تایبەت لۆژیکی **"تائۆ**[53]" و فەلسەفەی **کۆنفسیۆس**، بە قازانجی **مارکس** پشت گوێ دەخرێت.

هێربێرت ئسپێنسر و ئۆلۆسیۆنیزم (1820-1903ز)

ئەویش وەك **ئاگۆست کۆنت** سۆسیۆلۆژی لەسەرووی هەموو زانستەکانەوە دادەنا. سۆسیۆلۆژی **ئسپێنسر**، سۆسیۆلوژییەکی تەرکیبی و ئەنسکلۆپیدیکە، بەڵام ئەو لە ڕاستیدا دەیەویست پرەنسیبی گۆڕانکاری، کە لەو سەردەمەدا پاش "**لامارك**" و "**داروین**"، سازگارییەکی یەگجار زۆری لەگەڵ فەلسەفەدا هەبوو، لە هەموو بوارەکاندا بخاتە گەڕ. ئەویش وەك **کۆنت** پێیوا بوو کە هەموو شێوەکانی ژیان، درێژەی هەمان شێوەکانی پێشترن و لە هەمان کاتیشدا دەس پێکەری شێوەیەکی تازەن.

لەم ڕووەوە، یاسای ئەو گۆڕانکارییەی کە **ئسپێنسر** دایئەنێت، بریتییە لە گۆڕانی هێدی هێدی کۆمەڵێکی یەکرەوت (یکنواخت)، بە کۆمەڵێکی فرەچەشن. واتە لە هەموو بوارەکاندا ڕەوتێکی "سەرهەڵدانی جیاوازی" لە ئارادایە.

گرووپگەلی ئینسانی لە کۆمەڵگەدا، سەرەتا وەك دەستەگەلێکن کە هەموو ئەندامانی لە ڕووی فکری و تەکنیکی و ئابوورییەوە یەکسانن، پاشان دەبنە کۆمەڵانێکی ئاڵۆز، کە تیایاندا دابەش کردنی کارو پێوەندییە قەزاییەکانی نێوان تاکەکان، ڕوو لە جیاوازی و ناتەبایی دەکەن.

کۆنت، بە هۆی باوەڕمەندی بە پچڕانی دیاردە جیهانییەکان، میکانیزمی گەیاندە ئەوپەڕی خۆی و سەرەنجام باوەڕی بە جۆرە "**فینالیتە**"[55]یەك پەیدا کردبوو. بەڵام بە بیروڕای **ئسپێنسر**، ئەو فینالیتەیە بەشێك بوو لە گۆڕان. هەروەها بە کۆمەڵە قۆناغگەلێکی لە قەڵەم ئەدا کە بوونەوەرێکی نادیار بۆ گەیشتن بە

"هاوسـەنگی" تێیـان ئەپـەڕێنێت. جیـا لـەوەش ئـەم هاوسـەنگییە لای **ئسپێنسر**، شتێکی بـڕاوە (قـطعـي) نـەبوو و هـەروەها تـەمـەنێکی درێژخایەنیشی بـۆ قایـل نەبوو.

ئسپێنسر، شـیکردنـەوە و تێکـدانی توخمـە جۆراوجۆرەکـان ــ کـەلای ئـەو مانـای "هەڵوەشانەوە و داڕزان دەدات ــ بەرەوتێکی دژە گۆڕان لە قەڵەم ئەدات.

ئسپێسنر لە رووی سیاسییەوە کۆن پارێزە (محـا فـظـه کار) بـەڵام بـە شـێوەیەکی پێچەوانەی **کۆنت**. بە ڕای ئەو، ئیرادەی تاکەکەسی تا رادەیەك بە هـیچ شـێوەیەك و لە هیچ مەسەلەیەکدا کاریگەری نییەو، گۆڕانکاری گشتیش، هەڵقوڵاوی هەنـدێ عـادەتی "بەرهەسـت"ە کـە لـە هەنـدێ تایبەتمەنـدی بۆمـاوەیی ئۆرگانیکـەوە سەرچـاوەی گرتـووە. خـاوەن ئیختیـاری راسـتەقینەی چارەنووسـی جـەماوەریش، "چـییەتی"و خواسـتەکانی خـودی ئەوانـە، کەواتـە، بـەڕای **ئسپێنسـر** هـەموو بڕیـارێکی تاکەکەسـی بـە مەبەسـتی گـۆڕان دروسـت کـردن، تەنانـەت لـە لایـەن دیکتاتۆرێکی عاقڵەوە ــ وەك کەسێك کە **ئاگۆست کۆنت** تەسەوری ئـەکرد ــ ڕەت کراوەتەوە و شتێکی ناعەقڵانییە. لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵگاکان بـە ئاسانی خۆیـان لەگەڵ بارودۆخگەلی تازەدا رێك ئەخەن.

www.pertwk.com

ئسپێنسر، هەوڵی ئەدا یاسایەکی گشتی بۆ گۆڕانی کۆمەڵگەکان دابنێت. بەڕای ئەو، کۆمەڵگاکان دوو جۆرن:

1ـ جۆری سەربازی، کەتیایدا جەبرو زۆر و دەسەڵات زاڵە (فیۆدالیتە)

2ـ جۆری پیشەسازی، کە لەسەر بناغەی دابەش کردنی کار دامەزراوەو تیایدا بیرمەندان، ئەندازیاران و کارخانەدارەکان جڵەوی دەسەڵاتیان بەدەستەوەیە.

سەرەنجام **ئسپێنسر**، لەو رووەوە کە کردەوەگەلی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی بە کردەوەگەلی ئۆرگانیزم دەشوبهێنێت، بەیەکێك لە بناغەدانەرە سەرەکییەکانی ئۆرگانیسیزم دەژمێردرێت. بەڵام ئەوەش دەهێنێتەوە یاد کە سەرجەمی ئۆرگانیزمی حەیوانی، تەنها یەك دەزگای ئەعسابی هەیە، لە کاتێکدا، لە جەستەی کۆمەڵگەدا هەموو ئەندامان، ئەو دەزگایەیان هەیە. **ئسپێنسر** لەو مەسەلانەی سەرەوە، بەو دەرەنجامە گرنگە دەگات کە، لە بەر ئەوەی شعوور و هزری کۆمەڵایەتی لە یەكبەیەکی تاکەکاندایە، نەك لە هەموویاندا، کەواتە ئامانجی ژیانی کۆمەڵایەتیش "تاکە". بەواتایەکیتر ئامانج "تاك"ە، نەك کۆمەڵ.

نیچە، یان بەرپرچدانەوەی دژەمەسێحی (1844-1900ز)

هەرچەند **نیچە**، بە شێوەیەکی تایبەتی و رەسمی سۆسیۆلۆگ نەبوو، بەڵام بە شێوەی ناڕاستەوخۆ، کاریگەرییەکی یەگجار گرنگی لەسەر ئەندیشە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکاندا هەبوو. چوونکە بۆ یەکەم جار دەستی کرد بە رەت کردنەوەی سوننەتەکانی "مرۆڤ دۆستی" و یەکسانی خوازی، کە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی مەسێحییەتەوە تا ئەو سەردەمە، بەلانی کەمەوە، بە شێوەی زارەکی

و ڕواڵەتی لە ئارادابوون. پاشان خۆی بە پاڵەوانی ئاکارێکی ئەریستۆکراتیك لە قەڵەم دا و ڕایگەیاند کە بێ گومان کۆمەلانی خەڵکی ئەبێ ببنە قوربانی ئینسانە گەورەکان. ئەو پیاوە مەزنانەی کە **نیچە** باسیان دەکات، نابێ پابەند بن بەو ڕەحم و بەزەییەی کە **تەورات** و **ئنجیل** و **قورئان** لەسەر خەڵکیان واجب کردبوو. بە کورتی، بۆ کەسێکی ئەریستۆکرات، هەموو شتێك ڕەوابوو، وە ئەمەش لە ڕاستیدا، نەهیلیزمێك بوو کە کۆمەلانی خەڵکی دڵسارد دەکردو، دەسەلاتدارانیشی دڵخۆش دەکرد. **نیچە** بە هەموو توانایەوە، قسە لەسەر "قەداسەت"ی ڕۆمانتیکی نەفسانیات ئەکات و دەڵێ "پاش سەرکوت کردنی نەفسانیات، ئیدی چ شتێکمان بۆ ئەمێنێتەوە؟" ئەو شتەی کە خۆی بە "ئیرادەی ئیختیار" ناودێر دەکات، لە سەروو هەموو شتێکەوە دادەنێت و لەو بڕوایە دایە کە دەبێ "لەسەرووی چاکە وخراپەدا" دابنرێت، بە شێوەیەك کە هیچ مرۆڤایەتی و جوامێرییەك ڕێ لە جێبەجێ کردنی نەگرێت.

نیچە وای پێشبینی کرد کە "سەدەی بیستەم، سەردەمی کلاسیکی جەنگ" ئەبێت. ئەو، کە لە فەساحەت و ڕەوانبێژیدا، جگە لە **ژان ژاك ڕۆسۆ**، هاوتای نەبوو، کاریگەرییەکی گەورە و لە هەمان کاتیشدا فرەچەشنی لەسەر بیروڕای

گشتی دانا، چوونکە تایبەتمەندی هەیەجانە فکرییەکانی **نیچە** لەوەدایە کە، ناتوانین بەرنامەیەکی دیاریکراویان لێهەڵێنجێنین.

لێرەدا دیارنییە کە ئایا مەبەستی لە "گەورە پیاو" مورتازێکە، یان فەیلەسووفێکی گومانکار، یان جەردەیەك؟ زۆربەی سۆسیۆلۆگەکان هەوڵیان داوە وەڵامی ئەو پرسیارانە بدەنەوە، بەڵام **نیچە** هەروا لە ناو تەمومژدا هێشتوونیەتەوە.

تێزەکەی **نیچە** لە مەسەلەکانی تریشدا هەر بەو جۆرەیە. بۆ نموونە، ئایا مەبەست لە "ئیرادەی ئیختیار" مل هۆڕێتییە بە سەر کۆیلەکاندا، یان دزی کردنی نەترسانە، یان توندو تێژی کردن لەگەڵ نەفسدا؟ ئایا "**حاڵەتی سەربازی ڕۆح**" بە واتای ئازایەتی پاڵەوانێکی کەڵەگەتە، یان خۆڕاگری فکرێکی سەرکێشە لە بەرانبەر زۆرداری و کۆیلەتیدا؟[56]

نیچە هیچ بایەخێکی بە دەس‌نیشان کردنی بیروڕاکانی خۆی نەئەداو هەر بەم هۆیەشەوە، شێوەگەلێکی جۆراوجۆری دژەئاکاری، خۆیان خستۆتەپاڵی، کە قەسابییەکان و کوشت وبڕەکانی **نازیسم** گرنگترینی ئەوانەیە. بەهەر حاڵ **نیچە**، لەو بڕوایەدایە کە دەبێ ئەریستۆکراسییەکی تازە بهێنرێتە ئاراوە کە لە هەموو کۆت و بەندەکانی ئاکار، خاکەڕایی، جوامێری و بەزەیی و ڕەحم بەدووربێت. ئەم ئەریستۆکراسییە ئەبێ خاوەنی ئاکارێکی سووکانە بێت و، نەك لە ڕووی دڵسۆزی و دلۆڤانییەوە بەڵکوو وەك ئامرازی "لەسەرتربوون" و هەروەها وەك شتێك کە ئەتوانێت بیخاتە خزمەتی ئیرادەی ئیختیاری خۆیەوە، چاوی لێبکات.

بەشی دووهەم

قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵناسی

ئاسـەوارەکانی **هێربێـرت ئسپێنسـر**، لـە رووی زەمەنییـەوە، دواهـەمین بەشـی سیسـتمەکانی سۆسـیۆلۆژییە، واتـە ئـەو سیسـتمانەی کـە هـەوڵیان ئـەدا، دیاردەکۆمەڵایەتییـەکان لـە روانگەیـەکی گشـتی و جیهانییـەوە بخەنـە بـەرباس و لێکۆڵینـەوە. تایبەتمەنـدی هاوبەشـی قوتابخانـە جۆراوجۆرەکـانی دوای **ئسپێنسـر**، ئەوە بوو کە هەر کامیان، بایەخیان بەیـەکێك لـە لایەنـە جۆراوجۆرەکـانی ژیـانی کۆمەڵایـەتی ئـەداو، دواتـر ئـەم رەوشـە بـە "**سۆسـیۆلۆژی هۆکارەکـان**" ناوبـانگی دەرکرد.

www.pertwk.com

"تیـۆری هۆکارەکـان" و هـەروەها، بەوتـەی یـەکێك لـە مامۆسـتایان "تیـۆرە تـاك رەهەندییەکان" بەگشتی لایەنێکی هاوبەشیان هەیـە و ئـەو لایەنـەش ئەوەیـە کـە هەموویان روانگەیەکی دینامیکیان هەیە. ئامانجی ئەم تیۆرانـە، زیـاتر ئیسـتدلالی گۆڕانکارییــە کۆمەڵایەتییەکانــە. هەڵبەتــە ئــەم گۆڕانکارییانــە، زۆر ئاشــکران و تەنانەت قابیلی ژماردنیشن. بەڵام ئەم ئاشکرابوونە، سەبارەت بە هۆکارەکانی ئەم گۆڕانکارییانـە کـە شـڵەژاون و تەنانـەت زۆربـەی کـات نایـانبینین، راسـتی لـەخۆ ناگرێـتو بـە مەبەسـتی دەرك کردنیـان، پێویسـتە راڤـە و لێکۆڵینــەوە لەســەر رووداوەکان بکرێت.

بێگومان، داهێنەرانی ئـەم تیۆرانـە، ئاگاییـەکی باشـیان هەیـە سـەبارەت بـە ئـاڵۆز بوونی ئەو هۆکارانەی کە کاریگەرییان هەیە لەسەر گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان و، کەواتە باس لە سەرگرنگایەتی و رادەو کاریگەرییـەکانی هـەرکام لـەو هۆکارانـە ئەکەن.خاڵە هاوبەشەکانی ئەم تیۆرانە بریتییە لە:

1ـ زیاتر بە دوای هۆکاری سەرەکیدا ئەگەڕێن؛

2ـ بەدەگمەن ئەوە قبووڵ دەکەن کەهەندێ مەسەلە، کاریگـەرییان لەسـەر رۆڵـی ئەم هۆکارانە دانابێت. چوونکە ئەوشـتەی کـە ئـەمڕۆ بـە هۆکـارێکی کاریگـەر لـە قەڵەم دەدرێت، رەنگە رۆژێکیتر، بە هـۆی هەنـدێ بـارودۆخ و رێکەوتـەوە، تـەنها رۆڵی هۆکارێکی پلە دووهەم بگێڕێت و رەنگـە لـە هـەمان کاتیشـدا بتوانێـت پـاش دواکـەوتنێکی کـەم تـا زۆر درێژخایـەن، بـە هـۆی هەنـدێ کـەش وهـەوای تـازەوە، گرنگایەتی جارانی خۆی بە دەست بهێنێتەوە.

قوتابخانەی پسیکۆلۆژیک

بەرجستەترین نوێنەری ئەم قوتابخانەیە "**گابریل تراد**"ە (1843-1904). بەڕای ئەو، پسیکۆلۆژی بەسەر بیۆلۆژیدا زاڵەو هەروەها لەو باوەڕەدا بوو کەهۆی سەرەکی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، ئەو رەوتە زەینییە تاکەکەسییانەن کە بەردەوام دووبارە دەبنەوە.

دوو مەسەلەی یەگجار گرنگی کۆمەڵایەتی بریتین لە، داهێنان، واتە دیاردەیەکی تەواو تاکەکەسی کە تەکنیك و رێکخراوە تازەکان ئەهێنێتە ئاراوە، ئەوی تریان، لاسایی کردنەوە، کە داهێنان لە رێگەی ئەوەوە بڵاوە دەبێت.

وەك پێناسەیەك دەتوانین بڵێین، کۆمەلگا بریتییە لە گرووپێك لە تاکەکانی مرۆڤ کەلاسایی یەگدی ئەکەنەوە. بە بیروڕای "**تراد**" لاسایی کردنەوە دوو جۆری سەرەکی هەیە: یەکێکیان، لاسایی کردنەوەی داب و نەریتەکان لە نێوان وەچەکاندا. ئەوی تریان، لاسایی کردنەوەی رێورەسم و داب و نەریتەکان، لە نێوان خەڵکانی هاوچەرخی یەگدی. بەگشتی دواکەوتووان لاسایی پێشکەوتووان ئەکەنەوە، واتە ئێمە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیك، لاسایی ئەو کۆمەڵگانە ئەکەینەوە کە لای ئێمە حەیسییەت و دەسەڵاتێکی زیاتریان هەیە. **تراد**، دوو

جۆر لاسایی کردنــەوە دەسنیشـان دەکـات: یـەکێکیان کەڵـك وەرگـرتنی کامـڵ و هەمەلایەنــە لــە "مۆدێــل". ئــەوی دیکــەیان چــێ کردنــی شــکلێکی پێچــەوانەی نموونەی سەرەکی (لاسایی کردنەوەی پێچەوانە.)

ئــەو، ژیــانی کۆمەڵــگەکان بــە دەریاچــەیەك دەشــوبهێنێت کــە دایمــە شــەپۆل دەهاوێـت.(واتــە لــە جموجـۆڵ و حەرەکەتدایــە). ئــەم شــەپۆلانە زۆربــەی کــات، لەیەکتری ئەدەن و لە ئەنجامی ئەو پێکدادانەدا، یان لەگەڵ یەگدی رێك ئەکەون، یان لە دژی یەك ئەبن.

پسیکۆلۆژی کۆملایەتی، بـە بـیروڕای **تـراد**، پسیکۆلۆژییەکی نێـوان هزرییـە (بـین الافکـار) و یاسـاکانی دەبـێ ئـەو پرەنسـیبە جۆراوجۆرانــە دەسنیشـان بکـەن کـە تاکەکان بە تەنهایی، یان بە کۆمەڵ دزە ئەکەنـە نـاو یەگدییـەوە و کاریگـەری لـە سەریەکتری دادەنێن.

بە گرینگ و بنـەڕەتی لـە قەڵەم دانـی دیـاردە پسیکۆلۆژییەکان، لـە نـاو زۆربـەی سۆسـیۆلۆگەکانی تـری وەك، "**واکس ویلێـر**[57]"، "**وێسـتر مـارك**[58]"یشـدا بەرچـاو دەکەوێت. لە دیدگای هەندێکشەوە، غـەریزەکان و خواسـتەکان، هۆکـاری سـەرەکی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانن. شێوە بیرکردنەوەی سۆسـیۆلۆگە ئەمەریکییـەکان وەك، "**گیـدینگ**[59]"، **کـۆلی**[60]"، "**سمـاڵ**[61]" و، بـە تایبـەت "**مـاك دۆگـاڵ**[62]"یـش لـەو جۆرەیە.

لێکۆڵینــەوە لەســەر کۆمــەڵانی خــەڵکیش، ســەرنجی زۆربــەی هزرمەنــدانی بــەلای خۆیدا راکێشاوە. زۆربەی ئەو کەسانەی کە تا ئێستا ناومان بردن، لـەو بڕوایـەدان کە نـاتوانرێ ، بـە سـەرجەم بەشـە جۆراوجۆرەکـانی کۆمـەڵێك بڵێـێن "کۆمـەڵ"،

بەڵکوو "کۆمەڵ" لە راستیدا جۆرە"یەکە"یەکی پسیکۆلۆژیکی جیاواز لە رۆحییە تاکەکەسییەکانە، لێکۆڵینەوەگەلی باس کراو، زیاتر لەسەر هەندێ دیاردەدا ئەنجام دراوە وەك، خۆپیشاندانە نائاساییەکانی کۆمەڵانی خەڵك، توندوتیژی، جینۆساید، قەڵاچۆکردن، شۆڕش و ..... کە ئەو دەرەنجامە رەشبینانەی لێ کەوتۆتەوە کە هەمیشە کۆمەڵانی خەڵك بە کوێر، توندڕەو، یان جینایەتکار ئەناسێنێت. هەڵبەتە ئەمە داوەرییەکی سەیر و کینەتۆزانەیە، چوونکە لە بەرانبەر هەر شۆڕش، یان خۆپیشاندانێکی توندڕەوانە63دا، دەتوانین هەزاران "کۆمەڵ"ی ئارام و گوێڕایەڵیش بەدیبکەین.

دەتوانین قوتابخانە ئەڵمانییەکانی "**هێربارت**"، "**لازاروس**"، "**ئشنیتاڵ**" و هەروەها لێکۆلینەوەکانی "**گوستاو لۆبۆن**"، "**فۆئیە**"، "**گیسرلینگ**"، "**ئالی فور**"، "**مادارياگا**" و... کە لە سەربناغەی پسیکۆلۆژی گەلان ڕاوەستاون، بە قوتابخانەگەلی پسیکۆلۆژیك لە قەڵەم بدەین.

قوتابخانە پسیکانالیتکەکانی "**فرۆید**"، "**یوونگ**" و "**ئادلێر**"یش رۆڵێکی گرنگیان گێڕاوە لە سۆسیۆلۆژی پسیکۆلۆژیکدا. ئەم قوتابخانانە، هەندێ ئیستدلالیان هەیە لەمەڕ کاریگەریگەلێکی بە گشتی "خودئاگا" و تی پیك. ئەو هۆکارانەش کە

www.pertwk.com

لێکۆڵینـەوەیان لەسـەر ئەکـەن، زیـاتر بـریتین لـە بـارودۆخی کۆمـەڵگا و لەگـەڵ ئەوەشـدا وێـڕای ئـەو ڕەنگدانـەوە و پێکادانانـەی کـە هـەڵقوڵاوی زۆر و گوشـارە کۆمەڵایەتییەکانن، بەرهۆکارەکانیشیان دەس نیشان دەکەن.

قوتابخانەی مکانیزم و بیۆلۆژی

ئەتوانین ئەم ناوانە لەسـەر ئـەو قوتابخانـە تـەواو بگۆڕانـە (متغیر) دابنـێین کـە، بەدەسـت پـێکـردن بـە دیدگاگـەلێکی جیـاوازەوە، بـە هەنـدێ دەرەنجـام کۆتاییـان پـێدێـت کـە هـیچ بیروڕایـەکی فینالیسـتی و هـەروەها هـیچ جـۆرە باوەڕێکیـان نێدانییە سەبارەت بە ئەگەری وەرگۆڕانی مرۆڤایەتی.

لە ژێرناوی نوێخوازی و بە ئیلهام وەرگـرتن لـە زانستـەکانی فیزیـك و بیۆلۆژیـك، دەتوانین فاتالیزمی تاریك و تەسلیم خوازانەی **ئیـبنی خەلـدوون** و **هـۆبس** بـەدی بکەین.

دەستەی یەکەمی ئەو گرووپە، ئەو کەسانەن کـە بـوونی هـەموو جـۆرە تەقـدیرێك بەمەبەستی ڕێنمایی کردنی دایمەی مـرۆڤ بـەرەو پێشـکەوتن و سـەرکەوتنی، ڕەت دەکەنەوە و لەم ڕووەوە لە هزرمەندانی سەدەی هەژدەهەم بە تایبەت "**دێکارت**"، "**ئسپینۆزا**"، "**گرۆتیۆس**"، **مالبرانش**"، "**هۆبس**"، **لایب نیتز**" و تەنانـەت "**بیـل**" ئەچـن. چـوونکە ئـەم هزرمەندانـەش دژایـەتی هـەمووجۆرە فینـالیزم و مۆراڵیزمێکیان دەکرد کە لە سەدەکانی دواتر گرنگییان پێدرا.

لە روانگەی سۆسیۆلۆگەکانی وەك، "**پارتۆ**[64]"و **کاری**[65]" دا، کۆمەڵگا بریتییە لە سیستمێکی هاوسەنگ. هاوسەنگییەك کە لە هەموو بوارە مادی و رۆحییەکانی خۆیدا، پێڕەوی لە یاسای "بێجموجۆڵی" دەکات. هەر بەم هۆیەوە "زەروورەت"، یان حەقیقەتی رەها هیچ مانایەکی نییە. بە بڕوای ئەوان، دەبێ دوو چەمکی "بگۆڕ" و "کردە" لە جێی هۆکار و بەرهۆکار دابنرێت، چوونکە دیاردەکان، وابەستەییەکی هاوبەشیان هەیە. هەروەها هاوسەنگییە کۆمەڵایەتییەکان ــ بە هۆی ئەو رووداوانەی کە رەنگە قابیلی پێشبینی کردن نەبن و یان تەنانەت بە هەڵکەوت رووبدەن و لەگەڵ ئەوەشدا هەڵقوڵاوی گۆڕانکارییە جوراوجۆرەکان بن، هیچ جۆرە فینالیتەیەکی باش یا خراپیان تیانەبێت ــ تێك دەچن.

پارتۆ و قوتابخانەکەی

ئیکۆنۆمیستە سەرەتاییەکان یان وەك، "**کسنی**" بیۆلۆژیست، یان وەك **ئادام ئسمیت** فەیلەسووف بوون و بە پیچەوانەی **مارکس** و **پارتۆ**، لە ئابورییەوە دەستیان پێکرد و دوایی چوونە ناو سۆسیۆلۆژییەوە و ئەم دوو زانستەیان بە تەواوەتی تێکەڵی یەکدی کرد **پارتۆ**، "**والراس**" و "**کۆرنۆ**" لە بناغەدانەرانی

ئابووری ماتماتیك بوون و **پارتۆ** ئەیویست میتۆدە راڤەکارییەکانی ماتماتیك بخاتە ناو سۆسیۆلۆژییەوە.

ئەتوانین بڵێین تا سەردەمی **پارتۆ**، هەموو سۆسیۆلۆگەکان، نیمچە باوەڕێکیان بە عیرفان هەبوو. هەموویان کەم تا زۆر باوەڕیان هەبوو بە خواستێکی سەقامگرتووی بنەڕەتی و هەروەها ئامانجێك کە مرۆڤ سەرەڕای هەموو وێرانییەکان، هەوڵ ئەدات پێیبگات. زۆربەشیان، لە رێنسانس بەدواوە باوەڕیان بە جۆرە گۆڕانێکی کەم تازۆر، حەتمی هەبوو: هەندێکیان لە ژێر ناوی گەشەسەندنی روولە زیادبووی شارستانییەت و هەندێکی تریان بە ئاشکرا لە رێگەی تیۆرەکانیانەوە سەبارەت بە پێشکەوتنی مرۆڤ، ئەو بابەتەی سەرەوەیان بەیان ئەکرد.

لە لایەکیترەوە، سۆسیۆلۆژی هەوڵی ئەدا، ببێتە خالّی بەرانبەری میتۆدە "گێڕانەوەیی"یەکانی مێژوونووسان. مێژوونووسان، هەمیشە لە ژێرکاریگەری رووداوە پڕ جەنجاڵ و تراژیك و تیاترالّەکاندا بوون و هەمیشە گێڕانەوەی بشێویگەل و کارەساتەکانیان لە سەرووی بابەتەکانی ترەوە دادەنا. بەلاّم سۆسیۆلۆگەکان، بە پێچەوانەوە، وایان پیشان داوە کە رووداوگەلی ناوبراو، شتانێکی لاوەکی و بیّ بایەخن چوونکە رووداوە تەواو سەرنج راکێشەکانی مێژوو، لە دیدی ئەوانەوە، تەنها گۆڕانێکە کە لە ناو سیستمەکان، شێوەی ژیان، زانیاری، بیروباوەڕو رێکخراوە کۆمەلاّیەتییەکانی گەلاندا هاتۆتە ئاراوە. سیستمە گەورە سۆسیۆلۆژیکەکانیش، هەمیشە هەولّی ئەوەیان داوە کە لە مانای هەر ئەو گۆڕانکارییانە تیّبگەن، بەلاّم ئەم لێکۆلّینەوانە، دەست ئەکەن بە پاساوهێنانەوەو،

ئەو سیستمانە بە خەیاڵی ئەوەی کە مانای گشتی گۆڕانی کۆمەڵگایان دۆزیوەتەوە، بۆ داکۆکی کردن لە بیروڕاکانیان، پشتیان بە بەڵگە مێژووییەکانەوە بەستووە.

هەر ئەم داگەڕانە، لە ناو تیۆری هۆکارەکانیشدا دەبینرێت. هەر کام لەوانە، پێ لەسەر ئەفزەلییەتی **"هۆکاری خود"** دائەگرن و بۆ سەلماندنی تێزەکەیان، پێرستێك لە رووداوەکان ئامادە ئەکەن. **پارتۆ**، بۆ خۆپاراستن لەم مەسەلەیە، سەرەتا لەو باوەڕەدا بوو کە هەموو کۆمەڵگایەك بریتییە لە "سیستمێکی هاوسەنگ" لە نێوان هێزە جۆراوجۆرەکانداو، تا ئەوکاتە درێژە دەکێشێت کە بە هۆی پێوەندی نێوان ئەم هێزانەوە هاوسەنگی بۆدابین بکرێت.

پاشان، **پارتۆ** ئەیویست هێزەناوبراوەکان بخاتە بەر راڤە و لێکۆڵینەوەوە. هەندێك لەو هێزانە ئابوورین و کەواتە لەدەرەوەی بازنەی سۆسیۆلۆژیدان. سەبارەت بە هێزەکانی تریش، **پارتۆ** بەمەبەستی دۆزینەوەی گرنگترینیان، هەوڵ ئەدات ئەو بەشە بنەڕەتی وسەقامگرتووە بدۆزێتەوە کە لە پشت گۆڕانکارییەکان و خۆپیشاندانە جۆراوجۆرەکانیاندایەو بە هۆی شیکردنەوەوە، جیا دەکرێتەوەو دەسنیشان دەکرێت.

www.pertwk.com

گۆڕانی کۆمەڵگاکان گرێدراوە بە ڕادەی ئەو هێزە جۆراوجۆرانەوە، بەڵام ئەم ڕادەیەشی ڕەنگە بگۆڕێت و شێوەگەلێکی تازەی هاوسەنگ و زۆربەی کات چاوەڕوان نەکراو، بهێنێتە ئاراوە. کەواتە، بە هیچ شێوەیەك ناتوانین بانگەشەی ئەوە بکەین کە گوڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان قابیلی پێشبینی کردنن.

باوەڕگەلێکی رەش بینانە کە بەتەواوەتی نوێنەری رۆحی دژایەتیکەرانەی ئەو بوون، هەرچیزیاتر جیاوازی بیروڕاکانی لەگەڵ تێزە کلاسیکەکان ئاشکرا دەکا. پارتۆ رەخنە لەوکەسانە دەگرێ کە قسە لەسەر پێشکەوتنی هەتایی و تەنانەت دیمۆکراسی ئەکەن و، هەروەها دەیەوێت بە هۆی هەندێ بەڵگەی دژبەیەکەوە، ئەوانەی کە باوەڕیان بە پێشکەوتنی ئاکاری هەیە، قەناعەت پێبکات کە مروڤ لەبەرئەوەی کە بوونەوەرێکی بە تەواوەتی نیازمەندەو هەروەها لە نێوان هەندێ پرەنسیبی تەنانەت پووچیشدا قەتیس ماوە، کەواتە، خورافات تیانەچووە، بەڵکوو جێگای ئەگۆڕێت. پارتۆ، کە بیروڕاکانی وەك ئەوانەی فرۆید وان، لێکۆڵینەوە لەسەر "ئامبی والانس[66]"ی خواستەکان ئەکات و بۆ نموونە، ئەوە دەسنیشان دەکا کە سێکسخوازی رێبەران و دەسەڵاتداران رەنگە بە هەندێ مەسەلەی وەك داوێن پیسی، یان خۆ بە پاك نیشان دان و هەندێ توندوتێژی کۆتایی پێبێت.

پارتۆ، سەرەڕای لایەنی مکانیکی بەڵگەکانی، گرنگییەکی زۆر بۆ جیاوازی تاکەکان، قایل بووە و ئەو جیاوازییانەشی پۆلێن دەکرد و پێی وابوو کە تاکەکان لە رووی کۆمەڵایەتییەوە نایەکسانن. ئەم پۆلێن کردنە، بریتییە لە دیاردەی "گواستنەوەی نوخبەکان"، واتە جێگۆڕکێ کردنی دایمی تاکە بەهرەدارەکان، لە چینەکانی خوارەوە بۆ چینەباڵاکان. چۆنیەتی بەدی هاتنی مەسەلەی

گواستنەوەی نوخبەکان، یەکێکە لەو لایەنە تایبەتانەی کە جیاوازی گرووپەکانی کۆمەڵگا بە باشترین شێوە دەسنیشان ئەکات.

"**م.س.جینی**[67]" بە درێژەپێدانی ئەندیشەکانی **پارتۆ**، بە شێوەیەکی زانستی، ئاکام گەلی بگۆڕی هەڵبەزودابەزی هاوسەنگییە کۆمەلایەتییەکانی، بە تایبەت لە بواری ئابووریدا خستۆتەبەر لێکۆڵینەوەو لەو بڕوایە دایە کە هەندێ لەو هەڵبەزو دابەزانە (نوسانات) ئاکامگەلێکی کاتی، یان بەرتەسکیان هەیە، هەندێکیشیان گۆڕانکاریگەلێکی گرنگ و بنەڕەتییان لێ‌ئەکەوێتەوەو سەرەنجام هەندێکی تریان، دەبنە هۆی شێواندنی هاوسەنگییەکانی پێشوو و تەنانەت دەبنە هۆی شۆڕشێکی توندو بە هۆی ئەم شۆڕشەوە، سیستمێکی هاوسەنگ و هەروەها پێوەندیگەلێکی تازەی کۆمەلایەتی هێدی هێدی سەرهەڵئەدات. ئەم ڕەوتانە بە هیچ شێوەیەك پێشبینی ناکرێن و پێوەندیگەلی تازەی هێزە کۆمەلایەتییەکان، زۆربەی کات، لە ڕووداوە کەم بایەخ و بەهەڵکەوتەکانی قۆناغە قەیرانییەکانەوە سەرهەڵئەدەن.

www.pertwk.com

تێزە رەگەزییەکان و هەڵبژاردنی رەگەز

لایەنی گشتی ئەم تێزانە، جۆرێك فاتالیزم و ئەریستۆکراتیکە. لە دیدگای ئەم تێزانەوە، جیاوازی شارستانییەت و هێزی گرووپە جۆراوجۆرە ئینسانییەکان، گرێدراوە بە بەهرە زگماکییەکانی هەر رەگەزێکەوە. کەواتە هەر رەگەزێك بۆ پلەو پایەیەك هەڵبژێردراوە کە حەتمەن دەبێ پێیبگات.

ئەم تیۆرە، بە شێوەگەلێکی جۆراوجۆر، تا رادەیەك لە ناو هەموو کۆمەڵگا دێرینەکاندا بەرچاو دەکەوێ. لە قۆناغی خێڵایەتیدا، هەموو ئەندامانی خێڵ، بە هۆی پێوەندیگەلی بنەماڵەییەوە خۆیان بەوابەستەی یەکتری ئەزانن و لەو بڕوایەدان کە بە هۆی باوکێکەوە کە بناغەدانەری "**سیتە**"یە، یان ئاژەڵێك کە دەیپەرستن، یان تەنانەت بەهۆی خوایەکەوە خولقێنراون و رەگەزەکانیتر وەك رەگەزی ناپاك، یان خوارتر لە قەڵەم ئەدەن و سووکایەتییان پێدەکەن. بەڵام هەرکات بواربرەخسێت و گرووپێکی بچووك، یان خێڵێك، یان دانیشتووانی وڵاتێك ژمارەیان رووی لە زیادبوون کرد، لایەنگرانی ئەم تیۆرانە، رووبەڕووی جیاوازیگەلی زمانی، مەزهەبی، شارستانی و رەگەزی دەبنەوە. یۆنانییەکانیش، لە کاتێکدا کە لە نێوان خۆیان و گەلە دواکەوتووەکانی دیکە جیاوازی قایل دەبن، رووبەڕووی ئەو جیاوازییە ناوخۆییانە دەبنەوە، سەرەڕای هەموو ئەم مەسەلانە، چینییەکان بەم ئەفسانەیە وەفادار مانەوە و هەنووکەش خۆیان بە "**مناڵانی هان**" یان مناڵانی "سەدبنەماڵە" دەزانن.

لەسەدەی نۆزدەهەمیشدا جۆرە هەماهەنگی و تەبایییەك لە نێوان دۆخە مێژووییەکان و تێزەڕگەزییەکاندا هاتە ئاراوە. تا ئەو سەردەمە جیهان، بە هەندێ شارستانییەتی گەورە، کە هەموویان هێندەی یەکدی خاوەنی پیشەسازی بوون، دابەش دەکرا. ئەم شارستانییەتانە، لە رووی مەزهەبی، ئاکاری و فەرهەنگییەوە سووکایەتییان بە یەکتری دەکرد و بۆ نموونە **چین، ژاپۆن**، دنیای مەسێحییەت و دنیای ئیسلام، یەکترییان بە وەحشی و کافر لە قەڵەم ئەدا.

لەسەدەی نۆزدەهەمدا، شارستانییەتی ئەورووپایی، سەر کەوتنێکی گەورەی بەدەست هێنا: کاتێکدا کە هاوچەرخەکانی **لویی پانزدەهەم**، بە شێوەیەکی ئاسایی، پاشای عوسمانییان بە "بەهێزترین سوڵتانی جیهان" ناودێر ئەکرد. ساڵی 1760ز ئیمپراتووری تورك، "لەگیانەلاندابوو، چینیش دەوڵەتێکی تێکشکاو بوو کە پاشماوەکانی لە لایەن ئەوانی ترەوە دابەش دەکراو بە تالان ئەبردرا. ئیمپراتووری ژاپۆنیش، زیاتر وەك تەختەی ئۆپێرات وابوو. لە خۆبایيترین شارستانییەتەکان، بە شێوەیەکی خاکەڕایانە روویان لە قوتابخانەی خۆرئاوا دەکردو، بە کورتی، سەدەیەك دوای "**پێتری مەزن**" هەموو وڵاتانی جیهان، پێرەوییان لەو دەکرد و بە رێگای ئەودا دەچوون.

هەڵبەتـە ئـەم بارودۆخـە بـە تـەواوەتی لـە نـاو تیـۆرە جۆراوجۆرەکانـدا رەنگـی ئەدایەوە. هەر بەم هۆیەوە، سەرەتا تیۆری زمانناسی کە گرنگییەکی تایبەتی ئەدا بە زمانە هیندو ئەورووپاییەکان و هەروەها ئـەو گەلـە سـەرکەوتووانەی کـە بـەو زمانانە ئەپەیڤین. پاشان تیۆری "**گۆبینۆ**" سـەبارەت بـە نایەکسانی رەگـەزەکانی مرۆڤ، هاتە ئاراوە.

بـە بـیرورای **گۆبینـۆ**، هۆکـاری سـەرەکی پێشـکەوتن، یـان هەڵوەشـانەوەی هـەر کۆمەڵگایـەك، هۆکـاری رەگەزییـەو رووخـان و هەڵوەشـانەی هـەر گـەلێك لەبـەر ئەوەیە کە پێکهاتە رەگەزییەکەی بـەهۆی تێکـەڵ بـوونی خوێنـەوە گـۆڕدراوە. لـە لایەکی ترەوە **گۆبینۆ**، رەگەزەکان، بە دووبەشی "پەست" و "باڵا" دا بەش ئەکات و لەو بڕوایەدایە کە زۆربەی رەگەزەکان، هـەرگیز توانـای بـە شارسـتانی بوونیـان نییە. چوونکە هەندێکیان، لە ناوچەگەلێکدا دەژین کە سەڕەرای خـۆش ئاووهـەوا بوونیان، هێشتا لە قۆناغی سەرەتاییدا ماونەتەوە. بـە بـیرورای ئـەو، سـێ رەگـەزی مرۆڤ، واتە سپی، زەرد و ڕەش، سەرچاوە گەلی جۆراوجۆر و لێكجودایان هەیـە و بە ناچاریش هەندێ تایبەتمەندی سەقامگرتووی پسیکۆلۆژیکییان هەیە کە تـەنها تێکەڵ بوونی خوێن دەتوانێ بیانگۆڕێت. **گۆبینۆ** دژی تێکەڵ بوونی رەگەزییە، بە تایبەت لەبەر ئەوەی کە پێیوابوو تێکەڵ بوون، بـەهرەی داهێنـان و رەسـەنایەتی رەگەزی سپی ــ کە شارستانییەتی مۆدێرنی هێناوەتە ئاراوە ـــ لـە نـاو دەبـا و لـە ئاکامدا یەکدەسێتی (یکنواختی) و ئەفزەلییـەت و ئیمتیازەکـانی لـێ دەسـێنێتەوە. لـەم حاڵەتـەدا، "هـەموو ئینسـانەکان لـە رووی جەسـتەو تایبەتمەندییـەکان و هەروەها ئاکارەوە وەك پۆلینزییەکان یەکدەست ئەبن".

تێورەکانی **گۆبینۆ** زێدەڕەوی گەلێکی زۆریان تیاکراو دواتر، لە ڕیزی تیۆرەکانەوە چوونە دەرەوەو کەوتنە ریزی تێزە سیاسییەکانەوەو لە ئاکامدا، جیهانیان غەڵتانی خوێن کرد و پێشبینییەکەی "**واشر دولاپوژ**" خوێندکاری گۆبینۆی هێنایەدی کە دەیگوت: "دە، بیست ساڵ دواتر، ملوێنها کەس لە خەڵکی، بەهۆی ناکۆکییەکی بچووك لە مێشکیاندا، یەکتری کوشت و بڕدەکەن". ئەم پێشبینییە لە ساڵی 1900 دا ئینسانی دەهێنایە پێکەنین، بەڵام...

هەندێ کەسیش، رادەگەلێکی دیاریکراویان بۆ دەسنیشان کردنی رەگەزە جۆراوجۆرەکان پێشنیار کرد. بۆ نموونە، دابەش کردنە بە ناوبانگەکەی تاکەکانی مرۆڤ بە "**دولیکۆسفال**"[68] و "**براشی سفال**[69]" تا ئەو سەردەمە بایەخێکی زۆری هەبوو. (دولیکۆسفالەکان جگە لە رەگەزی باکووری، بە تایبەت لە ناو رەگەزی رەش پێستەکاندا، بەڕادەیەکی زۆر بوونیان هەیە).

پاشان ژمارەیەك لە تیۆرەکانی هەڵبژاردنی رەگەز هاتنە ئاراوە. ئەم تیۆرانە، بە ئیلهام وەرگرتن لە "**داروینیزم**"، گرنگییەکی زۆر بۆ هۆکاری بۆماوە (وراثت) قایل بوون. **لاپوژ** بە توندی هێرشی دەکردەسەر پێشکەوتنە ئاکارییەکان و دەیگوت: "لە کۆمەڵگای مۆدێرندا، ئەبێتە هۆی ئاسانتر بوونی ژیانی ئینسانە

کەمهێزەکان و زاوزێکردنی رەگەزە پەستەکان" هەروەها بە هەڵبژاردنێکی نێگەتیڤی کۆمەڵایەتی لە قەڵەم ئەدا کە ئەبێتە هۆی هەڵوەشانەوەی یەگجاری.

بەپێچەوانەوە "**ئاموون**[70]" بە دەست پێکردن لەو دیدگایەوە سەبارەت بە پۆلێن کردنی کۆمەڵایەتی، تیۆرێکی گەش بینانەی سازکرد. بەوتەی ئەو، رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان، هەر لەسەردەمی منداڵی و قوتابخانەوە وەك "**لەمپەر**"وان لەبەردەم بێلیاقەتییەکاندا و بوار دەڕەخسێنن بۆ پێشکەوتنی ئەو کەسانەی کە بەهرەی زیاتریان هەیە. پاشان ئەندامانی هەر کۆمەڵگایەك بە پێیبەهرەکانیان دابەش دەکا.

بەڵام "**سوروٚکین**[80]" دەڵێ: بەمەبەستی گەیشتن بەو ئامانجەی سەرەوە، ئەبێ رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانیش لەباربن و دۆخی پێویستیان هەبێت. چوونکە باوەڕمەندی بە تایبەتمەندییە بۆماوەییەکان، بە تەواوەتی دژایەتی هەیە لەگەڵ ئەم جۆرە هەڵبژاردنی رەگەزەدا. کەواتە لەم رووەوە، سیستمی سەندیکایی، کە لە جۆری خۆیدا باشترین تێزی سۆسیۆلۆژییە کە لەسەر بنەمای پرەنسیبی "بۆماوە" دامەزرابێت، تەنها وەك "هۆکاری راوەستان" بووەو هیچیتر.

تیۆرە رەگەزییەکان، دژی ئۆمانیزم و ئایدیالیزمن. ئەم تیۆرانە سەبارەت بە ناوێکچوونی کەلتووری و کۆمەڵایەتی گەلانی جۆراوجۆر، کەڵکیان لەتێزەکانی "**هێردر**" وەرگرت و ئەو جیاوازییانەیان گۆڕی بەو جیاوازییە جەستەییانەی کە **هێردر** پشتی پێوە ئەبەستن. بە پێی تێورگەلی ناوبراو، مرۆڤ داگیرکراوی زنجیرە فاتالیتەگەلێکە و تەنها دوو رێگای لەبەر دەمدایە: واتە، یا دەبێ لە ترسی تێکەڵ بوونی رەگەز، مەسەلەی نایەکدەستی و هەڵبژاردنی رەگەز درێژە پێ بدات و

پەرەی پێبدات، یان لە بەرانبەر ئەم تێکەڵ بوونەدا چۆك دابدات و دوچاری هەڵوەشانەوەو رووخانێکی حەتمی ببێت کە بۆشی قەرەبووناکرێتەوە.

لە ئاکامدا "**گالتۆن**[72]"، بە راڤەکاری و تێڕامانگەلی هێمنانەوە، هەندێ دەرەنجامی بەگشتی جیاواز و لە هەمان کاتیشدا تەمومژاوی بەدەست هێنا. بە بیروڕای ئەو، ئەو بەهرانەی کە لە دواهەمین لێکۆڵینەوەدا، دەبنە هۆی دروست بوونی زنجیرە پلەوپایە کۆمەڵایەتییەکان، بە پێی "یاسای ئەگەرەکان" (قانون احتمالات)ی ماتماتیك، لە نێوان هەموو ئەندامانی گرووپێکدا دابەش کراوە. بەڵام "بۆماوە"ش لە جیاتی ئەوەی کە هۆکارێکی خوڵقێنەری "جیاوازی" بێت، واتە، درێژە بەو تایبەتمەندییانە بدات کە بەدەستی هێناون، بە پێچەوانەوە، دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی هەندێ گرووپی مام ناوەندی و پلەخواری کۆمەڵایەتی. تەنانەت ئەوانەش کە ئاژەڵ بەخێودەکەن و داروینیش ئیلهامی لە کارەکانیان وەرئەگرت، بە زووترین کات دەرکیان بەوە کردبوو کە هەڵبژاردنی رەگەزیش، رادەیەکی دیاریکراوی هەیە. بۆ نموونە، بە هۆی هەندێ تێکەڵ کردنی تایبەتەوە، دەتوانین مەڕێك دروست بکەین کە سەری بچووك بێت بەڵام ئەم هەڵبژاردنە لە

رادەیەکی دیاریکراودا رائەگیردرێت و بەدڵنیاییەوە ئێدی ناتوانین مەڕی بێسەر بهێنینە ئاراوە.

یەکێکی تر لە لایەنە تایبەتەکانی تیۆرە رەگەزییەکان و هەڵبژاردنی رەگەز، ئەو بایەخ و ئەرزشەیە کە ئەم تیۆرانە بۆ ململانێ توندەکان بەگشتی و جەنگ بە تایبەتی قایلن. لێرەدا بەر لە هەموو شتێك، پشت بە بەڵگەکانی "ئاژەڵ ناسی"یەوە دەبەستن: بۆ نموونە، مشکی ئاسیایی هێدی هێدی، رەقیبە ئەوروپاییەکەی خۆی لە ناودەبا، یان مێروولە بەهێزەکان بە کردەوەکانیان مێروولە کەم هێزەکانی تر لە ناودەبەن و.....

لە راستیدا، شوبهاندنی ململانێ کۆمەڵایەتییە مۆدێرنەکان بە جیهانی ئاژەڵان، کارێکی سووك و نەشیاوە. ئەمڕۆ، بە هەمان رێژە کە کۆمەڵگاکان، بەرفراوانتر و عاقڵ تر دەبن و دابەش کردنی کاریش رۆژبەرۆژ پەرەدەسێنێت، هۆکارە رێکخراوییەکانیش؛ واتە هاوکاری و هاریکاری، تەنانەت لە کاتی جەنگدا گرنگییەکی زیاتر پەیدا دەکەن؛ لە ناو خێڵە سەرەتاییەکانیشدا، هەر لە قۆناغی کشت و کاڵدا، لە جیاتی کوشتاری بە کۆمەڵی بن دەستەکانیان، بە پێچەوانەوە جۆرە کۆیلەدارییەکی لێئەکەوێتەوە (واتە جۆرە هاوکارییەك ـــ ئەگەرچی هاوکارییەکی هێندە دڵخواز نەبوو!!)

سەبارەت بە ئاکامە گشتییەکانی جەنگیش، هەمان ئاڵۆزێتی و زۆربەی کات دژوازییانەش لە ئارادان. بۆ نموونە، هەندێ جار ژمارەی جەماوەری سەرکەوتووان، بە تایبەت لە ناو ئەو نەتەوانەی کە فرەژنی و رەدووخستنی ژنان تیایاندا باوبوو، لە ژمارەی ژێردەستەکان زیاتر ئەبوو و، لە ئاکامدا، تێکەڵ بوونی

ڕەگــەزی، بــە شــێوەیەکی بــەرفراوان ڕووی ئــەدا. هەنــدێ جــاریش لــەناو شارستانییەتەکانیتردا بە پێچەوانەوە، ژێردەستەکان کە بە چینی پلەخوازی کۆمەلگا لە قەڵەم دەدران و ڕادەی زاوزێ کردنیشیان زیاتر بوو، وردەوردە، جێی چینی دەسەڵاتداریان ــــ کە بە پێی داب‌ونەریتەکانیان زیاتر لە ژنێکیان نەدەهێناو کەواتە منداڵیشیان کەم دەبوو، هەر بەو هۆیەشەوە ژمارەیان کەمتر ئەبووەوە ــ دەگرتەوە.

قوتابخانەکانی کۆمەڵ ناسی و ڕەگەزناسی

"**توسـیدید**" و "**ویکـۆ**"، بـۆ یەکـەم جـار لـە ڕووی زانسـتییەوە گرنگایـەتی لێکۆڵینـەوە لەسـەر خێڵـە سـەرەتاییەکانیان لەروانگـەی زانسـتەکانەوە سـەلماند. لەسەدەی هەڤدە و هەژدەهەمدا، شەرح کردنی سیاحەتەکان و وێناکردنی ئاکاری نەتـەوە دووره دەسـتەکان، بـە تـەواوەتی پـەرەی سـەند. سـەرەتا، لـە چاخەکانی ناوەڕاسـتەوە تـا سـەدەی نۆزدەهـەم، بـە ڕق و کینـەوە قسـە لەسـەر خێڵـە سـەرەتاییەکانی ئـەفریقا و ئەمـەریکاو ئۆقیانووسـییە دەکـرا. پاشـان لـە سـەدەی هەژدەهەمدا، بەرپرچی ئەو مەسەلەیە درایەوەو ئەفسانەی "**وەحشی باش**" کە

www.pertwk.com

"برنــادن دوســنت پــیر"، **"ژان ژاك رۆســۆ"**، و **"شــاتۆ بریــان"** وێنایــان ئــەکرد، گرنگییەکی زۆری پێدرا.

لە سەدەی نۆزدەهەمدا، وێناکردنی عەینی کۆمەڵگا سەرەتاییەکان دەستی پێکـرد. وردەوردە جۆری رێکخراوەکان و سیستمی خێڵایەتی و بنەماڵەیی دەستی پێکرد و هەروەها بەڵگەگەلی جۆراوجۆری سـەبارەت بـە پێوەندییـەکانی نێـوان ئەنـدامانی بنەماڵــە و خۆشــك و بــراو مەســەلە سێکســییە قەدەغــەکراوەکان دۆزرایــەوە و سەرچاوەی مەسەلە قەدەغەکراوەکان و شتومەکە پیرۆزەکان (تابۆ) ئاشکرابوو.

پاشان، دەرکیان بە وێکچوونی نێـوان خێڵـە سـەرەتاییەکان و گـەلانی سـەرەتاکانی مێـژوو کـرد و **"ماسـکری**[73]"ش ، وێکچـوونی نێـوان پرەنسـیبگـەلی کۆمەڵایـەتی **"بەڕبــــەر**[74]"ەکـــان و پرەنســـیبە کۆمەڵایەتییـــەکانی بەڕبـــەرەکانی ســـیتە ســـەرەتاییەکانی یۆنـــانی دەس نیشـــان کـــرد. بـــە تایبـــەت **"جیمزفرایـــزر**[75]" بەڵــگەگەلێکی زۆری خســتە ڕوو ســەبارەت بــەوەی کــە هەنــدێ لــە ئەفســانەو رێکخراوگەلی خێڵە سەرەتاییەکان، هێدی هێدی گۆڕان و بوونەتە موڵکی گـەلانی تەواو شارستانی.

بەڵام ئیستدلالەکانی **"فرایزر"** هەموویان سەبارەت بوون بە یەکڕەوتی مکانیزمی فکری هەموو تاکەکانی مرۆڤ. لە کاتێکدا بـە پێچەوانەوە، لـە روانگـەی **"ل.لویی برۆل**[76]"دا شـێوە بیرکردنـەوەی خێڵـە سـەرەتاییەکان هـەرگیز وەك ئـەوەی ئێمـە نییە و نەك تەنها بیروباوەڕو روانگەکانیان لەگەڵ ئەوەی ئێمە جیاوازییان هەیـە، بەڵکوو شێوەی ئیستدلال و لۆژیکیشیان جۆرێکی ترە.

هــەروەها، فۆلکلــۆریش بـــە زووتـــرین کـــات کەوتـــە ریـــزی لێکۆلێنـــەوە ئەتنۆلۆژیکەکانــەوە. رۆڵــی ســەرەکی فۆلکلــۆر ئەوەیــە کــە پاشمــاوەی شــێوە بیرکردنەوەی سەرەتایی، دەخاتە ناو جەماوەری شارستانییەوە.

گەڕانەوەی کۆمەڵناسی ئایدیالیستی

ئەم گەڕانەوە زیاتر لایـەنی دینـامیکی هەیـە. بـەبیروڕای "**فۆئیـە**"، خواسـتەکانی ئێمە، ئایدیاگەلێکی چالاك ئەهێنێتەئاراوە کە درەنـگ یـا زوو، کاریگـەری لەسـەر واقعییەت دادەنێن و لە گۆڕینی بارودۆخی ئێستای جیهاندا بەشـداری دەکـەن. لـە لایەکەوە مارکسیش بـۆ ئەوشـتەی کـەخۆی بـە "هۆکـاری سۆبژێکتیڤ" نـاودێری ئـەکات، رۆڵێکـی گـرنگ قایـل دەبێـت و پێـیوابـوو ئەگـەر ئاگاییمـان لەسـەر شـتە دژبەیەکـەکان (ا ضد ا د) و هـەروەها هەنـدێڕەوتـی زیانبـار هـەبێت، دەتـوانین گۆڕانیان تیا دروسـت بکـەین و لـە جیـاتی ئـەو واقعییەتـەی کە بەسـەر ئینسـاندا ئەسەپێنرێت، واقعییەتێکی دڵخواز دابنێین.

"**ژۆرژسورل**[77]" تیۆرسیەنێکی ئایدیالیستی لایەنگری توندوتیژی بـوو. بـە بـڕوای ئـەو، دەبـێ رێکخـراوە حیرفەییـەکان جێـی دەوڵـەتی ئاسـایی بگرنـەوەو بـۆ ئـەم

مەبەستەش ئەبێ پرۆلتاریا، خەسڵەت و ڕۆحی ململانێی تیابێت.**سورل**، مل هۆڕی و توندوتیژی کردنی ستایش ئەکرد و بە هەڵقولاوی **ویستی ئیلاهی** لەقەڵەم ئەدا. گاڵتەجارییەکە لەوەدایە کە یەکێك لە خوێندکارە گوێڕایەڵەکانیشی **موسولینی** بوو، کە هەر وەك دواتر بینیمان، ئەندیشەکانی ئەوی خستە بواری جێبەجێ کردنەوە.

"**برگسۆن**[78]" ئەیویست، لێکۆڵینەوەیەکی سۆسیۆلۆژیك بخاتە پاڵ فەلسەفەکەی خۆیەوە.بەبڕوای ئەو، بزاڤەکانی هەموو کۆمەڵگاکان، هەموو کاتێك هەڵقولاوی ئایدیالێکی سەرەکین و ئەم ئایدیالە، نەك بە هۆی ڕووداوەکانەوە بەڵکوو بەهۆی هەڵبەزودابەزەوە ئەگۆڕدرێت. کاتێ کە ناوەڕۆکی فۆرموول، یان سیستمێك کۆتایی دێت، یان لە ناو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکاندا ئەگاتە ئەو پەڕی خۆی و لە ئاکامدا دەبێتە هۆی مقاومەت گەلێکی ئۆرگانیك، لەو حاڵەتەدا مرۆڤ خۆی لێ ڕزگار دەکاو ئایدیالێکی دژی ئەوە هەڵئەبژێرێت. ئەم یاسایە، هۆی قۆناغ بە قۆناغی هەڵبەزودابەزەکانی مێژوو و هەروەها سەرهەڵدانی ئەو سیستمانەی کە بەردەوام یەکتری رەت دەکەنەوە دەسنیشان دەکا. جیا لەوەش تێزی "ricorci"ی "**ویکۆ**"مان ئەهێنێتەوەیاد.

بەڵام "**برێگسۆن**" بۆ هەر بارودۆخێك کە جێی بارودۆخی پێشوو ئەگرێتەوە، ئەسڵییەتێك قایل دەبێ چوونکە بەڕای ئەو، گۆڕان، مەسەلەیەکی داهێنەرەو لەبەر ئەوەی کە هەموو دیاردە رۆحی و کۆمەڵایەتی و مێژوووییەکان، هیچ وێکچوونێکیان نییە، هەر بەو هۆیەوە، قابیلی پێشبینی کردن نین. **برێگسۆن**،

فاتـالیزم بـە تـەواوەتی و بەهەرناوێکـەوە بێـت، رەت دەکاتـەوەو ئـەڵێ **"ئاینـدەی مرۆڤایەتی نادیارە، چوونکە تەنها پێوەندی بە خۆیەوە هەیە".**

برێگسـۆن، کۆمەڵـگاکان بـە دوو بـەش دابـەش ئـەکات: کۆمەڵگاگـەلی کـراوە و کۆمەڵگاگـەلی داخــراو. "لــە کۆمــەڵگا داخراوەکانــدا، تاکــەکان وابەســتەن بــە یەگدییەوەو بەنیسبەت ئینسانەکانی تـر کەمتـەر خـەمن و هەمیشە ئامـادەن بـۆ هێـرش بـردن، یـان بـەرگری کـردن و، بـەکورتی، تـەنها تایبەتمەنـدییان، شـەڕانی بوونە. ئەمەش لایەنی تایبەتی کۆمەڵگا سەرەتاییەکانە کە هەمیشە گۆشەگیرن و خۆیان لەمەسەلەکان دوور ئەخەنەوە. کۆمەڵگای کراوەش، بەگشتی دەبێ هـەموو مرۆڤایەتی بگرێتەوە. ئەڵبەتە دەبـێ ئـەوەش لەبەرچاوبگرین کـە جیـاوازی ئـەم دووانە لەرووی چۆنیەتییەوەیە، نەك چەندایەتی.

برێگسۆن، لەبەرانبەر ئەو تیۆرانەی کە فکرو کـردەی تاکـەکان بـە "بـەرهۆکار"ی (معلــول) بارودۆخــە کۆمەڵایەتییەکــەیان لـــە قەڵـــەم ئـــەدەن، دەڵـــێ: "ئەریسـتۆکراتەکانیش لـە شۆڕشـی 1789 دا[79] کـەخەسـڵەتە بۆماوەییـەکانیان پاراســتبوو، بەشــدارییان کــرد." وە بەگشــتی دەس پــێکردنــی هێــرش لــە دژی نایەکسانی، زیـاتر لـە سـەرەوە، واتـە، بنەماڵـە دەوڵەمەندەکانـەوە بـوو، نـەك لـە

خوارەوە، واتە، چینە هەژارەکان. لە کاتێکدا، ئەگەر مەسەلەکە تەنها بەرژەوەندی چینایەتی بوایە، ئەبوایە چینەکانی خواروو ئەو کارەیان بکردایە. بە بڕوای ئـەو، لێرەدا دیاردەی سەرەکی "بیر و باوەڕ"ە، چوونکە ئەریستۆکراسییەك، کە بـاوەڕی راستەقینەی بە لایـەنی سرووشـتی و مەزهـەبی خەسـڵەتە بۆماوەییـیـەکانی خـۆی هەبێت، ئەو رێز و حورمەتەی کە لە ناو کەسانی دەوروبەریـدا نەهێنێتـە ئـاراوە، بەو رادەیە، مەزهەبی و سرووشتی دەبێت" "**ئێمیل فاگە**" نووسیبووی: "**شۆڕشـی فەرەنسـە لـە بـەر ئـەوە رووی دا کـە خـەڵك خـەریك بـوو لـە برسـانا بمـرن**"، برێگسۆنیش بەم جۆرە وەڵامی دایەوە کە "**ئەبێ ئەم مەسەلە روون بکرێتەوە کە بۆچی خەڵکی تەنها لە هەندێ بارودۆخ دا نایانەوێ لە برسانا بمرن؟**".

فەسڵی سێهەم

بارودۆخی ئێستای کۆمەڵناسی

www.pertwk.com

بەشی یەکەم

جیا کردنەوەی تێزەکان لە تێورەکان

ئەمڕۆکە پێدەچێت سۆسیۆلۆژی، بە تەواوەتی چووبێتە قۆناغی زانستەوە و لەگەڵ ئەوەشدا سەردەمی قارەمانێتی سیستمە گەورەکان و تێورە بەربلاوەکان، کە سەرجەمی ژیانی کۆمەڵایەتییان بەهەڵقولاوی بزاڤ، یان، بەرهۆکاری "هۆکارێکی تاقانە" لە قەڵەم ئەدا، جێی خۆی داوە بە سیستمی "دابەش کردنەکانی بەش". ناچارین ئەوە قبووڵ بکەین کە ژیانی کۆمەڵایەتی، کاتێ کە ئینسان لە قۆناغی خۆ گونجاندن لەگەڵ کۆمەڵگا سەرەتاییەکانەوە تێپەڕی، دەزگایەکی ئاڵۆز کە هەندێ بزاڤی شان بەشانی یەك و هۆکارگەلێکی جۆراوجۆری تیایە. جیا لەوەش، ئەومەسەلەی کە یەکێکە لە کێشەکانی زانستی کۆمەڵایەتی، ئەوەیە کە هۆکارە جۆراوجۆرەکان، بە پێی زەمان، یان بارودۆخ و چرکەساتە مێژووییەکان، لێك جیاوازن و کەشوهەوای تایبەت بە خۆیانیان هەیە.

بناغەدانەرانی سۆسیۆلۆژی، لە بەرئەوەی زوو وەڕەز دەبوون هەمیشە لە سەنتێزەوە دەستیان پێ دەکرد، بەڵام "**ئێمیل لوانسۆر**" لە دەمەتەقێیەکی

ڕەخنەییانەی بە ناوبانگدا بەم دەرەنجامە گەییشتبوو کە "بەڕای من بە قازانجی سۆسیۆلۆگەکانە کە خاکەڕابن".

سۆسیۆلۆژیش، گوێی بۆ قسەکانی ئەو "ژمێریار"ە بەناوبانگە شل کرد. واتە، ڕێگەی بەرەوپێشچوونی موحتاتانە، وەسف کردن، شی کردنەوەو راڤەکردنی گرتەبەر.

یەکەم جیاوازییەك کە دەبێ زیاتر لە زانستەکانی تر، بە تەواوەتی لە سۆسیۆلۆژیدا ڕەچاوبکرێت، جیاوازی نێوان تێزو تێورییە. تا چاخەکانی ناوەڕاست، فەلسەفە بۆ ڕزگاربوون لە داوی سۆسیۆلۆژی، تووشی گیروگرفتێکی زۆربوو، ئەمڕۆیش فەلسەفە و سیاسەت ئەیانەوێت سوسیۆلۆژی بکەنە کۆیلەی خۆیان. گرنگایەتی **ئاگۆست کۆنت** لە دەس‌نیشان کردنی ئەم پرەنسیبەدا بوو کە، دەبێ بناغەی فیکری هەموو سۆسیۆلۆگێك، بایەخ نەدان بە متافیزیك بێت. ئەمڕۆ دوور ڕاگرتنی سۆسیۆلۆژی لە کاریگەری هەندێ جار ئاشکرا و هەندێ جار نهێنی سیاسەت، کارێکی ئێجگار دژوارە.

بە دڵنیاییەوە ناتوانین ئەوە لە سیاسەت چاوەڕوان بکەین کە تا دروست کردنی زانستێکی هەمەلایەنەی کۆمەڵناسی کە دەرەنجامێکی پراکتیکی حەتمیشی

هەبێت، بێکار و دەست دەست لەسەر دەست دابنیشێت (هەڵبەتە ئەگەر توانای بەدی هاتنی وەها زانستێکی کۆمەڵ ناسی قبووڵ بکەین). پراکتیك هەندێ پێداویستی خێرای هەیە و کەواتە، سیاسەت ناچارە خۆی پێش زانستەکان بخات.

لە لایەکی ترەوە، هەروەك وتمان، زۆربەی کات شۆڕشە سیاسییەکان بوونەتە هۆکار، یان هاندەری ئەندیشەگەلی سۆسیۆلۆژیك و هەندێ بزاڤی سەرەکی "فکری" یان لێکەوتۆتەوە.جیالەوەش، لە زانستەکانی تریشدا، دیاردە نائاساییەکان رۆڵێکی لەو جۆرە ئەگێڕن: بۆ نموونە، مانگگیران (خسوف) و خۆرگیران (کسوف) لە زانستی "هیئت"دا و هەروەها نەخۆشییە گشگیرەکان لە بیۆلۆژیدا.

لێرەدا، داگەڕانە (گرایش) جۆراوجۆرە سیاسییەکان، لە کەناڵی تێزەکانەوە دەیانەوێ سۆسیۆلۆژی بەرەولای خۆیان ڕابکێشن. هەر تێزێك بریتییە لە کۆی ئەندیشە و بیرورِا شەخسییەکانی خولقێنەرەکەی و ئامرازە زانستییەکانی ئەو تێزەش، تەنها رۆڵی ئیستدلالێکی پاساو دەر بە ئەستۆ دەگرێ. بە واتایەکیتر، لەم بارەوە، رووداوەکان و ئیستدلالەکان. وەك گوتەبێژییەکی بەرگرانە (تدافعی) ڕێك دەخرێن.

کەواتە هەر تێزێکی سۆسیۆلۆژیك، لەبەرخاتری کارێکی گرنگ و بایەخدار هاتۆتە ئاراوەو، بەر لە هەموو شتێك، ئامرازێکە بۆ دانانی یاسا.

بە پێچەوانەوە تیۆرەکان، کاتێ کە رووداوەکان پۆلێن ئەکەن و لە رێگەی هەندێ بیرورِا و حوکمەوە، لێکۆلێنەوە لەسەر هۆکارەکانیان ئەکەن و ئەگەر هەندێ رووداوی تازەو ناتەبا لەگەڵ ئەو رووداوانە دا، بێنە ئاراوە، لەو کاتەدا قابیلی

پیاچـوونەوەن. کەواتـە تیـۆری بـەو هۆیـەوە کـە بـە پێـی پرەنسـیبی گشـتاندن و تێکەڵ کردنـەوە، شـتێکی بەرتەسك و هـەروەها کـاتیـیـە، بـە بەشـێکی زانسـت لـە قەڵـەم ئـەدرێت. هەرچـۆنێك بێـت گریمانـەش رۆڵێکـی لـە ئەسـتۆدایە. واتـە بـە ئامادەکردنی رووداوگەلی قابیلی لێکۆڵینەوە، بەهۆی لێوردبوونەوە وئەزموونـەوە بواری پێویست بۆ پشکنین و لێکۆڵینەوە دەڕەخسێنن.

دورکیم (Durkheim)

ئێمیل دورکیم یەکێکە لەو کەسانەی کە بەدەسنیشان کردنی ئامانج و پرەنسیبە تایبەتـەکانی سۆسـیۆلۆژی، لایـەنی زانسـتییان پـێبەخشـیوە. جیـا لـەوەش ئـەو، بەهۆی کاریگەرییە تاکەکەسییەکانی خۆی، خوێندکارگـەلێکی گـەورەی پـەروەردە کـرد و قوتابخانەیـەکی تایبـەتی هێنایـە ئـاراوە کـە سـەرەڕای زێـدەڕەوی گـەلێکی "ناچاری"، دەورێکی گرنگی لە پێشکەوتنی زانستی کۆمەڵ ناسیدا بینیوە.

ئاسـەوارەکانی **دورکـیم**، نوێنـەری هـەوڵ و تەقالایـەکی گـەورەن بـۆ تـەیارکردنی سۆسیۆلۆژییەکی زانستیانەو بەڕاستی سۆسیۆلۆژیش، بەر لەوە زانستییانە نـەبوو. ئەو، بۆ ئەم مەبەستە، بەپێی ئەو ئامانجەی سەرەوە هەندێ پرەنسـیبی پێویسـتی

www.pertwk.com

رێك خست و میتۆدی راڤەکاری و لێکۆڵینەوەکانی خۆی دەسنیشان کرد. هەڵبەتە جێبەجێکردنی ئەم مەسەلەیە سەخت بوو، چوونکە بەتەنها حەزکردنی **دورکیم** بە تێڕامانە فەلسەفییەکان، پێداویستییە زانستییەکانی دابین نەئەکرد. لێرەدا پێویستە ئاماژە بە بەشە کاریگەر و بەکەڵکەکانی سۆسیۆلۆژی **دورکیم** بکەین.

1ـــ **واقعییەتی کۆمەڵایەتی:** بەوتەی **دورکیم**، سۆسیۆلۆژی بەرلەهەمووشتێك دەبێ هەندێ پرەنسیپی تایبەت بە خۆی بێنێتە ئاراوە و هەموو مەسەلە ئینسانییەکان بە هەڵکەوت نەخاتە بەرباس و لێکۆڵینەوە. کەواتە لە کاتی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا، ئەبێ واقعییەتی کۆمەڵایەتی ئاشکراو ڕوون بکاتەوە.

واقعییەتی کۆمەڵایەتی بەوتەی **دورکیم**، لایەنی ناوەکی و دەرەکی هەیە و لەراستیدا مرۆڤ ناتوانێت بەوەسفی خۆی بیگۆڕێت. لەم رووەوە ئەتوانین بەنیسبەت تاکەوە، بە واقعییەتی دەرەکی لە قەڵەمی بدەین. واقعییەتی کۆمەڵایەتی لە راستیدا خۆی بەسەر تاکەکاندا دەسەپێنێت. کەواتە ئەتوانین بەشێوەی عەینی "وەك شتومەکێك" لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین (شتومەکێك کە بە وتەی **دورکیم**، دژی ئایدیایەو، پێدەچێت ئەو شتانەی کە ئینسان لە دەرەوە دەیانناسێ پێچەوانەی مەعریفە ناوەکییەکانی بن).

2ـــ **جیاوازی نێوان داوەری کردن لەسەر بەهاو داوەری کردن لەسەر واقعییەت:**

داوەری کردن لەسەر واقعییەت، دەربڕینی دەسنیشان کردنێکی سادەیە وەك "بەفر سپییە". مەبەست لە داوەری کردن لەسەر "بەها"، هەڵسەنگاندنی بایەخی شتومەکێکە لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا کە لە غەیری ئەو حاڵەتەدا، داوەری

کردنی لەو جۆرە هیچ مانایەکی نەئەبوو. بۆ نموونە ئەرزشی ئابووری هەموو بەرهەمێك، وابەستەیە بە کڕین و فرۆشتن و هەبوونی بازاڕەوە. ئەرزشی ئاکاریش، هەر بەوجۆرەیە. بۆ نموونە، کاتێك کە ئەڵێن "فلانە کەس، ئینسانێکی باشە"، لەراستیدا چەمکێکیترمان خستۆتەپاڵ ئەو کەسەوە، کەئەو چەمکەش هەڵقولاوی ژیانی کۆمەلایەتییە.

3ـــ **زۆرە ملیّ**: هەر شتێك کە ببێتە هۆی زۆرەملیّ، مەسەلەیەکی تەواو کۆمەلایەتییە. زۆرەملیّ یان پۆزەتیڤە، یان تێگەتیڤ. رەنگە مقاومەتێکی نیمە مادی بێت، وەك کاتێك کە بمانەوێت شتێك بە نرخێکی زیاتر لە نرخە راستەقینەکەی بکڕین، یان بفرۆشین (مەسەلەیەك کە نرخ بەندی و سزاکانی پێوەندیدار بە نرخ دانانەوە، هیچ کاریگەرییەکی لەسەر نەبووبێت، یان لۆمەکردنێکی کەمڕەنگ و تەم و مژاوی بێت، وەك کاتێك کە پێڕەوی لە رەفتاری باو ناکەین، یان سزاگەلێکی سەخت، وەك کاتیّ کە لە دژی یاساکانی سیتەکان، یان پرەنسیبە ئاکارییەکان هەنگاو هەڵبگرین.

کەواتــە هــەموو کەسـێك، وەك ئەنـدامێکی کۆمەڵـگا، خـاوەنی "جـەبر"ێکـی لـەو جۆرەیە کە لـەدەروونـیدا بـە شـێوەی نـاڕەزایی دەروونـی، وەڕەزبـوون، دڵەڕاوکێی ویژدانی و هەروەها پەشیمانی و.... بوونی هەیە.

4ـ **دابەش کردنـی کـار: دورکـیم** دایـم هـەوڵی ئـەدا ئـەوە پیشـان بـدات کـە چـۆن گۆڕانی ژینگەی کۆمەڵایەتی ، شێوە بیرکردنەوەی مرۆڤ بە هەموو شێوەکانیەوە و بە تایبەت مافی کۆمەڵایەتی ــ کـە باشـترین جـۆری بیرکردنەوەیـە بـۆ راڤـەکردنی عەینی ــ دەگۆڕێ.

بە بیروڕای **ئادام ئسمیت**، دابەش کردنی کـار، بناغـەی ئـابووری پێـك ئـەهێنێت و بە بڕوای **دورکیم**، ئاکار و مافیش گرێدراون بە بارودۆخی دابەش کردنی کارەوە. بەگشتی، هێندەی ژمارەی جـەماوەر (**دورکـیم** بـە تـەواوەتی لـە چـڕێتی جـەماوەر (تراکم) بە مانا تایبەتەی جیای ئەکاتەوە[80]) زیاد بکات، هێندەش دابـەش کردنـی کـار پەرەئەسـێنێت و دوای ئـەم گۆڕانکارییـە، بـواری مـافی سـزادانیش بەرتـەسکتر ئەبێتــەوە، کــە لایەنــە تایبەتەکــەی، ســزادانە بــە مەبەســتی ســەرکوت کــردنو، هەروەها بە قازانجی ئەو مافە مەدەنییانەشە کە سزادان بـە مەبەسـتی چاکسـازی کردن (ا صلاحـا ت) لە تایبەتمەندیەکانێتی.

تا ئێرە هەوڵمان دا بە کورتی ــ بەبێ ئەوەی کـە باسـی زێدەڕەوییـەکانی **دورکـیم** ســەبارەت بــە لۆژیــك و داڕشــتنی سیســتم، بکــەین ـــ بــاس لــە پرەنســیبە سەرەکییەکانی سۆسیولۆژی **دورکیم** بکەین.

لە راسـتیدا، پەرەپێـدانی لەرادەبـەدەری تێورەکـانی سۆسـیۆلۆژی، زیـانێکی گـەورە بــەو تیۆرانــە دەگــەینێ. چــوونکە، لــە سۆســیۆلۆژیدا یاســا گشــتییەکان هــیچ

بایەخێکیان نییە. بۆ نموونە "**س.بوگلە**[81]" بە کەڵك وەرگرتن لە پرەنسیبەکانی **دورکیم**، پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە ئایدیا یەکسانیخوازەکان، لە ناو گرووپە فرەجەماوەرەکانداو، بە تایبەت لە شارە گەورەکاندا گەیشتوونەتە رادەی کامڵبوون. ئەوە لە کاتێکدایە کە ئەزموونەکان ئەوە دەرئەخەن کە ئەم پرەنسیبە، هەمیشە راستی لەخۆناگرێت و، فرەجەماوەری (بۆ نموونە، لە **بابل**[82] و **تەبەس**[83]ی دێریینداو، هەروەها شارەکانی **هیندستان** و **چین**) بە هیچ شێوەیەك نەبوەتە هۆی دامەزرانی رێکخراوگەلی کۆمەڵایەتی یەکسانیخواز.

وەك چۆن لە سۆسیۆلۆژیدا ناتوانین گرنگی بەو یاسانەی بدەین کە قسە لەسەر داگەڕانە سیاسییەکان ئەکەن، بەڕای من تایبەتمەندی یاسا سۆسیۆلۆژیکەکانیش ئەوەیە کە لە رووی "کات و شوێن"ەوە، بایەخێکی سنووردariyan هەیە. ئەم یاسانە گرێدراون بە جۆری بیرکردنەوەو و هەروەها رێکخراو و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانەوەو، لەگەڵ ئەوانەدا ئەگۆڕدرێن. کەواتە، پێشنیار کردنی یاسا لە سۆسیۆلۆژیدا، پێویستی بەم پرسیارانە هەیە: کوێ؟ کەی؟ لە چ بارودۆخێکدا؟

بەشی دووهەم

ئامانجی ئێستای کۆمەڵناسی

کۆمەڵناسی ئەنسکلۆپیدیک و زانسته تایبەته کۆمەلایەتییەکان[84]

له رابردووشدا، به بڕوای بناغەدانەره سەرەتاییەکانی سۆسیۆلۆژی له یۆناندا، بیرکردنەوه له سەر مەسەله کۆمەلایەتییەکان، پێویستی به زنجیره زانیاری گەلێکی قووڵ بوو لەسەر مێژوو و ژیانی کۆمەڵگاکان و هەروەها پێویستییەکی زۆری هەبوو به ئاگاداری سەبارەت به بیروباوەڕگەلی فەلسەفی و ئەفسانەکان و هەروەها ئایدۆلۆژیا ـ که کۆمەڵگاکان ئەندیشه و کردەوەکانیان لەگەڵ ئەوانەدا رێك ئەخەن ـــ هەروەها به ئاگابوون له یاساکان و رێکخراوه سیاسییەکان و

ژیانی ئابووری و تەکنیکی. لەم رووەوە فەلسەفەی کۆمەڵایەتی، هەمیشە خۆی لەسەرووی سەرجەم زانیارییەکانی مرۆڤدا داناوە. بۆ نموونە، هەموان دەزانن کە بیرکردنەوە لەسەر زانستە سرووشتی و پزیشکییەکانی سەردەم، تاچەند زەینی **مۆنستکیوی** ـــ وەك چۆن خۆی لە یاداشتەکانیدا باسی لێوە کردووە ـــ بە خۆیەوە سەرقاڵ کردووە. بە هەر حاڵ، **ئاگۆست کۆنت**، بە پۆلێن کردنی زانستەکان و هەروەها بە هۆی ئاسەوارەکەیەوە بە ناوی "**دەرسەکانی فەلسەفەی پۆزێتیڤ**" ئەو مەسەلەیەی پەرەپێدا.

لە لایەکی ترەوە، مێژووی سۆسیۆلۆژی، ئەوە دەرئەخات کە سۆسیۆلۆگی "رەها" بوونی نیە و هەموو سۆسیۆلۆگەکان ناچارن کەڵك لە یەك، یان چەند زانستێکی تر وەربگرن. کەواتە، سۆسیۆلۆگەکان، یان داوەرن (قـاضـي) یان ئابووری زان، یان پسیکۆلۆژیك، یان پسپۆڕی سرووشت، یان رەگەزناس.

بەڵام ئەو کەسانەش کە ویستوویانە سۆسیۆلۆژییەکی تەواو سەربەخۆ دامەزرێنن، تەنها بەسیستمێکی "**نۆتاسیۆنی جەبری**"[85] یان تیۆریگەلێکی رەها و یەگجار کەم بایەخ، وەك تیۆرەکانی "**فۆن ویز**"[86] کۆتاییان پێهاتووە.

www.pertwk.com

کەواتــە، سۆســیۆلۆژی گشــتی، ـــ بمانــەوێت و نەمانــەوێت ـــ بــە وتــەی "**ڕێنــەووۆرمز**[87]" هەمیشـە و بـە شـێوەی بـەربڵاو، دەبـێ فەلسـەفەیەکی زانسـتی کۆمەڵایــەتی بێـت. چـوونکە سۆسـیۆلۆژی گشـتی، هـەم وەك سـەرەتاو هـەمیش دەرەنجــامی ســەرجەم زانســتە کۆمەڵایەتییەکانــە. هۆیەکەشــی ئەوەیــە کــە سۆسـیۆلۆژی بــە وتــەی "**س.بوگلــە**" تــەنها ئــەتوانێت چـالاکییەکی پلـە دووەم بنوێنێـت. ڕۆڵەکەشـی تـەنها تێکـەڵ کـردن، گـۆڕان و هـەڵێنجانی بـیرورا، یـان یاساگەلێکی گشـتییە کـە بەرهـەمی زانسـتەکانی تـرن، هێنـدەی لـە توانایـدا بێـت. کەواتە، سۆسیۆلۆژی ناتوانێت، زانستێکی تـەواو رەهابێـت. وە ئەرکەکەشـی پـۆلێن کردنـی گشـتی و ڕێکخسـتنی گریمانـە مادییـەکان و مەسـەلە جۆراوجۆرەکانـە، کـە تەنها زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکانیتر دەتوانن ئەو کەرەسـە پێویسـتانەی بـۆ فەراهـەم بکـات. هـەر جـۆرە بەرداشـتێکیتـر لـە سۆسـیۆلۆژی، یـان ئـەیگۆڕێت بـە سیستمی نۆتاسـیۆن، یـان بـە جـۆرە بیرکردنـەوەیـەك کـە هـیچ واقعییـەتێکی تێـدا نەبێت. واتە "تیۆرسازی" و "خەیاڵ چنی رەها". هەنووکـەش، سـەرەڕای هـەموو ئیحتیاتێك، سۆسیۆلۆژی بە تەواوەتی رووی لە خەیاڵ چنی کردووە.

ئیجاز و بەراوردکردنی زانستە کۆمەڵایەتییەکان

دورکـیم لـە ئاسـەوارەکەیدا بـە نـاوی "**داب و نـەریت**" دەڵـێ: هـیچ سۆسـیۆلۆگێك ناتوانێــت بــە شــێوەی مــادی، زانیارییــەکی تــەواو لەســەرجەم زانســتەتایبەتە کۆمەڵایەتییەکان بە دەست بهێنێت. هـەر ئـەم مەسـەلەیە کۆسـپێکی گەورەیـە لـە

بــەردەم پێشــکەوتنەتازەکانی ئــەم زانســتەدا. کەواتــە سۆســیۆلۆژی ســەرەڕای گێروگرفتەکانی، نـابێ لـە ئەرکەکـەی خـۆی ــ کـە بریتییـە لـە "ئیجاز" و کـەڵك وەرگــرتن لــە زانســتە کۆمەڵایەتییــەکانیتــر و هــەروەها کــەڵك وەرگــرتن لــە گریمانــەکان، پشــکنینەکان و دەســتکەوتەکانیان ــ لابــدات. هــەروەها بناغــەی پرەنســـیبە سۆســـیۆلۆژیکەکان "بـــەراوردکردنی" کۆمـــەڵگاکان و ڕێکخـــراوە کۆمەڵایەتییەکانە.

میتۆدە ئۆبژێکتیڤـە[88] مەخرووتییەکان

ئەم پرەنسیبانە بریتیین لە کۆنترۆڵ کردنی لێکدانەوەو ڕاڤەکارییەکانمان بە پێی یاساگەلی ڕاڤەکارانـەی "عـەینی مـەخرووتی". بـۆ نموونـە سـەبارەت بـە دیاردەی جەنگ، بەم جۆرە ئەنجام ئەدرێت.

1ــ بەر لە هەموو شت وێناکردنێکی دەرەکی ڕەها و سادە، لە بەرانبـەر پرسـیاری "چ شتێك ڕووی داوە؟" یان "چۆن دەتوانین جەنگ بناسـین؟" کـەبـە پێـی توانـا، ئامارێکیشـی پـێ زیـاد ئـەکرێت. لـەم حاڵەتـەدا دەتـوانین لایەنـە سـەرەکییەکانی جەنگ، بە پێی فۆرمە جۆراوجۆرەکانیەوە دەسنیشان بکەین.

2ـــ لــە پلــەی دووهەمـــدا، ئۆبـــژێکتیڤ کـــەم ئەبێتـــەوەو، دەبـــێ توخمـــە پسیکۆلۆژیکەکانی تێوەربـدەین. واتـە دەبـێ هـەموو ئـەو راڤـەکاری و هاندەرانـەی کەدەس پێکەرانی جەنگ ـــ واتە ئەو کەسانەی کە هۆی دەس پێکردنی شـەڕن ـــ لە بەر چاویان ئەگرن، لێك بدەینەوە و پۆلێنیان بکەین.

3ــ پاشان دەبێ لێکۆڵینەوە لەسەر راڤەکارییەکورتـەکان بکـەین، واتـەلێکدانـەوەی ئەندیشەی تیۆرسیەنە سیاسییەکان و مێژوونوسان و ئابووری زانان و.... هەروەها سەبارەت بە شەڕە چەکدارییە جۆراوجۆرەکان، یان یەکێك لە فۆرمە تایبەتەکانی جەنگ.

4ـــ لـە ئاکامـدا ئـاوڕ لـە تێـزە گشـتییەکانی ئـەم بـوارە بـدەین، وەك تێزەکـانی تیۆلۆژیست و فەیلەسووف و مۆراڵیستەکان.

هەموو ئەم ئەندیشە و داوەری کردنانە، لای سۆسیۆلۆگ، مەسـەلەگەلێکی قـابیلی تێڕامـانن کـە ئـەبێ بـە شـێوەی عـەینی لێکۆڵینـەوەیان لـە سـەربکرێت. چوونکە گرنگییان لەوەدایە کـە، لـە رووی کۆمەڵایەتییـەوە، ئەندیشـە بنەڕەتییـەکان ـــ چ راسـت بـن، یـان خـەیاڵی ـــ بـەش بـە حـاڵی خۆیـان کاریگـەری لەسـەر واقعییـەت دادەنـێن. چـوونکە حەتمـەن لـە نـاو رێکخـراوە کۆمەڵایەتییەکانـدا خۆیـان دەرئەخەن.

قازانجی ئەم رەوشە، واتە دروست کردنی ئاسۆیەکی تەواو لە بەردەم ئەو دیاردەی کە لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکرێ، ئەوەیـە کـە سـەرەتا دیـاردەی نـاوبراو سـنووردارو دەسنیشـان دەکـاو هـەروەها شـێوازی پێـكهێنـەرانی ئـەو دیاردەیـە و چـۆنیەتی ئیستدلالەکانیان سەبارەت بە کردەوەکانی خۆیان دەسنیشان ئەکات. جیا لـەوەش،

ڕەچاوکردنی هەموو تیۆرگەلی پێوەندیدار بەمەسەلەکەوە نایەڵن تاکەکان لە ڕووی بێ ئاگاییەوە، بە ڕێگە کۆن و بێکەڵکەکاندا بچن.

لێرەدا دوای وێناکردن و پیاچوونەوەی بەرایی، ڕەنگە لە ڕووی زانستییەوە لێکۆڵینەوە لەسەر دیاردەیەك بکەین و لەو کاتەدایە کە ئەتوانین دەست بکەین بە شیکردنەوە و دابەش کردنی و هەوڵ بدەین پێوەندییەکان بدۆزینەوە.

ڕەگەزناسی و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییە سەرەتاییەکان

لایەنی سەرنج ڕاکێشی کۆمەڵگا سەرەتاییەکان، ئەوەیە کە پێدەچێت ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانیان، وەك ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی بەرلەمێژووی کۆمەڵگا شارستانییەکان بن. بەڵام ئەوە تەنها تەسەور کردنێکە و هیچیتر، چوونکە ئەگەرێکی زۆر لە ئارادیە کەخەڵکانی بەراییەکانی ئەم سەردەمە، یان بەلانی کەمەوە هەندێکیان، پاشماوەی ئەو شارستانییەتانەن کە بە هۆی ڕووداوە مێژووییەکانەوە هەڵوەشاونەتەوە. بۆ نموونە "**میزۆپۆتامیا**" دوای هێرشی مەغۆلەکان، گۆڕا بە بیابانێك کە تەنها چەند خێڵێکی دەوارنشینی تیا دەژیا. هەروەها ئەو ناوچانەی کە تووشی "مەلاریا"، یان نەخۆشی خەو بوون، دوچاری

www.pertwk.com

هەمان چارەنووس بوون. لە لایەکەوە شارستانییەتە سەرەتاییەکان، بە ئەگەرێکی زۆرەوە بناغەگەلی جۆراوجۆریان هەبووە، کەواتە هیچ وێکچوونێکیان نەبوو. بۆ نموونە، لە سەردەمی مێژوودا، هەندێ لە شارستانییەتەکان هیچ پێوەندییەکیان بە یەکەوە نەبووە و کەچی گەشەیان کردووە (وەك ئەمریکای پێش کریستۆف کلۆمب، لەبەرانبەر کیشوەری کۆندا). یان وەك شارستانییەتی چین و شارستانیەتی یۆنانی ـــ رۆمی خۆرئاوا، پێوەندییەکی یەکجار کەمیان لە گەڵ یەکدیدا هەبووە.

جیا لەوەش، ئەندیشەکان و رێکخراوگەلی کۆمەڵگا سەرەتاییەکان، وەك پێویست سادە و ساکارنین و بە تایبەت بۆ نموونە، بیروڕاکانیان سەبارەت بە پێوەندییە بنەماڵەییەکان وەك بیروڕاکانی ئێمە ئاڵۆزن. ئەم مەسەلانە دەرەنجامێکی سادەیان هەیەو رێوڕەسمگەلی جۆراوجۆر، داب و نەریت و هەروەها هۆکارگەلی خەیاڵی و جادوو، کە فۆلکلۆر رۆژبەڕۆژ ئاشکراتر و روونتریان دەکا، بەفراوانی تیایاندا بوونی هەیە.

پێکادان و شێوەکانی تێپەڕین

بەڵام سۆسیۆلۆژییە گشتییەکان دەبێ زیاتر گرنگی بەکام یەك لەو مەسەلە و زانیارییە زۆرانەی بدەن کە بە هۆی زانستە تایبەتەکانەوە چڕ (متراکم) بوونەتەوە؟ وەك بینیمان، یەکێك لە بە کەڵکترین کردەوەکانی سۆسیۆلۆژی گشتی، سڕینەوەی پێکادانی (تلاقی) نێوان ئەو زانستانەیە کە هەڵقوڵاوی پسپۆڕیبوونی "تەرتیبات" و دۆزێنەرەکانیانەو، بۆ زیاتر کردنی ئەم رۆڵە

بەراوردکارانە و لێکدراوانەیە (قیاسی و ترکیبی) دەبێ زیاتر گرنگی بە ڕێکەوتن و لێك تێکەڵ بوونی (توافق و تداخل) زانستە تایبەتەکان بدات و کاریگەرێتی دوولایەنەی ئەو دیاردانە بدۆزێتەوە کە هەر زانستێکی تایبەتی کۆمەڵایەتی لێکۆڵینەوەیان لەسەر ئەکات. بۆ نموونە ئەبێ دەرك بەوە بکات کە چۆن باوەڕە مەزهەبییەکان، کاریگەری لەسەر زاوزێ و وەچەخستنەوە، یان ئابووری دادەنێن و هەروەها چۆن زانستی پزیشکی، کاریگەری لەسەر هاوسەنگێتی جەماوەر و مەسەلە ئابوورییە کاریگەرەکان دادەنێو هەروەها چۆن مافەکۆمەڵایەتییەکان، کاریگەری لەسەر سیستمی ئابووری دائەنێن و پێچەوانەکەشی.

هەروەها، بە پێی مێژووی کۆمەڵگاکان و ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان، دەبێ سۆسیۆلۆژی گشتی، گرنگییەکی تایبەت بە شێوەکانی تێپەڕین بدات. لای هەموو ئەو کەسانەی کە مێژووی مرۆڤایەتی، بەبێ سەرنج دان بە ڕووداوە پڕکارەسات، یان خلافێنەرەکانی، لە بەرچاو ئەگرن، قۆناغە جۆراوجۆرەکانی مێژوو بە شێوەی زنجیرەیەك "چاخی زەوی ناسی" کە جیاوازیشیان لەگەڵ یەکدیدا هەیە، دەرئەکەوێ. بەڵام تێپەڕینی ئەو چاخانە زۆر بە ئارامی و هێدی تێدەپەڕن و لەبەردەم ئەو تێپەڕینانەشدا، هەندێ ڕەوت کاریگەرییان هەبوە کە هەڵقوڵاوی

www.pertwk.com

دڵەڕاوکێ و بێ ئەزموونی، لاسایی کردنەوە، کەڵك وەرگرتن لەوانی تر و هەروەها توانەوەگەلی گەورە و.... بوونە. دەبێ دۆزینەوەی شێوە راستەقینەکانی ئەم قوناغگەلی تێپەڕینە، یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی سۆسیۆلۆژی دینامیك بێت.

بە گشتی ئەتوانین بڵێین کە ئەمرۆ هەموان لەسەر دەسنیشان کردنی ئامانجی سەرەکی سۆسیۆلۆژی هاوبیروڕان. ئەم ئامانجە بریتیە لە:

ئەلف: "لێکۆڵینەوەی سیستمی کۆمەڵگاکان" و توخمگەلی پێك هێنەری کۆمەڵگاکان و کردەکانیان.

ب:لێکۆڵینەوەی ئەو مەسەلانەی کە لە گۆڕانی رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکاندا دەوریان هەبووە.

ج:رووبەڕوو کردنەوەی دەرەنجامەکانی زانستە کۆمەڵایەتییە تایبەتەکان (وەئەمەش بوار بۆ "فەلسەفەی زانستی کۆمەڵایەتی دەڕەخسێنێ.)

د: لێکۆڵینەوەی پێوەندیگەلی نێوان کۆمەڵگاکان و سیستمی فکری ئەو تاکانەی پێکیان هێناون (ئەمە ئەرکی پسیکۆلۆژی کۆمەڵایەتییە).

ھ: لێکۆڵینەوەی ئەو هۆکارانەی کە لە گۆڕانی سیستمی کۆمەڵگاکاندا دەوریان هەیە.

بەشی سێهەم

کۆمەڵناسی ئستاتیک[89]

دابـەش کردنـی سۆسـیۆلۆژی بـە ئسـتاتیك و دینامیـك، وەك بینیمـان لەلایـەن ئاگۆست کۆنتەوە پێشنیارکرا. سۆسیۆلۆژی ئستاتیك ئەبێ کۆمەڵگاکان لە حاڵەتی ئارامش و لە چرکەساتێکی دیاریکراودا ــ بەوتەی **کۆنت**، لـە "شـوێن"دا ــ بخاتـە بەر لێکۆڵینەوە. دینامیکیش لە "زەمان" دا کۆمەڵگاکان دەخاتەبەر لێکۆڵینەوەو، گۆڕانکارییـەکان و هەڵوەشـانەوەکانیان شـیئەکاتـەوەو هۆکارەکانیشـی دەسنیشـان دەکا.

www.pertwk.com

هۆکاری زەمان: ریتم[90]، دەورە، قۆناغ

سۆسیۆلۆژی ئستاتیك تەنها دەتوانی "سەقامگیرییەکی ریژەیی" لە بەرچاو بگرێت. چوونکە ژیانی کۆمەڵگاکان پێکهاتەیەکە لە زنجیرە بزاڤگەلێکی نایەکسان، کە لە زۆر ڕووەوە پێکادانیان ئەبێت.

بەرهەم هێنانی ئابووری، ئاڵوگۆڕکردنەکان، ژیانی کاتی، داب و نەریت، ژیانی سیاسی، مەزهەبی و.... بریتییە لە دووپات بوونەوەی رێكوپێکی دەورەکان و هەموو ئەم دیاردانەش، بەردەوام لە ماوەی زەماندا دەگەڕێنەوەو، دوابەدوای یەکدا هاتنی ئەو دیاردانە، یەکێکە لە توخمە پێكهێنەرەکانی سیستمی کۆمەڵگاکان. وەك دەبینین، لایەنی دیاریکراوی ژیانی ئابووری، ئەو سەردەمانەیەکە مەسەلەی بەرهەم هێنانی کشت و کاڵ، لە "چاندن"ەوە تا "دروێنەکردن" رێك ئەخەن.

دیاردە سەردەمییەکانی تریش، وەك ئەو قەیرانە دوابەدوای یەکانەی کە هەڵقولاوی بەرهەم هێنانی لە ڕادەبەدەرو دابەزینی نرخەکانن، کە لە هەمان کاتدا، کەمتر ناسراون، ماوەیەکی زۆریان خایاندووەو کاریگەری ئەکەنە سەر هەموو لایەنەکانی تریش. هەروەها لەم مەسەلەیەدا ئەبێ بزاوتە درێژخایەنەکانیش (Secular Trend) کە دەخرێنە پاڵ هۆکارەکانیتر، لەبەرچاو بگرین.

گرنگایەتی کۆمەڵناسی

گومـان لەوەدانییـە کـە لەگـەڵ پێشـکەوتنی روولـەزیادبوونی (تصاعدی) زانسـتە مادییــەکان، پەرەســەندنی جــەماوەر و پێشــکەوتنی ئاســتی فکــری کۆمەڵایــەتی خەڵکی و هـەروەها پێویسـت بـوون و گرنگایـەتی سۆسـیۆلۆژیش رۆژبـەڕۆژ زیـاتر دەبــێ. دابــەش کردنــی دادپەروەردانــەی ســامانو، رێگــرتن لــە زێدەڕەوییــە کۆمەڵایەتییەکان و جەنگەکان و باشتربوونی دۆخـی فەرهـەنگی گشـتی، پێویسـتی بە زنجیرە زانیاری و ئیستدلال گـەلێك هەیـە، کـە تـەنها سۆسـیۆلۆژییەك دەتـوانێ دابینیـان بکـات کـە لـە سـەربناغەی جیهـان بینییـەکی ئیسـتدلالی راوەسـتابێت و هەروەها پشتی بە هەندێ پرەنسیبی ئەزموونی و پێشکەوتووەوە بەستبێت.

مـرۆڤ ئێسـتا پێویسـتی بـەوە هەیـە کـە زانسـتە جۆراوجۆرەکـانی خـۆی، کـە هـەر کامیـان لـە بوارێکـدا گەییشـتوونەتە پلەیـەکی کـامڵبوون و، هەنـدێکیان بـەهۆی خراپ کەڵك وەرگرتنەوە ـــ بـەرهۆکاری تایبەتمەندییـە ئابوورییـەکانی کۆمەڵـگا جۆراوجۆرەکان ــ بوونەتـە ئامرازێـك بـۆ سـووکایەتی پـێکـردن و درێـژە پێـدانی کۆیلەتی مرۆڤ، پۆلێن بکات و، بە رووناکبینی و بەیارمەتی بیرورِا پێشرِەوو رێـك خــەرەکان، زانیارییــەکانی خــۆی بــە قــازانجی مرۆڤایــەتی بــەکار بهێنێــت.

www.pertwk.com

بەدڵنیاییەوە سۆسیۆلۆژی بەپشت بەستن بەو پرەنسیبانەی کە لە کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا بە باشترین شێوە خۆیان دەرخستووە، گرنگییەکی ڕاستەقینە بەدەست ئەهێنێت. وەك دەزانین جیهانی کۆن و روو لە دارمان و هەڵوەشانەوە، وەك چۆن بەمەبەستی داپۆشینی لەرزۆکی و داڕزیوی بونیاتەکەی و هەروەها پاساو هێنانەوە بۆ فرەخوازی و کردەوە دڕندانەکانی خۆی، کەڵك لە زانستەکانیتر وەردەگرێ؛ بەوجۆرەش دەیەوێ بەمەبەستی پاراستنی بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکەی خۆی و پاکانەکردن بۆ جەنگەکان و ئاسایی پیشاندانی قەیرانەکان و هەروەها گوشار و جیاوازی رەگەزی و ئابووری، کەڵك لە سۆسیۆلۆژی وەربگرێت و پاشان هەموو گۆڕانگارییە مێژووییەکانیش بخاتە ئەستۆی "هەڵکەوت" و ئایندەی مرۆڤیش تەم و مژاوی و بەرتەسك و ترسناك پیشان بدات. دیارە ئەم هەوڵ و تەقەلایانە، کە لە داروینیزم، مێژوو، کۆمەڵ ناسی و پسیکۆلۆژی و..... نموونەیان زۆرە، هیچ زیانێك لە زانست ناگەینن و لە هەمان کاتیشدا، رێ لە هەڵوەشانەوەی جیهانی تاوانبار و داڕزیوی فرەخوازان و ئەوانەی دەیانەوێ زانست نابووت بکەن، ناگرێت.

پەراوێزەکان

1- مەبەست لە سیتە، شار، یان وڵاتێکە کە خاوەنی ڕێکخراوگەلی کۆمەڵایەتیو هەروەها کەلتووری تایبەت بە خۆی بێت.

2- یاسا: بەرگی دووهەم

3- خاوەن سەروەتو سامانەکان

4- سیاسەت: بەرگی یەکەم.

5- ناوی دێرینی گەلی فەرەنسە

6- deuteronome. دوایین کتێب لە پێنج کتێبەکەی مووسا.

7- alaric- پاشای ویزیگوتەکان بوو کە هێرشی کردە سەر ڕۆژهەڵاتو ڕۆمای قەڵاچۆ کردو ساڵی 410 کۆچی دوایی کرد.

8- دۆکترەینی ئۆمانیستەکانی ڕێنسانس کە گرنگی تایبەتیان ئەدا بە زمانو ئەدەبیاتی دێرین.

www.pertwk.com

9- کۆمەڵە هۆنراوەی حەماسیو کۆمیك، نووسینی ئاریۆست(1516).

10- شاکاری سێروانتس، گەورە نووسەری ئیسپانیایی.

11- پیەرئارتین(aretin) – ساتیرنووسی بەناوبانگی ئیتاڵی، کە پیاوێکی ملهۆڕو شەڕەنگێزو لە هەمان کاتیشدا خاوەن زەوقێکی باشی هونەری بوو(1492-1555).

12- boccace- نووسەری گەورەی ئیتاڵیو خاوەنی کتێبی دێکامرۆن.

13- خێڵێکی گەورەو بەهێزبوون کە لە باکووری رۆژهەلاَتی یۆناندا واتە دراتیك، دەژیان.

14- ریفۆرم یان ریفۆرماسیۆن، ناوی بزووتنەوەی ئاینیو سیاسی سەدەی شانزدەهەمی زایینییە کە یەکبوونی کاتۆلیکی لەناوبردو زۆربەی وولاَتانی ئەورووپای لە ژێر دەسەلاَتی پاپدا هێنایە دەرەوە.

15- لە مەسێحییەتدا مەبەست لە یەکەمین تاوانی ئادەمە، واتە ،خواردنی میوەی قەدەغەکراو، کە هەندێ کەس بە بەڵگەیەکی لە قەڵەم ئەدەن بۆ لەچارەسەر نەهاتنی مرۆڤ و دارمانی حەتمیشی.

16- زۆربەی مێژوو نووسەکان لەوباوەڕەدان کە گرنگیدانی زیاتر بە بەرگری کردن، وەك بە هێرش کردن، دەبێتە هۆی پارچەپارچە بوونی سیاسی [دەوڵەتەکان] .

17- واتە، تاکەکانی مرۆڤ گورگی یەکدین [بۆ یەکتری وەك گورگ وان] .

18- ناوێکە لەسەر سەرجەم میتۆدی دێکارتدا دانراوە و لەم رستەیەی خۆیدا چڕ دەبێتەوە کە «بۆ گەیشتن بە حەقیقەت دەبێ هەموو بیرۆکەکانت فڕێ بدەیتو سەرلەنوێ بناغەی زانیارییەکانت دابمەزرێنیتەوە».

19- Quetelet (jacques)- ماتماتیکزان و ژمێریاری بەلژیکی(1796-1874).

20- خواناسی و سیاسەت

21—lock

22-Qoung

23- Mandville

24- physiocrate

25- Quesnay

26- jeremi Bentham

27- Atomisme ـ سیستمێکی فەلسەفییە کە پێی وایە جیهان بەهۆی پێکادانی هەڵکەوتانەی ئەتۆمەکانەوە هاتۆتە ئاراوە.

28-خاڵی بەرانبەری دارمانی سەرەتایی (واتە یەکەمین تاوان).

29- کتێبی یەکەمی تەورات

30- واتە، شکڵێکی حەلەزوونی.

31- پێویستە بوترێت کە ئسپیراڵی سادەی حەڵقەپێچی(مارپێچی)هەمیشە بریتییە لەدووبارە بوونەوەی قۆناغگەلی وێکچوو،بەڵام پیشاندانی ماتماتیکییانەی تەکامولێکی پێشکەوتوو و بەرفراوان و بێ کۆتایی،بەڕای لایب نیتز،بە هۆی ئسپیراڵی « تصاعدي »یەوە ئەنجام دەدرێت کە ڕێکخەری تەکامولی بوونەوەرە زیندووەکانە.

32- واتە،رەگەزناسی بە پێی تایبەتمەندییە جەستەیی و سروشتییەکانەوە.

33- تغییرات لسانی

www.pertwk.com

34- ئیدیۆم

35- روح القوانین

36- تفکیك قوا

37- بەپێی ئەم پرەنسیبە ،زەوییە کشت و کاڵییەکان بەهۆی لەڕادە بەدەر کەڵك لێ وەرگرتنیانەوە،تواناى خۆیان لە دەست ئەدەن و دەبنە هۆی کەمبوونەوەی بەرهەمی رەنجی ئینسانەکانو پێدەچێت هیچ رێگایەکیشی نەبێت.بەلاّم مارکس ئەم باوەڕەی رەت کردۆتەوەو بە پشت بەستن بە داهێنانە مۆدێرنەکانی زانستە سروشتیوکشتو کاڵییەکانو(Engrais ـ وـ) و رەوشە جۆراوجۆرەکان وەبەرهێنانی زەویو ... هتد، ئەو باوەڕەی بە نادروست زانیوە.

38- De Stael

39- Dirigisme ـ بەڕێوە بردنو کۆنترۆڵ کردنی توندی کاروبارە ئابووری، یان سیاسییەکان .

40- Protectionnisme ـ پرۆتکسیۆنیستەکان کەسانێکن کە دەیانەوێ بە دەسنیشانکردنی نرخ گەلێکی زیاتر بو کالاّ گەلی بیانی، وا لە بازارە ناوخۆییەکان بکەن کە تەنها کالاّگەلی بەرهەم هێنراوی ناوخۆیی خۆیان تیا بفرۆشرێت. نرخ گەلی ناوبراو، کە بە مەبەستی گران کردن و بێ رەونەق کردنی کالاّ بیانییەکان دەسنیشان دەکرێ، بە قازانجی خاوەن کارەکان و بە زیانی مەسرەفکەران دەکەوێتەوە. لە کاتێکدا لیبراڵیزم و بازرگانی ئازاد، تەواو پێچەوانەیەو داکۆکی لە پێوەندی گەلی بازرگانی و رەقابەتی ئازاد دەکات. ئەڵبەتە هەردوو ئەم تێزانە، کەم وکوڕی زوریان تیایە و هیچکامیان بە قازانجی مەسرەفکەران نین .

41- فرێـــدریش لیســـت(1789-1746Listet)لەگـــەڵ ئەوەشـــدا بناغەدانـــەری ناسیۆنالیزمی ئابوورییە.

42- Gobineau

43- لە ڕاستیدا تیۆرە گۆبینیەکانیش بە هۆی ئۆپۆرتۆنیسمی ئەڵمانییـەوە بـە دروسـتی ڕەچاو نەدەکران. بە مەبەستی بەتەواوەتی جێبەجێ کردنی ئەم تیۆرانە، دەبوایا کـەلك لــە ئەنــدازەگیری جەســتەیی وەربگیردرێــت ، لــە کاتێکــدا نازیــەکان تــەنها لایەنــە کۆمەلایەتییەکان، یان نەتەوە یان مەزهەبیان ڕەچـاو دەکـرد، کـە بـە تـەواوەتی دوور لـە وردەکارییــە زانسـتییەکان . جیـا لـەوەش خـۆدی هیتلـەر ڕەنگـی پێسـتی گـەنمی بـوو، هـەروەها کەللەسەریشـی خـرت (Brachycepkal) بـوو (کەواتـە بـە پێـی بـاوەڕی خۆیان سەر بە ڕەگەزی پەست بوو،) هەر ئـەم مەسـەلەیە ڕێگربـوو لـە بـەردەم بـەرێوە بردنی سیستماتیکی دوکترەینی نازیسمدا.

44- بەشــێکە لــە لێــدوانی پەرلــەمانتارێك بــە نــاوی ئینســارلە یــەکێك لــەدوو ئەنجومەنەکانی پاش شۆڕشی فەرەنسە.

45-Cosmopxlitism ـ گوێ نەدان بەنەتەوە و نەتەوایەتی(جیهان نیشتمانی).

46-بڕوانە فەسڵی دووهەمی هەر ئەم کتێبە «مارکس و ماتریالیزمی مێژوویی » .

47- Legitimisme ـ لایەنگرانی پاشایەتی بۆماوەیی

www.pertwk.com

48- شایانی باسە ئەوانەی کە موبالەغە(زێدەڕەوی) لەراست و دروست بوونی وشەکاندا دەکەن ،رەخنەی زۆریان لە وشەی سۆسیۆلۆژی گرتووە،چوونکە وشەی ناوبراو،لەڕیشەیەکی لاتینی و ریشەیەکی یۆنانییەوە وەرگیراوە.

49- قوانین مراحل ثلاثە

50- Positvisme ـــــــــــ فەلسەفەی تایبەتی ئاگوست کۆنت کە پێی وایە حەقیقەت تەنها لەرێگەی تێڕامان و ئەزموونەوە قابیلی دەرك کردنە.

51- On liberty

52- مارکس لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا بەناوی «بنەماڵەی پیرۆز» باسی نووسەرانی سەدەی هەژدەی فەرەنسە دەکات کە بەڕای ئەو، بناغەدانەرانی ماتریالیزمن، لەوانە هلۆسیۆس، دیدرۆ، هۆلباخ. هەروەها بەلەحنێکی لایەنگرانەوە باسی بابۆف و بلانکە دەکات بەلاّم بەوەرگەل و بیروڕا سازشکارەکانیان سەبارەت بە خەسڵەتەکانی کەمینە کاریگەرو رێبەریکەرەکان بە تەواوەتی پشتگوێ دەخات.

53- Tao بناغەدانەری تائۆئیسم. ئاینی بەناوبانگی چینی

54- گۆڕانکاری هێدی هێدی و لە سەرخۆی ئاشتی ئامێزانە

55- Finalite – دوائامانجی حەتمی

56- تەنها **نیچە** تاڕادەیەك روونکردنەوەی لەسەر ئەم مەسەلەیە کردووە و وەك چۆن رەخنەی لە مەسیحییەت گرتووە،رەخنەی لەرۆحییەی وەفاداری و ملکەچ بوونی لەڕادەبەدەری ئەڵمانییەکانیش گرتووە.هەروەها بە مەبەستی تێ گەیشتن لەئاکار و جۆری بیرکردنەوەی نیچە دەبێ ئەوە بزانین کەفەلسەفەکەی ئەو تا ڕادەیەك خەسڵەتەکانی قەرەبوودەکاتەوە.چوونکە تیۆرسیەنی "گەورەپیاو" نەك تەنها تیپێکی

یـــاخی و ســـەرکێش نەبوو،بەڵکوولـــەرووی جەســـتەییەوە لاوازونـــەخۆش وشـــەرمن و یەکجاریش پابەندبوو.

57- Woxweiler

58- Westermark

59- cidding

60- cooly

61- small

62- Mac Dougall

63- کە ئەویش ڕەواترین مافی خەڵکە

64- Pareto

65- Caray

66- کۆبوونەوەی هاوکاتی دوو ڕەهەندی دژ بەیەك

67- C.Gini:path ologia economca

68- Dolichocephal ـ کەللەسەری درێژ

69- Brachycephal ـ کەللەسەری خرت

70- Ammon

71- Sorocin

www.pertwk.com

72- Galton

73- Macquray

74- خێڵەكانی ئەفریقای باكوور،كەنابێ لەگەڵ عەرەبەكاندا بە هەڵەیان بگرین.

75- Jams Frazer

76- J.Louis Brahl

77- J.Sorel

78 Bergson

79- شۆڕشی مەزنی فەرەنسە

80- رادەی تەراكوم بەپێی ژمارەی جەماوەر ،تەنها رادەی جەماوەر دەس نیشان دەكا لە رووی چەندایەتییەوە،بەڵام تەراكومی كۆمەڵایەتی ،پانتای پێوەندییە كۆمەڵایەتی و مادی و فیكمرییەكان دەس نیشان دەكاو،كەواتە رادەیەكی چۆنایەتییە.

81- Bougle

82- Babel

83- Thebes- سیتەی یەكجار گەورەی میسری دێرین.

84- ئابوری، زانستە سروشتیەكان، مرۆڤ ناسی، مێژوو......

85- هێمادانان

86- Von Wiese

87- Rene Worms

88- بینینی عەینی

89- Statique- نەگۆڕو هاوسەنگ

90- Rythme- گۆڕانكاری وهەڵبەزین ودابەزینی رێكوپێك و سیستماتیك

www.pertwk.com

بۆئاگاداری زیاتر:

ئادام ئسمیت (1723-1790ز): کتێبی "سامانی نەتەوەکان"ی نووسیوە کە نەتەنها بناغەی زانستی تازەی ئابوورییەت (اقتصادیات)ی دامەزراند، بەڵکوو ئەندیشەی ئینگلیزیشی لە مەسەلە کۆمەڵایەتییەکان دوورخستەوە و سەرقاڵی تیۆری و پرەنسیبە ئابوورییەکانی کرد.

ئاشیل(Achille) یەکێکە لە خوادایانی یۆنان، کوری تەنیس و پێلە و بە ناوبانگترین قارەمانی یۆنان لە چیرۆکی ئیلیاد دا. هێکتۆری کۆشت و لە ئاکامدا خۆیشی بەدەستی پاریس (paris) کە تیرێکی لە پاژنەی پێی دا، کوژرا.

ئاگۆست کۆنت (Aoguste conte)؛لێکۆڵینەوەکانی هێندە قووڵ و بەرفراوان بوون کە تەنانەت ژمارەیەکی زۆر لە بیرمەندە گەورەکانیش لە پۆلەکانیدا حازر دەبوون. کۆنت بناغەدانەری قوتابخانەی پۆزیتیویسمە. گرنگترین بەرهەمیشی "دەورەی فەلسەفەی پۆزیتیویستی"یە. لە دوایین ساڵەکانی تەمەنیشیدا

قوتابخانەیەك بە ناوی "ئایین خوازی ئینسانی" هێنایە ئاراوە کە تاقێمکی لە دەوری خۆی کۆ کردەوە.

ئاگۆستین (Saint augustine)قەشەی شاری هیپۆن لە نزیك شاری بۆن (354-430) لەسەردەمی لاوێتیدا بە هۆی ئامۆژگارییەکانی "سنت ئامبرووز"ەوە هاتە سەر رێگای راست و (لە رووی ئاکارییەوە) بوو بە یەکێك لە گەورەترین قەشەکانی کلێسا. نووسینە گرنگەکانی بریتین لە شاری خوا، دان پێدانان و.....

ئیبنیخەلدوون:عەبدورەحمان کوڕی محەمەد (1332-1406ز) گرینگترین کتێبی بریتییە لە "کتاب العبرو دیوان المبتدأ و الخبر في ایام العرب و العجم و البربر.."

ئسپێنسێر (Herbert spencer)گەورەترین کۆمەڵ ناسی بەریتانیایە و بۆ ماوەی نیوسەدە ئەندیشەی کۆمەلایەتی خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە (1903-

www.pertwk.com

1820ز) سی ساڵ لە تەمەنی خۆی تەرخان كرد بۆ نووسینی كتێبی سێبەرگی "پرەنسیبەكانی كۆمەڵناسی".

ئسپینۆزا(spinoza)گرنگییەكی یەگجار زۆری بە عەقڵی ئینسان ئەداو تەنانەت لەگەڵ عەقڵی بێپایانی خوا بەراوردی دەكرد و پێیوابوو عەقل ناهێڵێت دەسەڵاتی كۆمەڵایەتی بە شێوەیەكی میكانیكی كارەكانی ئەنجام بدات.

ئەرەستوو (Aristoteles)زانای بە ناوبانگی یۆنانی (384-322پ.ز) باوكی پزیشكی پاشای مەقدوونییە بوو. بە منداڵی باوكی مردو ئەویش چوو بۆ ئەسینا و لە پۆلەكانی ئەفلاتووندا خەریكی خوێندن بوو. گرنگترین كتێبەكانی بریتین لە: "هونەری شێعر"، "هونەری گوتە بێژی"، "كتێبی ئاكار"، "سیاسەت" و "میتافیزیك".

ئەریستۆفان (Aristophan)بەناوبانگترین شاعیری كۆمێدی ئەسینا (445-386پ.ز) یازدە كۆمێدییەكەی تژییە لە رەخنەگرتن لە نەیارە سیاسی و ئەدەبییەكانی. "هەورەكان"، "باڵندەكان"، "بۆقەكان" لە بەرهەمەكانین.

ئیبنی بەتووتە:گەریدەی عەرەب. ساڵی 1304 لە دایك بووە و ساڵی 1378ی كۆچی، كۆچی دوایی كردوە. كتێبێكی لێ بەجێماوە بە ناوی "تحفة النظار في غرائب الامصار و عجائب الاسفار"

برێگسۆن (Bergson Henri)فەیلەسووفی فەرەنسی (1859-1941ز) دایك و باوكی جوولەكە بوون و بەریتانی. دوای كۆتایی هێنان بە خوێندن، دەستی كرد بە وتنەوەی فەلسەفە. ساڵی 1918 بوو بە ئەندامی ئەكادیمی فەرەنساو لەوە بەدواوە دەستی لە وانەوتنەوە كێشاو چووە نێو سیاسەت و كاروبارە نێودەوڵەتییەكانەوە. گرنگترین كتێبەكانی بریتین لە: دوو سەرچاوەی ئاكارو ئایین، مادە و حافیزە....

بۆقرات:ساڵی 460پ.ز لە دوورگەی "كوس" دا لە دایك بووە. ساڵی مردنیشی زۆر روون نییە بەڵام پێدەچێت نزیكەی ساڵی 377پ.ز كۆچی دوایی كردبێت.

بوودن (Budan)شێوەكاری فەرەنسی (1824-1898) یەكێكە لە پێشەنگەكانی ئەمپرسیۆنسیم.

www.pertwk.com

بووکاچیۆ (Boccacio)نووسەری ئیتالی (1313-1375) نووسەری کتێبی "دێکامرۆن". یەکەمین پەخشان نووسی ئیتالیایە.

پرۆدۆن (prouadhon)لەو کۆمەڵناسانەیە، کاتێ کە دەرك بەسەرچاوەی مێژوویی هەندێ لە دیاردە ئابوورییەکان ناکەن، بە پشت بەستن بە ئۆستوورەکانەوە روونکردنەوەیەکی نیوە مێژوویی و نیوە فەلسەفی بەدەستەوە ئەدەن.

تاسیت (Tacite)مێژوو نووسی رۆمی (55-120ز) کە یەکێك لە بیروڕاکانی ئەوە بوو کە، خاڵ (واتە برای دایك) بۆ خۆشکەزای خۆی وەکوو باوك وایە.

داروین (Darwin)پزیشك و شاعیری بەریتانیایی (1731-1802ز) ئەو بیروڕایانەی کە لە کتێبی "بنەڕەتی جۆرەکان (اصل انواع) نووسیویەتی، بوونە هۆی دامەزراندنی قوتابخانەیەك بە ناوی داروینیسم.

دەیوید هیۆم (David Hume)(1711-1776ز) بناغەدانەری ئەو قوتابخانە فکرییە بوو کە زیاتر لێکۆڵینەوەی لەسەر بارودۆخ و تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان دەکرد.

دێکــارت (Descartes)فەیلەســووف و ماتماتیــكزان و فیزیکزانــی فەرەنســی (1596ــ 1650ز) کتێبــە گرنگـەکانی بــریتین لــە: بیرکردنــەوەی متــافیزیکی، پرەنسیبەکانی فەلسەفەو....

دۆن کیشـۆت (Don Quichotte)رۆمــانێکی ئیســپانیاییـیــە لــە نووســینی سـێروانتس کـە رەخنەگرتنێکـە لـە بشـێوییەکانی شـوالییەگەری، کـە لەسـەردەمی نووسەردا روو لە ئاوابوون بوو.

دورکـیم (Emile Durkheim)بەرجسـتەترین نوێنــەری بیروڕاکـانی کۆنــت و چاخی رۆشنگەرییە، کە داکۆکی لـە رەسـەنایەتی عـەقڵ و ئـازادی بـیر کردنــەوەو هەروەها دژە کڵێسا بوون دەکات.

رابلــە (Rabelais)نووســەرو مــرۆڤ دۆســتی فەرەنســی (1494 ـــ 1553ز) نووسەری کتێبگەلی وەك، گارگانتووا، پانتا گرۆئێل. رابلە ئاسەوارەکانی سەردەمی

پێش لە مەسێحییەتی ئەورووپایی تێکەڵ بە ئەندیشە فەلسەفییەکانی سەردەمی خۆی کرد.

ڕموولووس(Romulus)بە پێی ڕیوایەتەکان، بناغەدانەر و یەکەم پاشای ڕۆما بوو کە لە ساڵی 753تا 715پ.ز پاشایەتی کردووە.

ڕموولووس (Ogustal)دواهەمین ئیمپراتووری ڕۆمای ڕۆژئاوا کە ساڵی 476ز بەدەستی "ئەداکێر" کۆژرا و دەوڵەتی ڕۆماش ڕووخا.

ژان ژاك ڕۆسۆ (Russeau, Jean –Jacques)نووسەر و بیرمەندی فەرەنسی (1778-1712ز) بەمنداڵی دایکی لەدەست داو، بە هۆی دەسکورتی و هەژاری باوکیەوە ژیانێکی سەختی ڕادەبوارد. هەموو ژیانی پڕبوو لە نەهامەت و چەرمەسەری و ئەوەش کاریگەری لەسەر بیروڕاکانی داناوە و کردوویەتی بە ئینسانێکی تووڕە و لە خۆبایی و شەکاك. یەکێك لە کتێبەکانی ئیمێل (Emile)ە کە سەبارەتە بە ڕاهێنان و پەروەردەی منالآن و مێرمنالآن.

سۆفستایی (Sufestayi)بە مانای بیرمەند، توانا و زیرەك. لە کۆتایی سەدەی 5پ.ز. تاقمێك لە یۆنانـدا سەریان هەڵدا کە گەڕان بەدوای حەقیقەتیان بە

پێویست نـەدەزانی، بـەڵکوو فێرکـاری هونـەرەکانیان کردبـووە پیشـەو قوتابیـانی خۆیان فێری دەمەدەقە و موناقەشە دەکرد.

سیتە (Sit)ناوی نەتەوەیەکە کە زۆربەی هاووڵاتیانی لە رەگەزی ئارییایی بوون. ئـەم نەتـەوە لەسـەردەمی هەخامەنیشـییەکان و پێشـتر لـەوانیش لـە دەوروبـەری ئێراندا دەژیان.

سێنت پۆل (San pol)ناسراو بە حـەواری نـەجیب. یەکێکـە لـە بناغەدانـەرانی نەزمی کلێسایی و باوەڕە مەسیحییەکان و کتێبگەلێکی زۆری نووسیوە.

سیســـرۆن (Sciceron)مــارکۆس تووليــۆس، گوتــە بێــژ (خـطيــــــــب) و سیاسەتمەداری بەناوبانگی رۆمـی (106-43پ.ز) لـە سـەردەمی لاوێتیـدا شـێعری دەنووسی و سەرقاڵی وەرگێڕانی ئەدەبی یۆنانی بوو.

شارلـمانی (charlemagne)(722-814ز) لـە سـاڵی 768ز بـوو بـە جێنشـینی باوکی و تا ساڵی 771ز پاشایەتی کرد.

فۆیە (Fouille Alfred) یەکێکە لە بیرمەندە گەورەکانی هاوچـەرخی فەرەنسا (1812-1838ز) لە سەردەمی لاوێتیدا چاوئێشەی گـرت و وای لێکـرد نـەتوانێت درێژە بە وانەوتنەوە ــ کە پێشتر ئەوکارەی ئەکرد ــ بدات . بەڵام بەو حاڵەشەوە هـەموو حـەفتاو چـوار سـاڵی تەمـەنی تـەرخان کـرد بـۆ نووسـین و لێکۆڵینـەوە. سەرەتا کەڵکی لەبیروڕاکانی ئەفلاتوون و پاشان کانت و کەسانیتر وەرگرت.

فۆریـە (Fourier, Marie charles) فەیلەسـووف و بیرمەنـدی کۆمەڵایـەتی فەرەنسـی (1772-1837ز) سـاڵی 1804 کتێبێکـی لـە ژێرنـاوی "هەماهـەنگی جیهـانی" (Harmonie univer) نووسـی و دەیەویسـت ئامانجـەکانی مـرۆڤ بـە ئاقارێکدا ببات کە قازانجی بۆی هەبێت. هـەروەها پێـیوابـوو "کـار" تـەنها رێگـای بەختەوەری و کامەرانی مرۆڤە. فۆریە بەدامەزرێنەری سۆسیالیزمی ئامانـج خواز (یۆتۆپیسم) دەناسرێت.

فرۆیـد (Freud)دەروونشـیکاری ئۆتریشـی (1856-1939ز) لـە بنەماڵەیـەکی جوولەکە لە شاری فرایبێرگدا لە دایك بوە. ساڵی 1873 چوە زانکۆ و خوێنـدنی لـە رشـتەی پزیشـکیدا دەسـت پێکـرد و سـاڵی 1881 دۆکتـۆرای وەرگـرت. یەکـەم

لێکۆڵینەوەکانی لەبارەی ئەعسابەوە بوون. ساڵی 1895 لەگەڵ ژۆژێف بۆرویر کتێبی "هەندێ لێکۆڵینەوە سەبارەت بە هیستری"ی نووسی. فرۆید لەو باوەڕەدابوو کە سەرچاوەی زۆربەی نەخۆشییەکان دەگەڕێتەوە بۆ، ناکامی سێکسی. تەوتەم و تابۆ یەکێکە لە گرینگترین کتێبەکانی.

فیشته (Fichte)فەیلەسووفی ئەڵمانی (1762-1814ز) لە ئەڵەماندا لە دایك بوە. دایك و بابێکی دینداری هەبوو و هەمیشە ئەویشیان ئەبرد بۆ کلێسە. لە 18 ساڵیدا بوو بەخوێندکاری زانکۆ لە رشتەی تیۆلۆژیدا. پاشان ئاشنایەتی لەگەڵ فەلسەفەی کانتدا پەیدا کردو حەزی پێ کرد. کاتێ کە فەرەنسییەکان شۆڕشی مەزنیان دەست پێکردبوو، هەندێ وتاری بۆ پشتیوانی ئەو شۆڕشە نووسی. کتێبە گرنگەکانی بریتین لە: مافی سروشتی، چارەنووسی ئینسان، بونیادی لێکۆڵینەوە لە زانستدا. فەلسەفەی فیشتە لەسەر بناغەی فەلسەفەی کانتدا راوەستاوە.

کانــت (Emanuel kant)فەیلەسـووفێ ئـەڵمانی (1724-1804) لـە دایـك و بـاوکێکی مەزهەبییـەوە هاتـە دنیـاوە. هـەموو هەشـتا سـاڵی تەمـەنی خـۆی بـۆ فێرکاری و راهێنـان و نووسـین تـەرخان کـرد. بەرهەمـە گرنگـەکانی بـریتین لـە: بنەماکانی فەلسەفەی ئاکار، رەخنەگرتنی عەقڵی رەهاو.....

کریستۆف کلۆمب (colomb, christophe): بـەناوبانگی ئەمـەریکی (1451-1506ز) ماوەیەکی زۆر بەر لە دۆزینـەوەی ئەمـەریکا، سـەبارەت بـە دۆزینـەوەی رێگای دەریـایی هیندوسـتان، لەگـەڵ بازرگانـە ئیتاڵییەکانـدا قسەوباسـی دەکـرد و ئەیەویسـت دەریـاوانی رێگایـەکی دەریـایی بدۆزێتـەوە تـاکوو بـە هینـد بگـات، تـا ئەوەی کە بەهۆی دامـەزران لـە دەربـاری "کاسـتیل"دا، تـوانی سـەفەری خـۆی بـۆ دۆزینەوەی کیشوەری تازەی ئەمـەریکا دەس پـێبکـات. سـەفەرەکەی کلۆمـب لـە 3 ئووتی 1492ز دەسـتی پێکـرد و لـە چـوارەمین سـەفەری دا، کـە سـاڵی 1502 تـا 1504 درێژەی کێشا ئەمەریکای دۆزییەوە.

کارلایل : توومـاس کارلایـل (1795-1881ز) مێـژوونووس و ئـەدیبی بـەریتانی نووسەری کتێبی "شۆڕشی مەزنی فەرەنسا" و "ژیانی فرێدرێکی مەزن"

کالوین : یووحەنا کالوین (1509-1564ز) لە "لیۆن"دا لە دایك بووە و لە ژنێڤدا کۆچی دوایی کردووە. "ئایینی مەسێحییەت" یەکێکە لەبەرهەمەکانی.

گوستاو لۆبۆن (Gustave le, Bon)(1841-1931) بە هۆی کتێبی "رەوانناسی خێڵەکان"ەوە، ناوبانگێکی جیهانی دەرکرد. بەڕای لۆبۆن، کۆمەلانی خەڵك لە هەندێ بارودۆخی تایبەتدا تووشی نەخۆشی گەلێکی تایبەت دەبن.

لاك (Locke John) فەیلەسووفی بەریتانیایی (1632-1704ز) بیروڕاکانی لەسەر بناغەی بایەخ و بەهای ئیحساس و عەقڵ و بیرکردنەوەیە، کە ئەوانیش دەبێ لە ئەزموونەوە سەرچاوە بگرن. گرنگترین کتێبەکانی بریتین لە؛ نامەیەك سەبارەت بە لێکبووردن، لێکۆڵینەوە لەسەر عەقڵ و فامی ئینسانی و....

مالتووس (Tomas Robert Malthus) ئابووریزانی بەریتانیایی (1766-1834ز) نامیلکەیەکی سەبارەت بە جەماوەر بلاوکردۆتەوە کە تیایدا ڕێژەی روو

www.pertwk.com

لە زیادبوونی جەماوەری گۆی زەوی نیشان داوەو زیاد بوونی جەماوەری بە مەترسییەکی گەورە بۆ ژیان و شارستانییەتی ئینسان لە قەڵەم ئەدا.

والتێر (volter) فەیلەسووف و نووسەری فەرەنسی (1694-1778ز) یەکێکە لە گەورەترین کەسایەتییەکانی سەدەی هەژدەهەمی فەرەنسا. دووجار لەزیندان خراوەو سێ ساڵیش دوور خراوەتەوە بۆبەریتانیا. "نامەگەلێك سەبارەت بە نەتەوەی ئینگلیس" گرنگترین کتێبیەتی.

هیرۆدۆت (Herodot) **مێژوونووسی** یۆنانی، کە بە باوکی مێژووناسراوە (486-420پ.ز) لە "هالیکارناس"دا لە دایك بوە. سەرەتا لە شاری "کاری"دا دەستی بە نووسین کرد و پاشان چوو بۆ یۆنان و لە دوورگەی "ئۆلەمپیاد"دا نیشتەجێ بوو. لەوێدا بۆماوەی 12 ساڵ سەرقاڵی نووسینی مێژوو بوو و پاشان لەگەڵ چەند کەسێك لە پەنابەرانی یۆنانی، چوو بۆ رۆما و لەوێ کتێبی مێژووکەی تەواوکرد.

واتای هەندێ زاراوە:

ئانارشیزم (Anarshisme)ڕێبازێکی سیاسی ئاژاوەچییانەیە کە لە وشەی ئانارخیای یۆنانی وەرگیراوە کە بەمانای نەبوونی "ڕێبەرو حکوومەت"ە.

ئایـدیالیزم (**Idealism**) ئـەم زاراوە لـە فەلسـەفە و فەلسـەفەی سیاسـی و کۆمەڵایەتیدا کەڵکی زۆری لێوەردەگیرێ. لـە وشـەی فەرەنسـی **Idee** وە هـاتووەو بـەمانـای خـەیاڵ و ئامـانج دێـت و کەواتـە ئایـدیالیزم دەبێـتـە ئامـانج خـوازی و هەروەها گرنگایەتی ئەندیشە و بیرکردنەوە.

www.pertwk.com

ئەندیویـدوالیزم (Indivdualisme)لـه وشـەی ئاندیویـدیۆ وەرگـیراوه کـه لـه زۆربـەی زمانـه ئەورووپاییەکانـدا بـه مانـای تـاك یـان تاکەکـەس هـاتووه. کەواتـه ئاندیویـــدوالیزم بـــه مانـــای ڕێبـــازی تاکەکەســـی دێـــت کـــه یەکێکـــه لـــه تایبەتمەندییەکانی ورده بۆرژوازی.

ئۆمانیـزم (Humanisme)بریتی‌یه له مرۆڤ دۆستی. ئامانجی ئۆمـانیزم، ئـازادی تەواوی خەڵکی زەحمەتکێشه.

بەربەریسم (Barbarism) به بەر بەو مرۆڤانـه دەوتـرێ کـه لـەرووی هـۆش و بیرکردنەوەوه دواکەوتوو بن و کەواتەبەمانای وەحشی‌گەری و دواکەوتوویی دێت.

پلۆپۆنیز (Peloponez) دوورگەیەکه له باشووری یۆناندا که سـەرەتا بـه هـۆی ناوی دانیشتوانییەوه، "پلاشرایا"یان پێ دەوت و دواتر بـه پلۆپـۆنزوس ناوبـانگی دەرکرد. 20 ساڵ پاش شـەڕەکانی ئێـران و یۆنـان، شـەڕی ئەسینا و ئسپارت لـەو ناوچەیەدا روویدا که بوه هۆی هەڵوەشانەوەی ئەسینا (341-404پ.ز)

دیالکتیـك (Dialectic) بـەمانای جموجـۆڵی راسـتی‌یـه لـه ڕێگـای وتووێـژەوه. هەروەها بەمانای گفتوگۆش دێت.

دێسپۆتیسم : **حکوومەتی دیکتاتۆری**

دێتێرمێنیسم: قوتابخانەی فەلسەڤی جەبر بەرانبەر ئیختیار

راسیزم (Racisme)راسیزم یان رەگەزپەرەستی، لە وشەی راس کە بەمانای رەگەزە، وەرگیراوە.

فاناتیسم: دەمارگرژی لە سەر باوەڕ، یان مەزهەب، یان دیدگایەك

فێنۆمێنیسم (Phenomesinsme) تیۆرێکی فەلسەڤیە کە جگە لە "دیاردەکان" باوەڕی بە هیچ حەقیقەتێکی دیکە نییە. (واتە دیاردە خوازی).

کارتاژ : یەکێکە لەشارەکانی باشووری ئەفریقا (توونسی ئێستا) کە ساڵی 880پ.ز فینیقیەکان داگیریان کرد. لە ساڵی 218 تا 201پ.ز

www.pertwk.com

شـەڕگەلێکی قـورس لـە نێـوان کارتاژییـەکان و ڕۆمییەکانـدا رووی دا. ساڵی 698ز عەرەبەکان کارتاژیان داگیرکرد و وێرانیان کرد و ئاگریـان دا. ئەم وشەیە لە عەرەبی دا کراوەتە" قـرطـا جـنـه ".

میلیتاریسم (Militarism) **بریتی‌یە لە سیاسـەتی دەوڵەتـە سـەرمایەدارییەکان کە لە سەر توندوتیژی و حوکمی سەربازی بەڕێوە دەچێ. هـەروەها باوەڕمەنـدی بەیـــەکگرتنی ســـەربازی و دەســـەڵاتی ســـەندیکای ســـەربازی و گرنگیـــدان بەکاروبارگەلی سەربازی.**

مەکیاولیسم (Machiarelisme) **ئەم زاراوەیە لە ناوی "مەکیاولی" نووسـەر و سیاسەتمەداری ئیتاڵی وەرگیراوە کە لە کۆتایی سـەدەی پـازدە و سـەرەتای سـەدەی شازدەهەمدا ژیاوە.**

یووتیلیتاریزم : فەلسەفەی قازانـج خوازی و دەس نیشان کردنی قازانجی هەموو دیاردە و شتومەکەکان.

فەرهەنگۆک

ئینگلیزی	فارسي	کوردی
Industrialeconomy	اقتصاد صنعتي	ئابووری پیشەسازی
Social level	سطح اجتماعي	ئاستی کۆمەڵایەتی
Moral - ethics	اخلاق	ئاکار
Exchange	مبادله	ئاڵوگۆڕکردن
Ideal	آرمان	ئایدیال، ئامانج

www.pertwk.com

Value	ارزش	ئەرزش، بەها
Fact	امر واقع	ئەمری واقیع
Life conditions	شرایط زندگی	بارودۆخی ژیان
Social condition	اوضاع اجتماعی	باردۆخی کۆمەڵایەتی
Archetype	عالی ـ متعالی	باڵا
Variable	متغّیر	بگۆڕ
Family	خانواده	بنەماڵە
Productiom	تولید	بەرهەم هێنان
Participation	مشارکت	بەشداری کردن
Socialization	اجتماعی شدن	بەکۆمەڵایەتی بوون
Cocialvalue	ارزش اجتماعی	بەهای کۆمەڵایەتی
Justification	توجیه	پاساو هێنانەوە
Psychologism	روانکاوی	پیسکۆلۆژی
Progress	ترقی ـ پیشرفت	پێشکەوتن
Sacred	مقدس	پیرۆز
Economic Structure	ساخت اقتصادی	پێکهاتەی ئابووری

Symbiosis	همزيستي	پێكەوە ژیان
Social –status	پايگاه اجتماعي	پێگەی كۆمەلآيەتی
Social communication	ارتباط اجتماعي	پێوەندی كۆمەلآيەتی
Violence	خشونت	توند و تیژی
Adaptation	انطباق	تەبایی
Population Explosion	انفجار جمعيت	تەقینەوەی جەماوەر
Amalgamation	اختلاط نژاد	تێكەڵ بوونی رەگەز
Discrimination	تبعيض	جیاوازی قایل بوون
Eugenics	اصلاح نژاد	چاكسازی رەگەز
Centralization	تمركز	چڕبوونەوە، چەقێتی
Concentration	تراكم	چڕێتی

چینی کۆمەلایەتی	قشر اجتماعي	Social Stratum
چییەتی	ماهیت	Essence
خورافات	خرافات	Prejudices
خەڵکی رەمەکی	عامة مردم	Plebs
داب و نەریت	آداب و رسوم	Mores
دابەش کردنی کار	تقسیم کار	Division oflabor
داگەڕان	گرایش	Tendency
داهێنان	اختراع	Invention
دژایەتی	تضاد	Contras
دژوازی	تناقض	Contradiction
دژە کۆمەلایەتی	ضد اجتماعي	Antisocial
دەروون شیکاری	روانكاوي	Psychologism
دەزگا	نهاد	Institution
دەسەلات	اقتدار	Authority
دەسەلاتداریتی	حاكمیت	Sovereignty
دەستێوەردان	مداخله	Intervention
دەوارنشینی	چادرنشیني	Nomadism

دیاردە	پدیده	Phenomenon
راوەستان ـ وەستان	رکود	Stagnation
ڕای گشتی	افکار عمومی	Publicopinion
رەوا بوون	مشروعیت	Legitimite
ڕێژەیی بوون	نسبیت	Relativity
ڕۆشنبیران	روشنفکران	Intelligentsia
رەفتاری باو	رفتار رایج	Usage
ڕێکخستن	ساماندهی	Structuration
رەفتاری کۆمەڵایەتی	رفتار اجتماعی	Social communication
ریفۆرم خوازی	اصلاح طلبی	Reformism
رەگەز	نژاد	Race
ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی	سازمان اجتماعی	Social organization

زەنجیرە پلە و پایەی کۆمەڵایەتی	سلسلە مراتب اجتماعي	Socialhierarchy
زاوزێ	زاد و ولد	Natality
سەلماندن	اثبات کردن	Demostration
سەقامگیرکردن	تثبيت	Stabilization
سەرمەشق	الگو	Pattern
سەندیکا	صنف	Syndicate
سەرکوت کردن	سرکوب	Repression
شۆڕشی پیشەسازی	انقلاب صنعتي	Industrial revolution
شارستانییەت	تمدن ــ مدنيت	Civilization
فراوانی	وفور ــ فراواني	Abondance
فرەچەشنی	کثرت ــ کثرت گرايي	pluralism
فەزیلەت ــ لە سەروو بوون	برتري ــ اولويت	virtus

قەیران	بحران	Crisis
کۆمەڵ ناسی - سۆسیۆلۆژی	سوسیولوژي	Sociology
کێشمەکێش ـ ناکۆکی	کشمکش	Conflict
کۆمەلانی خەڵك	انبوه خلق، توده مردم	Crowd
کالا و خزمەتگوزارییەکان	کالاها و خدمات	Coods/and/services
کۆن پارێز	محافظه کار	Conservatis
کوێلەداری	برده داري	Slavery
کاسبکار	کاسب کار	Banausic
گوشاری کۆمەلایەتی	فشار اجتماعي	Social pressure
گەشەسەندن	توسعه	Development
گرووپ	دسته	Corps

Dependenc	وابسته	گرێدراو
Transfer	انتقال	گواستنەوە
Compulsion	اجبار	گوشار، جەبر
Isolation	انزوا	گۆشەگیری
Totality	کلیت	گشتێتی
Transformation	تبدیل شدن	گۆڕان
Social deviation	انحراف اجتماعي	لادانی کۆمەڵایەتی
Configuration	هیأت - انجمن	لیژنە
Survie	بقاء	مانەوە
Class struggle	مبارزة طبقاتي	ململانێی چینایەتی
Method	روش	میتۆد، ڕەوش
Heterogeneity	ناهمگوني	ناهاوچەشنی
Elite	سرآمد، برگزیده	نوخبە
Social order	نظم اجتماعي	نەزمی کۆمەڵایەتی
Norm – Normative	هنجار ـــــ	نۆرم ـ نۆرماتیف

	هنجاري	
Dependency	وابستگي	وابەستەیی
Class consciousneess	آگاهي طبقاتي	وشیاری چینایەتی
Reproduction	تجديد نسل، تناسل	وەچە خستنەوە
Intermediarie	واسطه ـــــــ رابط	واسیتە
change	دگرگوني، تحول	وەرگۆڕان
Consanguinity	همخوني	هاوخوێنی
Homogeneity	همگوني	هاوچەشنی
Extrapolation	استنتاج قياسي	هەڵێنجانی بەراوردکارانە
Factor	عامل	هۆکار
Social eguilibrium	تعادل	هاوسەنگی کۆمەڵایەتی

	اجتماعي	
Aleatory	تصادفي – اتفاقي	هەڵکەوت
Syncretism	همفكري	هاوڕایی
	فرازونشيب، نوسان	هەڵکشان وداکشان
Legislation	قانونگذاري	یاسادانان
Conformism	يكنواختي – يكساني	یەکڕەوتی

بەرهەمەکانی وەرگێڕ:

1- هەشت نامە ـ **گۆنتەرگراس، کینزابۆرۆئە ـ لەگەڵ شۆرش جوانرۆیی ـ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ـ سلێمانی 2002**

2- فێربین چۆن بەسەر ترس و دڵەڕاوکێی خۆماندا زاڵ بین ـ جۆرج باربارن ـ لەگەڵ شۆڕش جوانڕۆیی ـ بنکەی ئەدەبی گەلاوێژ ـ سلێمانی 2002

3- نامەیەك سەبارەت بە لێکبووردن ـ جۆن لۆك ـ لەگەڵ شۆڕش جوانڕۆیی ـ خانەی وەرگێڕان ـ سلێمانی 2004

4- تێگەیشتنی تیۆرە سیاسییەکان تووماس ئسپراگێنز ـ(خانەی وەرگێڕان سلێمانی ـ 2004)

5- دیموکرایس چییە؟ دەیوید بیتهام- کوین بۆیل- (چاپ نەکراوە)

6- کورتە مێژووی گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵناسی ـ بوتول ـ (ئامادەی چاپ)

www.pertwk.com

7- فەرهەنگی زاراوەکانی فەلسەفە و زانستە کۆمەڵایەتییەکان ــ ئینگلیزی ــ فارسی ــ کوردی (ئامادەی چاپ)

8- فیمینیزم ـ جیەن فریدمەن ـ(ئامادەی چاپ)